

АУДИТ

Təsisçi:

BAKİ BİZNES UNİVERSİTETİ JURNAL 1999-CU İLDƏN ÇIXIR (58) 2013 № 2

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində 21/I-1999-cu il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir (**Qeydiyyat № B 80**).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10-R) “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na salınmışdır.

Baş redaktor: **İ.M.ABBASOV i.e.d., prof.**

Baş redaktorun müavini: **A.K.ƏLƏSGƏROV i.e.d., prof.**
AMEA-nın müxbir üzvü

Məsul katib: **A.V.İSGƏNDƏROVA i.f.d.**

Redaksiya heyəti:

A.A.NADİROV i.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü, Z.Ə.SƏMƏDZADƏ i.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü, A.F.MUSAYEV i.e.d., prof., AMEA-nın müxbir üzvü, İ.H.ALIYEV i.e.d., prof., Ə.P.BABAYEV i.e.d., prof., S.M.YAQUBOV i.e.d., prof., İ.Ş.QARAYEV i.e.d., prof., S.Y.MÜSLÜMOV i.e.d., prof., S.M.SƏBZƏLİYEV i.e.d., prof., S.M.QASIMOV i.e.d., B.A.XANKİŞİYEV i.e.n., prof., İ.A.MƏMMƏDOV i.e.n., prof., Z.M.MƏMMƏDOVA i.e.n., dos., M.M.RƏSULOVA i.e.n.

Redaksiyanın ünvanı: Bakı, H.Zərdabi küç. 88^a, telefon: 431-91-18, 431-79-51
e-mail: relation@bbu.edu.az

«Biznes Universiteti» nəşriyyatı
© Biznes Universiteti, 2013

**BAKİ BİZNES UNİVERSİTETİNİN “AUDİT” JURNALINDA
DƏRC OLUNMAQ ÜÇÜN NƏŞRƏ TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
HAZIRLANMASI QAYDALARI**

Jurnala aid məqalələrin aşağıdakı ardıcılıqla – nəzəri, təcrübi hissələri və nəticələri əhatə etməklə tərtib olunması zəruridir:

1. Məqalələr 2 nüsxədən ibarət olmaqla jurnalın istiqaməti və quruluşuna uyğun tərtib edilərək yazılı və elektron variantında təqdim edilməlidir.
2. 2-ci nüsxənin sonunda müəllif imza etməli, iş yeri, ünvanı və telefon nömrələrini göstərməlidir.
3. Məqalələr təmiz, çap edilmiş halda qəbul olunur.
4. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər verilməlidir.
5. Müəlliflərin təqdim etdiyi məqalədə vərəqin sol tərəfindən 2,5 sm, sağ tərəfindən 1,5 sm, aşağıdan 2,5 sm və yuxarıdan isə 3 sm boş yer saxlanmaqla çap olunaraq təhvil verilməlidir.
6. Məqalə və nəşr materialları hər bir vərəqdə 27-30 sətir, hər bir sətirdə 60-65 çap işarəsi olmaqla təqdim edilməlidir.
7. Həmin vərəqin baş tərəfində solda məqalənin mətninə uyğun UOT (УОТ) nömrəsi yazılmalı, sağda müəllifin soyadı, işlədiyi müəssisənin adı, ortadan altda isə məqalənin adı böyük hərflərlə yazılmalıdır. Məqalənin adı yığcam olmaqla məzmununu əhatə etməlidir.
8. Məqalənin çap olunmasının mümkünlüyü barədə müəllif məqalə ilə birlikdə iş yerindən mütəxəssis rəyi və protokoldan çıxarış təqdim etməlidir. Sonra isə məqalə jurnalın redaksiya heyətinin üzvlərindən birinə rəyə verilməlidir.
9. Jurnalın bir nömrəsində bir müəllif 1 məqalə, akademik və müxbir üzvləri isə 2 məqalə dərc edə bilər. Jurnalda Azərbaycan, rus və ingilis dilində məqalələr çap edilir.
10. Dərc olunduğu dildən əlavə başqa 2 dildə də məqalənin xülasəsi verilməlidir.
11. Xülasələrdə müəllifin (müəlliflərin) gəldiyi elmi nəticə, işin yeniliyi, tətbiqinin əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin (müəlliflərin) tam adı göstərilməlidir.
12. Məqalənin mətninin sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnə ədəbiyyat materiallarına istinad düz mötərizədə göstərilir.
13. Cədvəllər və şəkillər adları və sıra sayları yazılmaqla mətnə verilir. Cədvəllərin adları və sıra sayları cədvəlin üst tərəfində, şəkillərin adları və sıra sayları isə şəklın altında yazılmalıdır.
14. Təqdim olunan məqalənin həcmi A4 formatında 8-10 səhifədən çox olmamalıdır. Məqalənin mətni Times New Roman - 12 şrifti ilə (məsələn: Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əlifbası) 2 intervalla yazılmış diskdə də təqdim olunmalıdır.
15. Məqalə rəydən alındıqdan sonra redaksiya heyətində müzakirə edilir və məqalənin dərc olunub – olunmaması barədə müəllifə xəbər verilir.
16. Məqalə müəllifə düzəliş üçün geri qaytarıldıqda müvafiq düzəlişlər edildikdən sonra köhnə mətnlə birlikdə redaksiyaya qaytarılır.
17. Məqalənin redaksiyaya daxil olma, təkrar işləməyə göndərildiyi və çap olunma tarixi sonda göstərilməlidir.
18. “Audit” jurnalı təsərrüfat hesablı olmaqla özünümaliyyələşdirmə prinsipi ilə ildə 4 dəfə (rübə bir dəfə) nəşr edilir. Müəyyən edilmiş ödəniş köçürmə və ya nağd yolla həyata keçirilir.

UOT-339

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANIN İQTİSADİYYATINDA MÜƏYYƏN ETDİYİ İNKİŞAF STRATEGİYASI BÖYÜK UĞURLA DAVAM ETDİRİLİR

Açar sözlər: Heydər Əliyev, regionlar, məhsuldar qüvvələr, qeyri-neft sektoru, səmərəli inkişaf.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, регионы, производительные силы, не нефтяной сектор, рациональное развитие.

Key words: Heydar Aliyev, regional, productive forces, efficient development, non-state oil sector.

Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatı çox çətin və mürəkkəb inkişaf mərhələləri keçmişdir. Uzun müddət məmləkətin ayrı-ayrı xanlıqlarından ibarət əyalətləri çox sahəli əkinçilik-heyvandarlıq və müxtəlif sənətkarlıq məhsulları istehsalı ilə məşğul olaraq, iqtisadiyyatın öz maraqlarını təmin edən inkişafını təmin etmişlər. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan həyatında gözlənilməz təlatümlü hadisələr baş verdi. Yüzilliyin əvvəlindən başlayaraq bir-birinin ardınca bu ərazilər çar imperiyası tərəfindən işğal edilərək onun tərkibinə daxil edilir. Həmin dövrdən ölkənin ictimai-mədəni həyatında müəyyən müsbət dəyişikliklər baş versə də, müstəmləkə sisteminin qanunlarına və onun mənafeələrinə uyğunlaşdırılan iqtisadiyyatın da müvafiq inkişaf istiqamətləri yaranır. Baş verən dönüş həm də dünyada iri maşınlı sənayenin geniş inkişafı ilə müşayiət olunur. Əslində bəşəriyyətə böyük tərəqqi vəd edən bu hadisə Azərbaycan həyatının çox sahələrində böyük inkişaf yarada biləcək dünyanın ilk ərazilərindən biri ola bilərdi. Çünki sənayenin miqyaslı yüksəlişinin mühüm amillərindən birini məhz duru yanacaq məhsullarının geniş istifadəsi təşkil edirdi ki, onun da çox zəngin ehtiyatları o zaman hələlik əsasən Azərbaycanda məlum idi. Doğrudan da çox tezliklə Azərbaycan bu cəhətdən dünyanın diqqətini özünə cəlb etdi və XIX əsrin ikinci yarısından neftin burada sənaye üsulu ilə istehsalına başlandı. Bundan sonra Azərbaycanda neft sənayesi, xüsusən xammalın çıxarılması o qədər sürətlə genişləndi ki, (1871-ci ilə nisbətən 1901-ci ildə 589 dəfə artaraq 19,3 min tondan 10979 min tona çatdı) artıq bu dövrdə o, dünyada çıxarılan neftin yarından çoxunu verirdi. Lakin müstəmləkə asılılığında olan Azərbaycan öz neft sərvətinin istifadəsinin böyük imkanlarından milli tərəqqi üçün kifayət qədər bəhrələnmə bilmədi.

Müstəqilliyin xalqın müqəddəratı ilə bağlı bir sıra çox vacib əlamətlərini bərpa edən və yenilərini yaradan tarixin qısa tarixi inkişaf mərhələsindən (Xalq Cümhuriyyəti dövrü) sonra Azərbaycan yenidən işğal edilərək Sovet dövlətinin tərkibinə qatıldı. Sovet İmperiyası da öz növbəsində Azərbaycanda daha çox neft sənayesinin inkişafına böyük önəm verdi. Onu demək kifayətdir ki, 1941-ci ildə respublikada neft hasilatı 1920-ci ilə nisbətən 9 dəfədən çox artaraq, 23,5 milyon tona çatdı. Bu imperiyalar dövründə Azərbaycanda neft çıxarılmasının ən yüksək səviyyəsi idi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Sovet İttifaqının tərkibində olduğu əsas dövrlərdə ölkədə çıxarılan neftin 70-80 faizini vermişdir. Onun neft sənayesinin Sovet dövlətinin inkişafında, ölkənin təhlükəsizliyinin qorunmasında, xüsusən faşizm üzərində qələbənin təmin edilməsində müstəsna xidmətləri olmuşdur. Məhz imperiyanın maraqları naminə Azərbaycanda neft sənayesinin güclü inkişafının təzyiqləri altında respublikada başqa zəngin yerli sərvətlər zəif istifadə olunurdu, onun daxili tələbatını ödəmək üçün zəruri istehsal sahələri ya çox məhdud səviyyədə inkişaf etdirilirdi, ya da heç yaradılmırdı. Xeyli vaxt Azərbaycanda

iqtisadiyyatın neft sənayesinin mütləq üstünlüyü ilə belə məhdud inkişafı gec-tez onun durumunda ciddi ağır problemlərin yaranacağı təhlükəsi həmişə gözlənilirdi.

Axır ki, respublikada belə hadisə baş verdi. Təqribən keçən əsrin 40-cı illərinin axırlarında və 50-ci illərin ortalarında həmyerlimiz, görkəmli alim F.Salmanovun (Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü) rəhbərliyi altında Azərbaycanın böyük bir qrup geoloqları Rusiyanın Qərbi Sibir regionunda çox zəngin neft yataqlarının kəşf edilməsində əsl fədakarlıq nümunəsi göstərdilər. Əfsuslar olsun ki, bu hadisə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına qarşı “tutarlı” zərbə vurmaq cəhdi kimi istifadə edildi. Onun neft sənayesinin Sovet dövlətinin inkişafında əvvəlki əvəzsiz xidmətləri tamamilə unudularaq, o zamanki ölkə rəhbərləri köhnə Bakı neft mədənlərində xammal hasilatının yenidən kəşf edilmiş rusiya mədənlərinə nisbətən daha baha başa gəldiyini bəhanə edərək, respublika neft sənayesinin inkişafı üçün lazım olan vəsaitin ayrılmasını ildən-ilə azaltmağa başladılar. Lakin respublika mütəxəssisləri və iqtisadçıları böyük səylə göstərilən bu fitnəkar cəhdin qarşısını ala bildilər. Onlar təksibedilməz dəlillərlə isbat etdilər ki, Bakıda neft hasilatı Rusiya neftinə nisbətən baha başa gəlsə də, onun çox yüksək keyfiyyətinə görə emalı daha sərfəli və səmərəlidir. Bundan sonra respublikada neft sənayesinin inkişafına sərmayə qoyuluşunun kəskin azaldılmasının qarşısı alındı. Amma ayrılan vəsait sahənin lazımı səviyyədə inkişafı üçün kifayət qədər olmadığından respublikada neft hasilatının ildən-ilə yenə də azalması davam etdi. Belə ki, 1970-ci ildə 1941-ci ilə nisbətən neft hasilatı təxminən 1,2 dəfə azalaraq 20,2 milyon tona endi. Uzun müddət Azərbaycan iqtisadiyyatının başlıca aparıcı sahəsi olan neft sənayesinin birdən-birə belə xeyli tənəzzülü ilə bərabər, respublika həyatı üçün çox vacib olan başqa istehsal sahələrinin də zəif inkişafı və ya heç olmaması onun iqtisadiyyatının bütövlükdə son dərəcə ağır vəziyyətə düşməsinə səbəb oldu. Artıq keçən əsrin 60-cı illərində Azərbaycan həm sosial-iqtisadi inkişafın ümumi səviyyəsinə, həm də mühüm istehsal sahələrinin, xüsusən sənayenin və kənd təsərrüfatının xeyli geri qalmasına, habelə onların artım sürətinin aşağı olmasına görə Sovet İttifaqının müttəfiq respublikaları içərisində ən axırıncı yerlərdən birini tuturdu.

Azərbaycanın üzləşdiyi bu ağır vəziyyətdə növbəti dəfə respublika rəhbərinin dəyişdirilməsi onun ictimai-mədəni və sosial-iqtisadi həyatında ilk dəfə görünməmiş dərəcədə düşərli taleyüklü hadisə oldu. Onun 1969-cu ildə seçilən yeni rəhbəri Heydər Əliyev böyük vətənpərvər, dərin bilikli, respublikanın geniş inkişaf imkanlarını mükəmməl bilən, onların həm gündəmdə olan, həm də gələcək problemlərinin həlli yollarını müfəssəlliyi ilə aydın görən, milli mənafeləri hər şeydən üstün tutan, əzmkar rəhbər kimi böyük ümidlər vəd edən vəzifəsinin dərhal icrasına başladı. İnsanlarda bu ümidverici ilk inam onunla yarandı ki, iyulun 14-də Azərbaycan KP MK-nın Birinci Katibi seçilən Heydər Əliyev heç bir ay keçməmiş, avqustun əvvəllərində partiyanın növbəti plenumunda Azərbaycan həyatının bütün sahələrində qarşıda duran vəzifələri son dərəcə aydın və dərin elmi əsaslı məruzəsi ilə hamını heyran etdi. Heydər Əliyev fəaliyyətini onunla başladı və onunla da davam etdirdi ki, elə Sovet İttifaqının öz mövcud formal xarakter daşıyan və ancaq quru rəsmiyyət kəsb edən qanunlarına istinadən Azərbaycanla ölkə arasında qarşılıqlı münasibətlərin daha ədalətli məcrada qurulması istiqamətində çox vacib təşəbbüslər göstərdi, eyni zamanda onların gerçəkləşməsi üçün qəti cəsarətli addımlar atdı. İlk növbədə Azərbaycanın əvvəlki illərdə pozulan milli mənafələrinə və tələblərinə çox qərəzli biganəliyə və laqeyidliyə onun rəhbərliyi dövründə xeyli zəiflədilərək, onlara qarşı öz qorxmaz fədakar fəaliyyətini həyata keçirməyə başladı. Bundan başqa, əvvəllərdə olduğundan fərqli olaraq, onun vaxtında da respublikada məsul vəzifələrə mərkəzdən təyin olunan imperiyanın “yol göstərənlərinin” və nəzarətçilərinin bu sahədə fəaliyyətləri qətiyyətlə məhdudlaşdırılaraq, onların səylərinin əsasən Azərbaycanın inkişafına yönəltməyə nail oldu.

Ulu Öndər fəaliyyətini ilk növbədə ondan başladı ki, son dərəcə kəskin tənəzzül vəziyyətinə düşmüş iqtisadiyyatı böyük peşəkarlıqla və dərin biliklə yüksək inkişaf səviyyəsinə

qaldırdı. Respublika həyatı üçün çox vacib olan bu taleyüklü məsələ məhz Heydər Əliyevin müdriyyəti və uzaqgörənliyi sayəsində, onun düzgün inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi nəticəsində çox sürətlə və uğurla həll olundu. Qeyd etdiyimiz kimi, uzun müddət Azərbaycan iqtisadiyyatının təməlinə həmişə nisbətən yüksək inkişaf səviyyəsi ilə seçilən yanacaq sənayesi durmuşdur. Ulu Öndər çox yaxşı bildirdi ki, o zamankı mühitdə ancaq əsasən bu sahənin ənənəvi (neftçixarma) istiqamətinin bərpasının təsiri ilə respublika iqtisadiyyatının güclü inkişafı təmin oluna bilməz və yanacaq istehsal kompleksinin dövrə münasib daha məqbul inkişaf yönümünü müəyyənləşdirdi. Heydər Əliyev Sovet dövlətinin sərəncamında Qərbi Sibir kimi zəngin yeni neftçixarma sənayesinin varlığını nəzərə alaraq, başa düşürdü ki, Azərbaycanın köhnə mədənlərinin yenidənqurulmasına və müasirləşdirilməsinə ölkə rəhbərliyi tərəfindən heç zaman tələb olunan vəsait ayrılmayacaqdır. Uzaqgörənliklə mənalandırılan bu vəziyyət doğrudan da sonralar respublikanın inkişafında özünü aydın şəkildə biruzə verdi. Belə ki, 1985-ci ildə 1970-ci ilə nisbətən Azərbaycanda neft hasilatı daha 1,5 dəfədən çox azalaraq, onun həcmi 13,1 milyon tona endi. Azərbaycanda neftçixarma sənayesini dirçəltmək üçün lazım olan vəsaitin ayrılmasının mümkünsüzlüyü şəraitində yanacaq sənayesinin o zaman üçün mümkün olan ən münasib başqa inkişaf istiqamətləri ön plana çəkildi. Hər şeydən əvvəl Azərbaycanın zəngin istehsal təcrübəsinə, mövcud maddi-texniki bazasına, habelə əlverişli nəqliyyat-coğrafi şəraitinin üstünlüklərinə əsaslanaraq Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yanacaq kompleksinin respublikada inkişafını daha da gücləndirmək və səmərəsini artırmaqla müasirləşdirməsi ideyası qəbul edildi. Bu məqsədlə Bakıda inşa edilən iki nəhəng neftemalı qurğusu paytaxtın ekoloji mühitini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, Rusiyadan və Qazaxstandan gətirilən neft xammalının bir hissəsinin onlarda emalı da təmin edildi. İlk dəfə Azərbaycanda daha güclü müasir neftemalı sənayesi inkişaf etdirildi. Bundan başqa zəruri istehsal bazasına, respublikada uzun müddətdir ki, yüksək ixtisaslı mühəndis-texniki və fəhlə kadrlarının cəmləşdiyini və onların zəngin istehsal təcrübəsini nəzərə alaraq Azərbaycanın Sovet İttifaqının başlıca neftmaşınqayırma sənaye mərkəzinə çevrilməsi siyasəti çox sürətlə və uğurla həyata keçirildi. Bununla da bütün ölkənin bu mühüm sənaye sahəsinin maddi-texniki təminatının Azərbaycandan asılılığı yarandı. Artıq keçən əsrin ikinci yarısında Azərbaycan neftmaşınqayırma sənaye məhsulu istehsalının Sovet İttifaqında 80 faizə qədərini verərək, onun inkişaf səviyyəsinə görə ABŞ-dan sonra dünyada ikinci yerə qalxdı.

Nəhayət, respublikada yanacaq sənayesinin ikinci çox vacib sahəsi olan qaz hasilatının artırılmasına diqqət çoxaldı. Bu sahənin inkişafı o zamankı şəraitdə daha çox milli maraqlara xeyli uyğun idi və hasilat başlıca olaraq əsasən respublikanın yerli tələbatının ödənilməsinə yönəldilirdi. Çünki həmin dövr Sovet İttifaqının büdcəsinə böyük gəlirlər gətirə biləcək qazın ixracı üçün respublikada kəmərlər şəbəkəsi hələ xeyli məhdud idi. Qaz hasilatı 1985-ci ildə 1970-ci ilə nisbətən 2,6 dəfə artaraq, 5,5-dən 14,4 milyard kubmetrə çatdı və respublikanın əksər yaşayış məntəqələri qazlaşdırıldı. O vaxtlar ərazilərin qazlaşması səviyyəsinə görə Azərbaycan SSRİ-də ən qabaqcıl yerlərdən birini tuturdu. Daha sonra Xəzərin zəngin neft-qaz ehtiyatlarından kifayət qədər məlumatlı olan Heydər Əliyev onlarda gələcəkdə hasilatın böyük həcmdə artımını təmin etmək üçün Sovet İttifaqının valyuta ehtiyatları hesabına Bakıda müasir nəhəng Dərin Özüllər zavodunu tikdirdi.

Beləliklə, keçən əsrin 70-80-ci illərinin əsrlərə bərabər iqtisadi yüksəlişin diqqət çəkən nəticələrindən birini məhz yanacaq sənayesində uzun müddət yaranmış durğunluq və geriləmə artıq aradan qaldırıldı, onun o zamankı imkanlara və şəraitə uyğun ən münasib artım istiqamətləri və çox məqbul inkişaf səviyyəsi təmin olundu. Bu da Azərbaycan iqtisadiyyatının neft ölkəsi kimi əvvəlki şöhrətinin bərqərar olunması ilə nəticələndi.

Təbii ki, o dövr Azərbaycan iqtisadiyyatının məftunedici ən böyük uğuru ondan ibarət oldu ki, uzun illərdən sonra ilk dəfə onun hərtərəfli kompleks inkişafının nəhayət əsası qoyuldu. Qeyd etdiyimiz kimi əvəllər Azərbaycanın iqtisadi siması və əhəmiyyəti əsasən yan-

acaq sənayesinin, xüsusən də neftçıxarmanın inkişaf səviyyəsi ilə ölçülürdü. Keçən əsrin ikinci yarısında bu sahənin ümumi məhsulunun həcmnin hətta 2 faiz civarında artmasına baxmayaraq, respublika sənayesinin quruluşunda neft kompleksinin xüsusi çəkisi 1970-ci ildəki 20-dən 1985-ci ildə 11,3 faizə endi. Bu əsasən çoxşaxəli qeyri-neft sektoru sənaye sahələrinin daha miqyaslı və üstün artımı nəticəsində baş verdi. Həmin dövrdə maşınqayırma sənaye kompleksində ümumi məhsulun həcmi 2,5; qara və əlvan metallurgiyada 2,7; elektrik energetikada 1,8; yüngül sənayedə 4,0; yeyinti sənayesində 4,5 dəfə və s. artdı. Məhz bu sahələrdə istehsalın yüksək artımı nəticəsində respublikada ümumi məcmuu məhsulun həcmi 2,7, o cümlədən sənaye məhsulu 2,9 dəfə çoxaldı.

Əlamətdardır ki, o dövr müstəsna olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələri də bu yüksək inkişaf yolunu keçdilər. Bunu kənd təsərrüfatının bitkiçilik sahəsinin timsalında daha aydın görmək olar. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, həmin dövr əkin sahələrinin cəmi si 10 faizə qədər genişləndiyi halda, bitkiçilikdə ümumi məhsulun həcmi 2,7 dəfə artdı. Bu ilk növbədə bitkiçilik sahələrinin təbii-iqtisadi cəhətdən onlar üçün ən münasib ərazilərdə dərin ixtisaslaşması, əkinçilik mədəniyyətinin yüksəldilməsi, suvarma şəraitinin yaxşılaşdırılması və başqa zəruri tədbirlər hesabına məhsuldarlığın xeyli yüksəldilməsi nəticəsində əldə edildi. Hətta, 1970-ci ilin yüksək istehsal nəticələrini də üstə gəlsək belə, əvvəlki 15 ildə (1956-1970-ci illər) çəki hesabı ilə bitkiçilik məhsullarının respublikada ümumi həcmi cəmi si 16,2 min ton təşkil etdiyi halda, sonrakı 15 ildə (1971-1985-ci illər) isə bu göstərici 48,7 min tona (3 dəfə çox) bərabər olmuşdur. Həmin dövr ayrı-ayrı sahələrin inkişaf miqyası daha böyük nailiyyətlərdə ifadə olunurdu. Məsələn, üzüm istehsalı 8,2, tərəvəz məhsulları 3,3, yaşıl çay yarpağı 3,5 dəfə çox olmuşdur və s. Nəticədə Sovet İttifaqı ərazisinin cəmi si 0,4 faizini əhatə edən Azərbaycan ölkədə üzüm və tütün istehsalında birinci, yaşıl çay yarpağı yığımında ikinci, ipək xammalı tədarükündə üçüncü, pambıq hasilatında dördüncü, tərəvəz istehsalında beşinci yeri tuturdu.

Respublikada məhsuldar qüvvələrin belə möhtəşəm inkişafı onun sosial-iqtisadi və ictimai-mədəni həyatında tam əhatəli köklü dəyişikliklərə və müasirləşməyə səbəb oldu. İqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafı ilk növbədə əvvəllər uzun müddət geri vəziyyətdə saxlanılan respublika regionlarının sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının görünməmiş coşğun yeniləşməsini və artımını təmin etdi. Bu böyük nailiyyətləri iqtisadiyyatın aparıcı sahəsi olan sənayenin nümunəsində daha aydın görmək olar. O ərəfədə son zamanlara qədər respublika ümumi sənaye məhsulunun cəmi si 10-15 faizə qədərini verən regionlar artıq 1985-ci ildə onun ümumi həcmnin 2/5 hissəsini özündə cəmləşdirmişdi. Sovet hakimiyyətinin bütün 65 ilində tikilən 530 yeni sənaye müəssisəsinin 232-si və ya 44 faizi təkcə 1970-1985-ci illərdə yaradılmışdır ki, onların da 70 faizdən artığı regionların payına düşürdü. Həmin dövrlər Mingəçevirdə tikilən nəhəng Dövlət Rayon İstilik Elektrik stansiyası, Şəmkir Su elektrik stansiyası, Salyan plastik kütlə emalı zavodu, Ağdam dəzgahqayırma zavodu, Naxçıvan trikotaj fabriki, Gəncə qənnadı fabriki, Xankəndi ayaqqabı fabriki, Naxçıvan mineral su dolduran zavodları, xalça kombinatı və şüşə zavodu, əksər rayonlarda yaradılan çoxlu konserv, şərabın ilkin emalı, pambıqtəmizləmə müəssisələri, ət-süd zavodları, çay emalı fabrikləri və s. regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi sahəsində ilk addımlar kimi əvəzsiz nəticələri ilə tarixə daxil oldu. Regionlarda müxtəlif sənaye sahələrinin (maşınqayırma, tikinti, yüngül, yeyinti sənayesi və s.) geniş şəbəkələrinin yaradılması və başqa istehsal sahələrinin görünməmiş inkişafı, xüsusən kənd təsərrüfat sahələrinin məhsuldarlığının və səmərəliliyinin yüksəlməsi əhalinin maddi rifahının yaxşılaşması ilə yanaşı, onun ümumi inkişaf səviyyəsinin, mədəni-intellektual dünyagörüşünün xeyli artmasına səbəb oldu.

Təssüflər olsun ki, bu əvəzsiz tələyüklü nailiyyətlər keçən əsrin 80-cı illərinin ikinci yarısından başlayaraq Sovet dövlət başçılarınnın Azərbaycana qarşı daha açıq qərəzli və məkrli siyasətlərini düşünmədən həyata keçirən respublika başçılarınnın və müstəqilliyin ilk dövründə

gənc ölkənin hakimiyyət orqanlarını ələ keçirən təsadüfi, məsuliyyətsiz, səriştəsiz və savadsız vəzifə hərislərinin səbatsız fəaliyyətləri nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm sahələrinin çoxu dağıdılaraq, ciddi tənəzzülə uğradı. Xatırlamaq kifayətdir ki, bu dövrdə Azərbaycanda ümumi istehsalın təxminən $\frac{1}{4}$ və sənaye məhsulu yarıya qədər azaldı.

Azərbaycanın ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatında yaranmış bu ağır böhranlı vəziyyətdə tarixin çox sınaqlarından həmişə mətinliklə çıxmış müdrik xalqımızın təkidli və ədalətli çağırışına cavab olaraq yenidən ölkə rəhbərliyinə qayıdan Ulu Öndər tezliklə təzəcə müstəqilliyini qazanmış respublikanı düşdüyü ağır bəladan qurtaran xilaskarlıq fəaliyyətinə başladı. Heydər Əliyev ilk növbədə ölkədə böyük hərcmərclik yaratmış müxtəlif dağıdıcı qüvvələrin təxribatlarını müdrik siyasi təsir vasitələri ilə uzaqgörənliklə sülh müstəvisində zərərləşdirərək, respublikada sağlam ictimai-siyasi sabitlik yaratdı. Sonra təxirəsalmadan iqtisadiyyatın dirçəlməsi imkanlarının inkişaf istiqamətlərinin ən düzgün həlli yollarını araşdırmağa başladı. Əlbəttə, o zaman bu çox çətin və mürəkkəb vəzifə idi. Bir tərəfdən, öz dövlət istiqlalının yenidən bərpasına nail olmuş Azərbaycanın əbədi sərbəst həyatının əsas təməl tələblərindən biri olan etibarlı və dayanıqlı iqtisadi inkişaf yollarının həllini yeni cəmiyyət quruculuğunun ələ başlanğıcında düzgün müəyyən etmək, digər tərəfdən isə, zəngin ölkə təsərrüfatının ağır vəziyyətə düşməsi üzündən kasıbçılığa düşər olmuş əhəlinin rifahının təxirəsalmadan yaxşılaşdırılması tələb olunurdu. Bu hər iki vəzifənin eyni vaxtda qarşılıqlı əlaqələndirilməsinin ən münasib icrasının düzgün həllini tapmaq lazım idi. Əslində qarşıda müstəqil ölkənin iqtisadiyyatının həmişəlik rəvan inkişafına dönməz xarakter verən həlledici tale məsələsi dururdu. Bu da Ulu Öndərin dərin elmi mülahizələrə söykənən və uzaqgörən düzgün baxışları ilə müəyyən edildi.

Müstəmləkə sisteminin sıxıntılarından yenidən azad olmuş Azərbaycanın başlıca sərvətləri olan yanacaq resurslarının istifadəsinin ancaq indi milli mənafeələrə uyğun yönəltmək məqamının nəhayət artıq vaxtı çatdığını düzgün dəyərləndirən Heydər Əliyev, hətta törədilən çox ciddi daxili və xarici əngəlləri zərərsizləşdirərək, ilk növbədə 1994-cü ildə nüfuzlu xarici şirkətləri cəlb etməklə, gündəmə gətirdiyi “Əsrin müqaviləsi” respublikanın çox möhtəşəm əbədi iqtisadi tərəqqisinin möhkəm təməli qoyuldu. Lakin Ulu Öndər onu da yaxşı bilirdi ki, bu çox vacib tələpə layihə hələ tezliklə öz bəhrəsini verməyəcəkdir. Təbii ki, xarici investorların fəaliyyətə başlaması, yataqların istismara hazırlanması, ixrac boru kəmərləri çəkilməsi və çoxlu başqa təşkilatı tədbirlər hələ çox uzun vaxt tələb edəcəkdir. Doğrudan da, müqavilənin bağlanmasından keçən dövrdə yanacaq sənayesinin inkişafında bir müddət ələ bir əhəmiyyətli irəliləyiş baş vermədi. Müstəqilliyin əvvəllərində (1992-cı ildə) hasil edilən 11 milyon ton neft 2000-ci ildə cəmi 14 milyon tona qalxdı, qaz istehsalı isə hətta 8-dən 5,6 milyard kubmetrə düşdü.

Neft strategiya layihələrinin gerçəkləşməyə başlamasının ilk dövrü ilə onun sonrakı vəzifələrinin başa çatması arasındakı vaxtda ağır tənəzzül içərisində olan respublika iqtisadiyyatının dirçəldilməsi və ən əsası isə maddi rifahı kəskin pisləşən onun vətəndaşlarının həyat səviyyəsinin tezliklə yaxşılaşdırılması üçün eyni vaxtda təcili tədbirlər görülməyə başlandı. O zamankı şəraitdə ölkənin malik olduğu, lakin dağıdılmış daxili imkanları qismən bərpa və səfərbər edildi. Hazırlanmış mükəmməl hüquqi-normativ sənədlər və qanunlar əsasında ardıcıl olaraq özəlləşdirmə və bazar iqtisadi münasibətlərinə uyğun başqa zəruri islahatlar həyata keçirildi, xüsusən milli sahibkarlıq fəaliyyətinin yaranması və sürətlə genişlənməsi əsasında daha tez nəticələr verən kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın, tikintinin, müxtəlif xidmət sahələrinin və ticarətin inkişafına böyük önəm verilməsi iqtisadiyyatın tezliklə dirçəlməsini təmin etdi. Artıq 90-cı illərin ikinci yarısından onun davamlı inkişafı başlandı. Kəmərlərin tikintisinin başa çatması ilə isə nəhayət neft və qaz hasilatı xeyli çoxaldı. Neft çıxarılması xeyli sürətlə artaraq, 2006-cı ildəki 31,3-dən 2010-cu ildə 51 milyon tona qalxdı, eyni vaxtda təbii qaz istehsalı da 17 milyard kubmetrə çatdırıldı. Nəticədə maliyyə vəsaitlərinin xeyli artması ilə Azər-

baycan daha sürətli inkişaf yoluna qədəm qoydu. İnkişafın sürətli artımını təmin etmək üçün zəruri bütün istehsal və sosial infrastruktur şəbəkələrinin hər yerdə yeniləşdirilməsi, genişləndirilməsi və müasirləşdirilməsi əsasında yanacaq sənayesi ilə bərabər, sahibkarlıq fəaliyyətinin artırılması əsasında çoxşaxəli qeyri-neft sektorunun ölkənin ümumi tərəqqisində əhəmiyyəti xeyli artdı. Əhalinin ümumi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə Ulu Öndər regionların sosial-iqtisadi və mədəni-intellektual inkişafın dönməz dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırdı və bu xətti ardıcıl davam etdirən Azərbaycanın Prezidenti Cənab İlham Əliyev ölkənin imkanlarının artması ilə bu sahədə fəaliyyətin daha miqyaslı, əhatəli və sürətli həyata keçirilməsinə nail oldu. Prezident səlahiyyətlərinin icrasına başladığının ilk dövründə ölkə qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən birini, məhz regionların hərtərəfli inkişafının həlli ilə əlaqələndirdi. Respublikanın başqa təbii sərvətlərinin və inkişaf imkanlarının istifadəsinin genişləndirilməsi hesabına qeyri-neft sektorunun şaxələnməsi ilk növbədə regionların sosial-iqtisadi yüksəlişində görünməmiş dönüş yaratdı. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının iki mühüm Dövlət proqramının qəbul edilməsi və onlarda nəzərdə tutulan geniş əhatəli tədbirlərin ardıcıl gerçəkləşdirilməsi ilk növbədə yerlərdə istehsal imkanlarını xeyli artırdı, ölkədə məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə, yoxsulluğun kəskin azaldılmasına (47 faizdən 6 faizə qədər) səbəb oldu. Bu proqramlarda nəzərdə tutulan miqyaslı tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi bütün ölkəni əhatə edən istehsal və sosial infrastrukturun yenidən qurulması, genişləndirilməsi nəticəsində hər yerdə əlverişli biznes mühitünün yaradılması ilə sahibkarlığın böyük vüsət alması əsasında iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişaf imkanları artırıldı. Ölkə başçısının qeyd etdiyi kimi, biz görülməli işlər nəticəsində regionların inkişafında böyük xidmət göstərmişik, regionlarla paytaxt arasındakı fərqi azalda bilmişik.

ABŞ-ın Kaliforniya Texniki Universitetinin professoru, fizika üzrə Nobel mükafatçısı Deyvid Qross Qəbələyə gedişinin yekunu ilə bağlı demişdir: “Qəbələni görməklə mən bir daha əmin oldum ki, ölkədə yalnız paytaxt Bakı şəhəri deyil, regionlarınız da sürətlə inkişaf edir.” Məlumdur ki, 2013-cü ilin əvvəlində regionların sosial-iqtisadi inkişafının ikinci Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin icrası başa çatacaqdır. Görülməli işlərin nəticələri artıq göstərir ki, Azərbaycan ərazilərinin bütün hissələrinin hərtərəfli inkişafının çox böyük fərəhli mənzərələri xeyli heyranedicili olacaqdır. Bu zəmin əsasında 2014-cü ilin əvvəlində qəbul ediləcək yeni proqram regionların çoxşaxəli inkişafının daha yüksək mərhələsinə təmin edəcəkdir.

Maliyyə vasitələrinin artması ilə Azərbaycan nəhayət kifayət qədər daxili investisiyalara malik olmaqla (onların ümumi investisiyalar qoyuluşunda xüsusi çəkisi 2006-cı ildəki 47 faizdən 2011-ci ildə 80 faizə qalxmışdır), ölkə öz tələbatlarına uyğun hansı sahəni inkişaf etdirmək və hansı ardıcılıqla həll etmək imkanını əldə etdi. Məhz bu əlverişli şəraiti bacarıqla istifadə edərək, qeyri-neft sektorunun ölkə üçün hər mərhələdə ən vacib istehsal sahələrini öz istəyinə uyğun olaraq növbə ilə inkişaf etdirilməsi təmin edilir.

İqtisadiyyatın hərtərəfli davamlı artımı və bu inkişafda daxili investisiyaların əsas sərmayə qoyuluşuna çevrilməsi, respublikanın valyuta ehtiyatlarının böyük həcmə (45 milyarddan çox) qalxması və s. nailiyyətlər Azərbaycanın Cənub Qafqaz məkanının ən qüdrətli dövləti səviyyəsinə qaldırdı. Bu uğurlar eyni zamanda əhalinin gəlirlərinin bir necə dəfə artmasını, onun rifahının xeyli yaxşılaşmasını təmin etmiş və respublikanı dünyanın artıq ortaqəlirli ölkələri sırasına çıxarmışdır. Ölkəmizin bu böyük uğurlarını etiraf edən saysız-hesabsız beynəlxalq reyting agentlikləri, maliyyə qurumları və dövlətləri Azərbaycanın dünyada tüğyan edən maliyyə-iqtisadi böhrandan şərəflə çıxdığını və onun çox düzgün inkişaf yolunda olduğunu məmnunluqla qeyd edirlər.

Azərbaycanın zəngin imkanlarından getdikcə daha əhatəli və səmərəli istifadə edilməsi əsasında respublika iqtisadiyyatı düşünülmüş hərtərəfli dinamik inkişafı öz fərəhli nəticələrini verməkdə davam edir. Artıq arxada qoyduğumuz 2012-ci ilin yekunları bu inkişaf meylinin dönməz olduğunu bir daha nümayiş etdirdi. Ölkədə neft hasilatının 2011-ci ilə nisbətən bir

qədər aşağı düşməsinə baxmayaraq (neft hasilatı 2011-ci ildəki 45,6 milyon tondan 2012-ci ildə 43,0 milyon tona enmişdir), ancaq qeyri-neft sektorunun 9,7 faiz artması hesabına UDM-un həcmi 2,2 faiz çoxalmışdır. Nəticədə bu gün qeyri-neft sektorunun payı ümumi daxili məhsulda 53 faizə qədər yüksəlmişdir. Bu günkü geniş istehsal fəaliyyəti ilə seçilən Azərbaycan iqtisadiyyatının keyfiyyətə belə çox yüksək inkişaf mərhələsinə qalxması hər şeydən əvvəl Heydər Əliyevin adı ilə bilavasitə bağlıdır. Hələ keçən əsrin 70-80-cı illərində Sovet imperiyasının bir sıra müttəfiq respublikalarına, o cümlədən Azərbaycana qarşı yaratdığı süni məhdudiyyətlərin və qadağaların çoxuna Ulu Öndər müdrikcəsinə və böyük cəsərlə müqavimət göstərərək Azərbaycanda iqtisadiyyatın, xüsusən sənayenin son dərəcə vacib tələyüklü istiqamətlərinin hərtərəfli inkişafının deyildiyi kimi, əsasını qoydu. Bu vacib inkişaf meyli daha miqyaslı həyata keçirilməsinə isə ancaq qısa müstəqillik dövründə nail olundu. Nəticədə, xeyli şaxələnən qeyri-neft sektoru öz inkişafında Azərbaycan iqtisadiyyatında uzun müddət hakim mövqə tutan yanacaq sənayesini indiki mərhələdə hətta bir qədər də üstələdi. Azərbaycanda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinə xas olan mükəmməl və çoxşaxəli iqtisadi sistemin dayanıqlı artımı indi də çox sürətlə davam edir. Təqribi hesablamalar göstərir ki, bunun müqabilində qarşıdakı yaxın bir neçə ildə qeyri-neft sektorunun UDM-da xüsusi çəkisi artıq 70 faizdən də yüksək olacaqdır. Bu bir daha göstərir ki, ölkəmizin çox güclü və geniş şaxəli iqtisadi potensialı böyük inamla yaranmaqda davam edir.

Beləliklə, Azərbaycanın həqiqi istehsal imkanlarını dərin elmi biliklə, müasir iqtisadiyyatın dünya inkişaf meyillərinə uyğun yüksək peşəkarlıqla, ardıcılıqla davam etdirildi. Onların gerçəkləşdirilməsi yollarını hərtərəfli mükəmməlliyi ilə nəzərə alan Heydər Əliyevin müstəqil ölkə üçün tərtib etdiyi ümumi inkişaf strategiyasının ən əhəmiyyətli tərkib hissəsi kimi iqtisadi tərəqqinin önəmli vəzifələrinin ardıcıl olaraq mərhələ-mərhələ həyata keçirilməsi öz gözlənilən böyük nəticələrini verdi.

Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişafı böyük əzmkarlıqla davam edir. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasının hazırlanması və onun ölkə prezidenti tərəfindən təsdiq edilməsi bunun əyani sübutudur. Ölkənin real imkanlarını nəzərə alaraq qarşıdakı 10 ildə ÜDM-un həcmi daha 2 dəfə artacaqdır. Bu əsasən sənayenin, kənd təsərrüfatının, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının, turizmin və qeyri-neft sektorunun başqa mühüm sahələrinin daha güclü inkişafı nəticəsində təmin ediləcəkdir. Qeyd edilməsi xüsusilə çox vacibdir ki, bu dövr iqtisadiyyatın aparıcı sahəsi olan sənayenin müxtəlif sahələrini əhatə edən respublikada 500-dən artıq müəssisələri tikiləcəkdir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyin qarşıdakı təkcə 10 ildə yaradıcılıq sənaye müəssisələrinin sayı Sovet İmperiyasının bütöv 71 ilində istismara verilən sənaye müəssisələrinin miqdarına demək olar ki, bərabərdir. Bu, həm də Azərbaycanın daha güclü dövlətə çevrilməsi imkanlarının hələ xeyli çox böyük olduğunu bir daha ehtiva edir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanı əksər ölkələrdən fərqləndirən mühüm üstünlüklərdən biri də ondan ibarətdir ki, ölkə ən zəruri iqtisadiyyat sahələrinin lazımı səviyyədə inkişafı üçün kifayət qədər müxtəlif sərvət ehtiyatlarına malik olmaqla, onların ərazi üzrə paylanması da kafi dərəcədə qaneedicidir. Hər məkanda yerli sənaye ehtiyatları iqtisadi inkişafın əsas həlledici amilini təşkil edir. Uzun tarixi ədalətsizliklərin nəticəsi olaraq belə imkanlar müqabilində imperiyalar dövründə Azərbaycan regionlarının qeyri-bərabər inkişafının, onların iqtisadiyyatının quruluşunda sənayenin zəif təmsil olunmasının müstəqillik illərində nizamlanmasına başlanılması ilə bu son dərəcə əlverişli şərait indi uğurla istifadə edilir. Karbohidrogen sərvətlərinin zəngin ehtiyatlarının istifadəsi nəticəsində yüksək iqtisadi potensiala malik Abşeron iqtisadi regionu yaranmış, müxtəlif filiz yataqları və başqa təbii sərvətlər əsasında Gəncə-Qazax iqtisadi regionu ölkənin ikinci mühüm sənaye mərkəzi kimi təşəkkül edir. Azərbaycanın əksər iqtisadi regionlarında istehsalın inkişaf amillərindən olan kənd təsərrüfatının müxtəlif sənaye xammal ehtiyatları daha çox əhəmiyyətli hesab olunur. Onların içərisində qarşıdakı illərdə həm qeyri-neft sektorunun, həm də regionların

inkışafı baxımından miqyaslı genişlənməsinin həyata keçirilməsi imkanları xüsusilə böyükdür. Belə çoxlu istehsal sahələrindən, ölkəmizin qədim ənənəvi sənaye qollarından biri-təkcə çoxşaxəli yüngül sənayenin timsalından görünür ki, (xammalın ilkin emalı, toxuculuq, tikış, ayaqqabı istehsalı və s.) onun təkcə ancaq əvvəlki səviyyəsinin bərpası hesabına inkışafı bütövlükdə respublikada iqtisadiyyatın xeyli artımını təmin edəcəkdir. Heç az əhəmiyyət daşımayan bir mühüm məsələ də bu cəhətdən nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, onun lazımı səviyyədə inkışafı eyni zamanda respublikanın sahəcə ən böyük regionu olan Aran, habelə Gəncə-Qazax, Naxçıvan, Şəki-Zaqatala və başqa regionlarının iqtisadi həyatında böyük dönüş yaradacaqdır. Yaşlı nəslin yaxşı yadındadır ki, uzun illərlə Azərbaycanın yüngül sənaye xammal resurslarının əsasən başqa yerlərdə emalının məhdudlaşdırılması məhz keçən əsrin 70-80-ci illərində Heydər Əliyevin inadlı cəsarəti ilə respublikanın özündə onun geniş imkanlarından hərtərəfli istifadə edilməyə başlandı. Bu fəaliyyətin çox böyük önəmli nəticəsi onunla yekunlaşdı ki, artıq 1985-ci ildə yüngül sənaye məhsul istehsalına görə Azərbaycan sənayesinin quruluşunda ikinci yeri (20 faizdən çox) tuturdu, onun müəssisələrində regionlarda on minlərlə işçi çalışırdı. Məlum səbəblər üzündən tənəzzülə uğrayan bu sahə 2011-ci ilin məlumatına görə Azərbaycan sənaye məhsulunun hələlik cəmi 1 faizini verir və bu gün Azərbaycana gətirilən malların tərkibində idxal olunan toxuculuq məmulatlarının, habelə ayaqqabı və başqa yüngül sənaye mallarının böyük həcmdə 83 milyon dollardan çoxdur. Halbuki, insanların həyatında çox işlənən bu malların ən əsas xammal növlərinin kifayət qədər artırmaq imkanına malik olan Azərbaycan və onun çoxmilyonlu əhalisinin böyük təlabatı əsasında yüngül sənaye elə yüksək səviyyədə inkışaf edə bilər ki, yerli ehtiyacı ödəməklə yanaşı, ölkə dünya bazarlarında özünün rəqabətə davamlı müvafiq ucuz məhsulları ilə tanına bilər.

Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir sahənin inkışafı heç də həmişə bəzən təkcə ölkə iqtisadiyyatının təkmilləşdirilməsi zəruriyyəti ilə şərtlənmir, həm də bu sahələrin özlərinin növbə ilə inkışafı üçün əlverişli imkanların və şəraitin yaranması da lazımdır. Bu gün Azərbaycanın, xüsusilə regionların sənaye potensialının müxtəlif sahələrinin, ilk növbədə isə yüngül sənayenin əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilməsinin belə zəmini artıq mövcuddur. Hər şeydən əvvəl ölkənin böyük maliyyə resursları, onun iqtisadiyyatının inkışafına sərmayə qoyuluşunda daxili investisiyaların həlledici əhəmiyyət kəsb etməsi bu cəhətdən xüsusilə önəmlidir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyimizin ilk dövrlərində respublika iqtisadiyyatını dircəltmək və inkışaf etdirmək naminə bəzən ölkə xarici şirkətlərə müəyyən güzəştlərə gedirdisə, indi bizimlə əməkdaşlıq edənləri artıq milli maraqlarımıza uyğun olaraq əsasən özümüz seçirik. Respublikanın bu gün iqtisadi inkışafını lazımı səviyyədə inkışaf etdirmək üçün həm də çoxlu şirkətlər, o cümlədən Dövlət investisiya şirkəti, səhmdar cəmiyyətlər, özünün 5 mindən çox sahibkarlıq subyektləri, həmçinin 50-yə qədər assosiasiyaları birləşdirən, habelə bütün regionları əhatə edən 10 ərazi nümayəndəliyi olan Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar Təşkilatları Milli Konfederasiyası, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu və s. böyük fəaliyyət göstərir. Artıq onlar ölkədə çox böyük layihələrin həyata keçirilməsinə tamamilə qadirdilər. Bu fəaliyyəti ildən-ilə gücləndirmək üçün regionların sosial-iqtisadi inkışafının iki dövlət proqramı əsasında ölkə ərazisinin bütün hissələrində infrastruktur sistemi şəbəkələrinin yeniləşməsi, genişləndirilməsi və müasirləşdirilməsi nəticəsində hər yerdə son dərəcə əlverişli biznes mühiti yaradılmışdır. Qeyri-neft sektorunun regionlarda iqtisadiyyatın yüksək səviyyədə artımını təmin etmək imkanına və daha çox imkanlara malik mühüm istehsal sahələrindən biri olan yüngül sənayenin respublikada son zamanlar inkışafı üçün şərait də nəzərə cərpacaq dərəcədə xeyli artmışdır. Hazırda ölkədə bu sahənin sürətli inkışafına başlamaq imkanı xüsusilə xeyli əlverişlidir. İndi, müxtəlif ərazilərdə 177-ə qədər yüngül sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Hələlik onların 140-dan çoxunu və ya 79 faizini kiçik müəssisələr təşkil edir. Onlarla bərabər, qarşıdakı 10 ildə yüngül sənayenin mövcud sahələrinin məhz iri müəssisələrinin fəaliyyətə başlaması ilə regionların sosial-iqtisadi inkışafında əsaslı dönüş

yanacaqdır. Həm də qeyd etmək çox vacibdir ki, məsələnin həllinin səmərəsini xeyli artıran və sürətləndirən müstəsna əlverişli şərait də vardır. Vaxtilə bu sahənin yaradılmış iri müəssisələri indi də durur. Sadəcə olaraq son elmi-texniki nailiyyətlərə əsaslanaraq, onları yeni texnologiyalarla silahlandıraraq fəaliyyətlərini bərpa etmək lazımdır.

İri müəssisələrin məhsuldar qüvvələrin inkişafına əsaslı təkan verən imkanları barədə fikir ölkə başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən də həmişə dəstəklənmişdir. Cənab İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ilin doqquz ayının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasdakı yekun nitqində hörmətli prezident bir daha xatırlatmışdır ki: “Əlbəttə, bizə iri həcmli, böyük potensiala malik olan sənaye müəssisələri çox lazımdır. Çünki, bu bizim qeyri-neft istehsalımızı artıracaq, böyük iş yerlərinin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır. Bu barədə mən artıq bir neçə dəfə demişəm, bir daha demək istəyirəm ki, Azərbaycanda bir neçə sənaye mərkəzi yaranır.... orada böyük müəssisələrin fəaliyyəti nəticəsində kiçik və orta şirkətlərin fəaliyyəti də çox uğurlu ola bilər.”

Məlumdur ki, dünyanın qabaqcıl ölkələrinin sahmanlı iqtisadi inkişafının ən bariz əlaməti onların sənayesinin quruluşunda emal sənaye sahələrinin önəmli yer tutmasıdır. Qeyri-neft sektorunun mühüm sahələrindən olan yüngül sənayenin tələb olunan yüksək inkişafı respublika sənayesinin quruluşunda emal sənaye sahələrinin xüsusi çəkisini daha da artıracaqdır. Azərbaycan şəraitində bu sahələrin lazımı səviyyədə inkişafı əmək ehtiyatları sürətlə artan respublikada məşğulluğun səmərəli tənzimlənməsində əhəmiyyəti çox böyükdür. Çünki qeyri-neft sektorunun əksər sahələri, xüsusən yüngül sənaye yüksək əmək tutumluluğu ilə səciylənirlər. Bunu respublikanın öz timsalından da aydın görmək olar. Statistik materiallar göstərir ki, 2011-ci ildə Azərbaycanın mədənçıxarma sənayesində bir milyon manatlıq məhsul istehsalına orta hesabla cəmi 1,3 nəfər işçi tələb olunmuşdursa, emal sənaye sahəsində bu məqsəd üçün 14 nəfər (10 dəfədən çox) işçi cəlb edilmişdir. Qeyri-neft sektorunun regionlarda çoxşaxəli və miqyaslı inkişafı əmək ehtiyatlarının təşəkkül etdiyi regionlarda onları istehsalat cəlb etməklə məşğulluğun artırılmasına, bununla da ölkə ərazisi daxilində əhalinin daha səmərəli məskunlaşmasına səbəb olmaqla, əhalinin paytaxtda həddən artıq sıxlığının da qarşısı qismən alınar. Digər tərəfdən, regionlar arasında ümumi sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə fərqlərin xeyli azalması təmin edilir.

Nəhayət, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasının qarşıya qoyduğu vəzifələrin uğurla yerinə yetiriləcəyinin fərqli nəticələrindən biri də ondan ibarət olacaqdır ki, respublikamız bu dövr adambaşı ÜDM istehsalına (13 min ABŞ dolları) görə dünyanın yüksək gəlirli qabaqcıl ölkələri səviyyəsinə qalxacaqdır.

Çox qısa müddət ərzində ölkəmizin müstəqilliyi sayəsində baş verən bu heyranedicilik uğurların kökü bütün imkanlardan məqsədəuyğun istifadə edilməsi, habelə dünya ölkələrinin qabaqcıl təsərrüfat sisteminə qovuşması və mütərəqqi beynəlxalq əməkdaşlıq təcrübəsindən istifadə əsasında onun iqtisadi inkişafının milli maraqlara cavab verən Heydər Əliyev kursuna söykənən düzgün seçilmiş səmərəli istiqamətlərinin icrasının yüksək siyasi iradə ilə təşkili və idarə olunmasının müsbət nəticəsindədir. Bu uğurların əsas mahiyyətini Cənab İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr edilmiş iclasda məhsuldar qüvvələrin artım istiqamətlərinin dönməz olduğunu təsdiqini ölkə başçısının giriş nitqində söylədiyi fikirlərlə tamamlamaq yerinə düşər: “...Bir daha demək istəyirəm, iqtisadi siyasətimizin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyatımız şaxələndirilsin və biz qeyri-neft sektorunun inkişafına daha da böyük həcmdə nail olaq. Ancaq eyni zamanda, enerji məsələlərinin həlli həm neft, həm də qaz hasilatı ilə bağlı regional lahiyələrimiz gündəlik həyatda daim diqqət altındadır.”

*Nadirov A.A. i.e.d., prof.
Akademik*

X Ü L A S Ə

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANIN İQTİSADİYYATINDA MÜƏYYƏN ETDİYİ İNKİŞAF STRATEGİYASI BÖYÜK UĞURLA DAVAM ETDİRİLİR

Məqalədə müstəqillik dövrünə qədər Azərbaycanın iqtisadiyyatının, xüsusən də, neft sənayesinin əsas inkişaf mərhələləri əks olunmuşdur.

Qeyd edilmişdir ki, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf tarixində, ilk dəfə XX əsrin 70-80-ci illərində, H.Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə hərtərəfli inkişafın əsası qoyuldu. Bununla da, respublika regionlarının parlaq dirçəliş nümunəsi yarandı. Belə ki, müstəqillik dövründə qısa bir vaxtda müqayisə edilməz nailiyyətlərə nail olundu. Məqalədə, həmçinin regionlarda sənaye sahələrinin əksəriyyətinin gələcək inkişaf yolları verilmişdir.

*Надилов А.А. д.э.н., проф.
Академик*

P E Z Y O M E

ОПРЕДЕЛЕННЫЕ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫМ ЛИДЕРОМ ГЕЙДАР АЛИЕВЫМ ПРАВИЛЬНЫЙ И РАДИКАЛЬНЫЙ ПУТЬ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА И НЫНЕ УСПЕШНО ПРЕТВОРЯЮТСЯ В ЖИЗНЬ

В статье рассматриваются основные этапы развития экономики, в особенности нефтяной промышленности Азербайджана до приобретения национальной государственной независимости. Показываются, что в истории развития экономики Азербайджана она впервые в 70-80-х годах XX века, когда республикой руководил Г.Алиев, приобрёл всесторонний характер. На этой основе произошёл высокий уровень развития регионов республики. В этом отношении достигнуты несравнимые успехи в короткий период независимости.

В статье также указываются пути дальнейшего развития многих отраслей промышленности в регионах.

*Nadirov A.A. doc.of econ. sciences, prof.
Academician*

S U M M A R Y

HEYDAR ALIYEV'S DEVELOPMENT STRATEGY IN THE ECONOMY OF AZERBAIJAN IS CONTINUED SUCCESSFULLY

Despite the measures taken to increase the focus on the non-oil sector in the investment policy of Azerbaijan's leading position in energy sector remains particularly oil and gas. Economic security and prosperity of our country is largely due to the development of the oil sector and the development of this industry has the largest foreign investments. He played a leading role in shaping the structure of the economy, long-term investment policy. All this no doubt causes the relevance of the topic of the article.

The article describes the features of the main elements and future directions of investment policy of the leading industries in the oil and gas production in Azerbaijan.

*Танрывердиева Г.К. д.ф.н.
Бакинский Университета Бизнеса*

УДК - 657.1:006.011 (479.24)

МЕТОДИКА АНАЛИЗА ДЕБИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТИ В ОРГАНИЗАЦИЯХ

Açar sözlər: dövriyyə aktivtarsi, balans, milli standartlar, maliyyə hesabatı, hesablar planı.

Ключевые слова: оборотные активы, баланс, национальные стандарты, финансовые отчетности, план счетов.

Key words: Monetary turnover, balance, national standards of financial parity, chart of accounts.

В процессе совершения хозяйственных операций по продаже готовой продукции, товаров, выполнения работ, оказания услуг возникает дебиторская задолженность покупателей, заказчиков. Чем больше дебиторская задолженность, тем меньше денежных средств на расчетном счете и других счетах в банке.

Анализ дебиторской задолженности является составной частью финансового менеджмента и позволяет руководству организации:

- а) установить и оценить риск дебиторской задолженности, ее влияние на финансовое состояние организации;
- б) определить допустимые границы этого риска и меры по его снижению;
- в) оценить изменения величины долга по сравнению с прошлыми периодами и с начала года;
- г) определить соотношение дебиторской и кредиторской задолженности и рассчитать их оптимальное соотношение;
- д) прогнозировать состояние долга организации в пределах текущего периода и на перспективу.

Значительное увеличение долгов дебиторов и их удельного веса в активах организации может быть вызвано: неоправданно рискованной кредитной политикой по отношению к покупателям; резким увеличением объема продаж без предоплаты; неплатежеспособностью и банкротством части покупателей и т.д.

Организации обязаны уметь управлять дебиторской задолженностью, т.к. от ее величины зависит величина денежной наличности.

Кроме того, управлять дебиторской задолженностью необходимо и для увеличения размера прибыли, уменьшения риска сомнительных долгов.

Безнадежные и сомнительные долги уменьшают величину балансовой прибыли. Они возникают в результате нарушений покупателями обязательств по оплате за приобретенную ими продукцию в кредит. При продаже товаров потребителям в кредит всегда существует вероятность, что некоторые из них не выполнят свои обязательства. Безнадежные долги - это «затраты», поскольку в этом случае организация не получит ожидаемого дохода.

По размеру безнадежных долгов можно судить о том, какую политику проводит организация - кредитор. Если потери высоки, объем продаж ненадежным в платежеспособном отношении покупателям, возрос, то можно говорить о ее рискованной политике, а если они незначительны, - то об отличном менеджменте, либо о проведении

сверхограничительной политики, которая может привести к потере выручки и, соответственно, прибыли. Может оказаться, что потерянная таким образом прибыль в целом больше прироста возможных безнадежных долгов. Поэтому важно найти оптимальное соотношение между величиной прибыли и размером риска. В связи с чем следует рекомендовать организациям-продавцам создавать отделы, которые занимались бы изучением и анализом финансового состояния своих покупателей, разрабатывали кредитно-сбытовую политику, помня, что размер дебиторской задолженности существенно влияет на финансовое положение организации-продавца.

Существует ряд способов управления дебиторской задолженностью с целью недопущения необоснованного увеличения дебиторов и суммы их долгов, особенно с высокой степенью риска:

- определять срок просроченной дебиторской задолженности и сравнивать его с данными прошлых лет или с нормами, учитывающими отраслевые особенности расчетов;
- периодически пересматривать предельную сумму отпуска или процент от общего объема продаж товаров, выполнения работ, оказания услуг с последующей оплатой, учитывая фактическое финансовое положение клиента;
- получить залог в размере суммы поставляемой продукции, если финансовое положение покупателя неустойчиво;
- вовремя выставять счета для оплаты;
- следить за сроками оплаты выставленных счетов;
- своевременно принимать меры по истребованию просроченной задолженности;
- избегать дебиторов с высоким риском неоплаты;
- чаще производить уступку (обменивать, продавать) долга;
- поддерживать оптимальное соотношение между дебиторской и кредиторской задолженностью;
- применять предоплату отпущенной продукции, использовать аккредитивную форму расчетов;
- контролировать равномерность притока и оттока денежных средств;
- стимулировать досрочную оплату счетов, предоставляя покупателям скидки и т.д.

Оценка состояния дебиторской задолженности является необходимым условием успешной деятельности организации в процессе кругооборота денежных средств, авансированных для производства и сбыта продукции, работ, услуг. Она формирует финансовые потоки платежей и признается ликвидным активом, если есть уверенность в том, что долговые обязательства будут погашены полностью и своевременно. Если у организации неоправданно растет дебиторская задолженность, то процесс воспроизводства происходит с перебоями, а часть денежных средств поступит со значительным опозданием или вовсе не поступит, что приведет к их хроническому недостатку и существенному ухудшению финансового состояния.

При анализе дебиторской задолженности важно определить, какой удельный вес в общей сумме долга составляют организации-банкроты или находящиеся близко к этому состоянию. Это связано с тем, что взыскать долги с организаций-потенциальных банкротов является сложной задачей. И, следовательно, данная сумма долга должна быть списана за баланс, но она анализируется таким же образом, как и долг, числящийся в балансе организации.

Однако рост дебиторской задолженности не во всех случаях следует считать отрицательным моментом в работе организации. Если дебиторы надежны, аккуратны в

платежах и выгодны по условиям поставок и ценам продаж, то увеличение их долговых обязательств за счет роста продаж приводит к повышению прибыли организации.

Анализ дебиторской задолженности производится путем: определения ее удельного веса в оборотных активах; изучения структуры задолженности по видам дебиторов с подразделением по степени обеспечения и по срокам возникновения; оценки на качество и ее ликвидность. Затем производится изучение динамики изменения ее суммы за год: сравнение остатка на конец с суммой на начало, оценка по статьям баланса и видам дебиторов, анализ ее возникновения и погашения за год (прил.22).

Сопоставление дебиторской задолженности на начало и конец отчетного периода не дает еще полного представления о взыскании задолженности, т.к. часть ее может быть списана в течение отчетного периода на убытки. Для выявления действительного изменения дебиторской задолженности следует к сумме задолженности на конец периода прибавить сумму ее списания за анализируемый период и затем сопоставить с суммой на начало периода.

Изучение изменения дебиторской задолженности в динамике за ряд лет позволяет судить не только об усилении или ослаблении исполнительской дисциплины в расчетах организации с покупателями и заказчиками, но и о серьезных проблемах в финансовом менеджменте (при росте дебиторов и долгов) и снижении его эффективности. При этом необходимо обратить внимание на то, а не происходит ли рост дебиторской задолженности в результате увеличения объема продаж и расширения числа покупателей.

При этом анализируется дебиторская задолженность с подразделением на долгосрочную и краткосрочную, в том числе просроченную, из которой срок просрочки превышает три месяца. Анализ дебиторской задолженности дополняется их оценкой по отдельным покупателям с подразделением на срочные (по срокам), просроченные (в разрезе времени просрочки) и списанные на убытки организации. Анализируя дебиторскую задолженность (ДЗ), следует сравнить ее сумму с размером кредиторской задолженности (КЗ) для определения коэффициента соотношения долга (Кд):

$$Кд = ДЗ / КЗ.$$

Очень важно при анализе сравнить размер дебиторской и кредиторской задолженности организации, а также исчислить их оборачиваемость. Если оборачиваемость дебиторской задолженности выше оборачиваемости кредиторской, это означает, что ликвидность организации, ее платежеспособность повышаются. Необходимо также сравнить долю дебиторской и кредиторской задолженности в составе активов и обязательств (пассивов) организации, рассчитать их темпы роста и изменение соотношения в них долгосрочной и краткосрочной задолженности, определив степень долговой иммобилизации средств или дополнительного вовлечения их в хозяйственный оборот организации.

Сумма дебиторской задолженности (ДЗ) непосредственно зависит от объема продаж (Мп), что отражает коэффициент (К1) соотношения дебиторской задолженности к объему продаж:

$$К = ДЗ / Мп.$$

К показывает долю дебиторской задолженности в объеме продаж. Очень важно знать долю безнадежных долгов (ДЗБ) в общей сумме продаж:

К – ДЗБ/Мп. Данный коэффициент можно рассчитать и другим способом:

$$К = ДЗБ / ДЗ \times ДЗ / Мп.$$

Активность организации на рынке сбыта своей продукции определяется долей дебиторской задолженности в общей сумме активов (А) на определенную дату или из расчета средних показателей за период:

$$K = ДЗ/А.$$

Коэффициент К характеризует удельный вес дебиторской задолженности в стоимости имущества организации, и его можно рассчитать, используя формулу:

$$КЗ = ДЗ/ОА \times ОА/А, \text{ где } ОА - \text{оборотные активы.}$$

Если определять долю списанной дебиторской задолженности (СДЗ) в общей величине активов организации, то здесь можно рассчитать влияние на эту величину различных факторов, используя формулу:

$$K = C ДЗ/А = СДЗ/ДЗБ \times ДЗБ/ДЗ \times ДЗ/ОА \times ОА/А.$$

Максимальный размер риска неплатежей устанавливается коэффициентом либо одного заемщика (средняя величина), либо всей суммы дебиторской задолженности от собственных средств, капитала (Кс) организации:

$$K - ДЗ/Кс.$$

Для расчета максимального размера рисков крупных долгов (ДЗК) можно рассчитать аналогичный коэффициент: $Кб = ДЗК/Кс$. Эту формулу можно преобразовать следующим образом: $Кб = ДЗК/ДЗ \times ДЗ/Кс$.

С целью определения размеров просроченных долгов следует сумму просроченной дебиторской задолженности (ДЗП) сравнить с количеством просроченных долгов (КПД):

$$K = ДЗП/КПД,$$

а также исчислить количество просроченных договоров в общем количестве договоров (ОКД):

$$K = КПД/ОКД.$$

Определение среднего периода просрочки дебиторской задолженности (Одсп) производится отношением просроченной дебиторской задолженности (ДЗП) к однодневной сумме продаж (Мпо) по формуле:

$$Одсп = ДЗП/Мпо \times Д.$$

Расчет указанных коэффициентов производится по срокам просрочки. Коэффициент допустимых убытков от списания дебиторской задолженности можно определить, рассчитав соотношение средств, зарезервированных для возмещения убытков (РСД), к средней сумме дебиторской задолженности (ДЗ):

$$K = РСД/ДЗ.$$

Сравнение данного коэффициента с фактическим коэффициентом К10 даст характеристику качества дебиторской задолженности. При этом коэффициент К10 определяется:

$$K = СДЗ/ДЗ.$$

Данные соотношения (коэффициенты) являются важными показателями при проведении сравнительного анализа дебиторской задолженности как в динамике, так и в сопоставлении показателей анализируемой организации с другими организациями и в среднем по стране.

Вышеуказанные коэффициенты следует рассчитывать за год, квартал, месяц и за более короткие отрезки времени. Причем, изучается изменение их в динамике. Полученные фактические результаты сопоставляются с прогнозными или ожидаемыми показателями, определяются отклонения. Если отклонения значительны, то результаты подвергаются углубленному анализу с выявлением причин, воздействующих на них, то есть проводится факторный анализ. Известно, что на величину дебиторской задолженности и, следовательно, ее оборачиваемости оказывает влияние большое количество факторов: объем продаж в целом и в кредит, то есть без предварительной или немедленной оплаты; средняя продолжительность времени между отпуском (отгрузкой) и

предъявлением документов для оплаты; размер стимулирования досрочного платежа путем предоставления ценовых скидок; уровень и качество обеспечения задолженности; удельный вес вексельной формы расчетов; величина просроченной задолженности и нереальной для взыскания и т.д.

Поскольку экономические процессы взаимосвязаны между собой и находятся в той или иной степени зависимости друг от друга, и их влияние прямо нельзя рассчитать на основе рассмотренных коэффициентов (путем способа разниц, цепной подстановки, интегральным методом и т.д.), то в анализе факторов, влияющих на величину дебиторской задолженности и ее оборачиваемости, можно использовать методы группировок, дисперсионного и корреляционного анализов.

Динамика дебиторской задолженности, интенсивность ее увеличения или уменьшения оказывает большое влияние на оборачиваемость капитала, вложенного в текущие активы, а, следовательно, на финансовое состояние организации и ее платежеспособность. Для оценки качества и ликвидности дебиторской задолженности исчисляется время ее оборота, то есть средний период (срок) получения дебиторской задолженности, дни:

$$\text{ОДЗ} = \text{ДЗ} / \text{ОК} \times \text{Дни},$$

где ДЗ - средний остаток дебиторской задолженности, ОК – сумма кредитового оборота по счетам дебиторов.

Для оценки оборачиваемости дебиторской задолженности используется также следующая группа показателей. Оборачиваемость дебиторской задолженности исчисляется и как коэффициент ее оборачиваемости:

$$\text{ОДЗ} = \text{Мп} / \text{ДЗ}$$

Оборачиваемость дебиторской задолженности можно исчислить по формуле:

$$\text{ОДЗ} = \text{ДЗ} \cdot \text{ЛЧпХДни},$$

или отношением средней суммы дебиторской задолженности к однодневной сумме продаж Мпо ($\text{Мп} / \text{Дни}$):

$$\text{ОДЗ} = \text{ДЗ} / \text{Мпо}. \text{Период погашения дебиторской задолженности}$$

$$(\text{Ппз}) : \text{Ппз} = \text{Д} / \text{ОДЗ}.$$

Следует иметь в виду, что чем больше период просрочки задолженности, тем выше риск её непогашения.

При анализе оборачиваемости дебиторской задолженности следует помнить, что если она примерно равна оборачиваемости запасов товарно-материальных ценностей, то оснований для беспокойства об ухудшении финансового состояния нет. Низкий уровень оборачиваемости дебиторской задолженности свидетельствует о наличии чрезмерного долга покупателей и прочих дебиторов, о его плохом качестве, длительном сроке либо о недостаточной работе организации по востребованию дебиторской задолженности. Увеличение оборачиваемости дебиторской задолженности в днях оборота негативно скажется на финансовом состоянии организации: ликвидности, платежеспособности и финансовой устойчивости.

Низкая оборачиваемость дебиторской задолженности может быть обусловлена предоставлением товарного кредита, оформлением задолженности векселями на длительные сроки, неспособностью покупателей оплатить счета или плохой работой по взысканию дебиторской задолженности.

При соблюдении расчетной и договорной дисциплины организации не должны иметь большую дебиторскую задолженность, т.к. это приводит к отвлечению оборотных средств, к задержке их оборачиваемости, что в конечном итоге ведет к образованию потребности в дополнительных источниках средств и ухудшает финансовое состояние организации, так как период операционного производственного цикла опре-

деляется из периода оборачиваемости товарно-материальных запасов и периода оборачиваемости дебиторской задолженности.

Важное значение при анализе дебиторской задолженности имеет ее качество: доля обеспеченности обязательств (залог, задаток, поручительство, банковская гарантия, удержание имущества должника и т.д.); удельный вес вексельной формы расчетов; создание резервов по сомнительным долгам и т.д.

При этом анализируется резерв в динамике, а по обеспечению исполнения обязательств - ее качество, производится оценка риска платежей. Причем качественное обеспечение возврата кредита может уменьшить риск непогашения предоставленного покупателям кредита. Поэтому более детально следует оценить, какие объекты являются предметом залога (залог товаров в обороте, недвижимости - ипотека, ценных бумаг, депозитов, смешанный залог, залог прав на материальные активы, дебиторской задолженности, заклад и т.д.), кто предоставил поручительство и т.д.

Как известно, коммерческое кредитование, как и любое кредитование, является наиболее рискованной операцией даже при соответствующем обеспечении, поскольку ее фактическая эффективность в момент заключения договора поставки товаров неизвестна. Во-первых, всегда существует вероятность того, что заемщик не захочет выплатить долг, когда подойдет срок его погашения. Во-вторых, риск сохраняется вследствие возникновения непредвиденных обстоятельств (*утраты заложенного имущества, неплатежеспособности должника, банкротства поручителя или гаранта и т.д.*). В-третьих, снижение эффективности операций, связанных с отпуском продукции в кредит, вследствие чего доходность по ним может быть ниже, чем ожидалось. Можно говорить, что коммерческий риск представляет собой возможность потери всех или части активов кредитора.

Следовательно, с целью регулирования данного риска кредитор должен учитывать множество случайных факторов, воздействующих на них и позволяющих снизить вероятность потери активов организации. Степень кредитного риска зависит от: экономической и политической ситуации в стране и регионе; изменений в экономике; удельного веса дебиторов, испытывающих финансовые трудности и т.д., представленных на рис.3.1.

Риски, не зависящие от деятельности организации' (внешние) или конкретного заемщика, представляют собой общий риск на все виды дебиторской задолженности. Эти виды риска прогнозируются путем изучения макроэкономических показателей, оценки перспектив развития экономики страны в целом и изменений в результате государственного регулирования.

1. Плотников В.С. «Финансовый и управленческий учет в холдингах», М.-2004.
2. Ковалев В.В. «Справедливая стоимость в системе категорий бухгалтерского учета», М.-2002.
3. Мальнова Т.Н. «Теория и практика международного бухгалтерского учета», М.-2001.
4. Палий В.Ф. «Международные стандарты финансовой отчетности», М.-2002.
5. З.Шнейдман. «Бухгалтерский учет», М.-2002.
6. Konsolidirung landwirtschaftlicher betrieb/http. www coe. gu.at.

*Tanrıverdiyeva G.Q. i.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

TƏŞKİLATLARDA DEBİTOR BORCLARIN TƏHLİLİ METODİKASI

Hazır məhsul, malların satışı, işlərin yerinə yetirilməsi və xidmətlərin göstərilməsi üzrə təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı alıcıların və sifarişçilərin debitor borcu yaranır. Debitor borcları nə qədər çox olarsa, hesablaşma hesabı və digər bank hesablarında pul vəsaitləri bir o qədər az olar. Debitor borclarının təhlili maliyyə menecmentinin tərkib hissəsidir və təşkilatın rəhbərliyinə aşağıdakı imkanları verir:

- a) debitor borcları üzrə risklərin təmin olunması və qiymətləndirilməsi onun müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsinə;
- b) bu risklərin mümkün sahələrinin müəyyənləşdirilməsi və onun aşağı salınması meyarlarının müəyyənləşdirilməsi.

*Танрывердиева Г.К. д.ф.э.н.
Бакинский Университета Бизнеса*

P E Z Y O M E

МЕТОДИКА АНАЛИЗА ДЕБИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТИ В ОРГАНИЗАЦИЯХ

В процессе совершения хозяйственных операций по продаже готовой продукции, товаров, выполнения работ, оказания услуг возникает дебиторская задолженность покупателей, заказчиков. Чем больше дебиторская задолженность, тем меньше денежных средств на расчетном счете и в других счетах в банке.

Значительное увеличение долгов дебиторов и их удельного веса в активах организации может быть вызвано: неоправданно рискованной кредитной политикой по отношению к покупателям; резким увеличением объема продаж без предоплаты; неплатежеспособностью и банкротством части покупателей и т.д.

Организации обязаны уметь управлять дебиторской задолженностью, т.к. от ее величины зависит величина денежной наличности. Кроме того, управлять дебиторской задолженностью необходимо и для увеличения размера прибыли, уменьшения риска сомнительных долгов.

*Tanrıverdiyeva G.Q. doc.of philos. in econ.scien.
Baku Business University*

S U M M A R Y

ANALYZING METHOD OF DEBITORS DEBTS IN ENTERPRISES

While realizing agri-cultural activity buyers and offers have debt on ready product goods selling implomantation of affairs and realizing of services. If there is much debt there will be less funds on the bank account. The analising of debts is components of financial management.

- a) The impacts of the providing and estimating of debt risks to the financial case of Enterprise
- b) The indentification of these possible risks and the ways to decrease these cases.

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏYƏ ƏSASLANAN MİLLİ VERGİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: İnsan resursları, informasiya-kommunikasiya, vergi inzibatçılığı, elektron audit, risk və s.

Ключевые слова: человеческие ресурсы, информационная-коммуникация, налоговая администрация, электронный аудит, риски и т/д.

Key words: Human resources, information-communication, tax-administration, electron audit, risk and etc.

Son illər Azərbaycanın vergi sisteminin modernləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, vergi xidmətinin müasir standartlara uyğunlaşdırılması sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüş, vergi qanunvericiliyinin və vergi inzibatçılığının müasir tələblər baxımından qurulması istiqamətində önəmli addımlar atılmışdır. Əsas Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və möhtərəm Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla davam etdirilən səmərəli iqtisadi siyasət nəticəsində bu gün ölkəmizdə müasir vergi sistemi qurulmuş və təkmilləşdirilməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin son illərdə əldə etdiyi uğurlardan biri onun beynəlxalq vergi sistemə inteqrasiya etməsi və vergi sahəsində islahatçı ölkələr qrupuna daxil olmasıdır. Bu ilk növbədə Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə daha çox tanınması və getdikcə artan nüfuzu ilə, digər tərəfdən isə Azərbaycanda keçirilən vergi islahatları və bu islahatlardan əldə olunan uğurlarla bağlıdır.

Vergitutma sahəsində dünyada gedən proseslər və bir çox dövlətlər tərəfindən, əsasən də inkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən aparılan islahatlar göstərir ki, vergi ödəyiciləri arasında münasibətlərin artıq qarşılıqlı etibarlılıq və partnyorluq əsasında qurulması ən mühüm hədəflərdən biridir. Eyni zamanda vergitutma sahəsində davam edən inkişaf vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi, bununla yanaşı, vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi qanunvericiliyinə əmələtmə xərclərinin azaldılması üçün müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin genişlənməsi zərurətini yaradır. Azərbaycanın vergi sistemi müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi, vergi ödəyicilərinə xidmət, insan resurslarının inkişafı və vergi inzibatçılığında yeni idarəetmə standartlarının tətbiqi baxımından mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. Belə ki, elektron hökumətin yaradılması istiqamətində ən mühüm layihələrdən biri olan və vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi sahəsində həyata keçirilən Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi (AVİS) vergi orqanlarının fəaliyyətini avtomatlaşdırmaqla, çevik və səmərəli vergi siyasətinin aparılması üçün texnoloji dəstəyi təmin etmişdir.

Vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlər, xüsusilə, elektron xidmətlər genişlənməkdədir. Azərbaycanda 65 növdə elektron xidməti mövcuddur. Vergi bəyannamələrinin elektron formada tətbiq edilməsi bu sahədə atılan mühüm addım hesab edilir və vergi ödəyicilərinin əmələtmə xərclərinin azaldılmasına şərait yaradır. Artıq sadələşdirilmiş vergi ödəyicilərinin 74 faizi, ƏDV ödəyicilərinin 94 faizi vergi bəyannamələrini elektron formada təqdim edirlər.

Vergilərə dair zəruri məlumatların təqdim edilməsi məqsədilə MDB məkanında ilk olaraq Azərbaycanda yaradılan Vergilər Nazirliyinin 195 telefon xidmətinə edilmiş müraciətlərin dinamikası bu xidmətin kifayət qədər vacib olduğunu göstərir. Eyni zamanda, Vergilər Nazirliyinin Azərbaycan, rus və ingilis dillərində fəaliyyət göstərən internet saytı vergi ödəyiciləri ilə interaktiv ünsiyyətin qurulmasına şərait yaratmışdır.

1 yanvar 2008-ci il tarixdən ölkəmizdə ƏDV üzrə vahid depozit hesabının tətbiqinə başlanılmışdır ki, bu da ƏDV-nin hərəkəti və əvəzləşdirilməsi, habelə, ƏDV üzrə dövlət büdcəsinə ödənişlə bağlı vergi ödəyicilərinin bütün əməliyyatları üzrə vergi orqanları tərəfindən səmərəli nəzarət həyata keçirməyə imkan yaratmışdır.

Növbəti ildən artıq elektron vergi hesab-fakturalarının tətbiqinə başlanacaqdır və bu sistemin tətbiqi vergi hesab-fakturaların dövriyyəsinə nəzarəti kifayət qədər təkmilləşəcəkdir. Eyni zamanda, nağd pul əməliyyatlarına vergi nəzarətinin gücləndirilməsi məqsədilə nəzarət-kassa aparatlarına məsafədən ötürmə qurğularının (GPRS) quraşdırılmasına başlanacaqdır.

Bu nailiyyətlərin əldə olunmasında ölkə Prezidenti, cənab İlham Əliyevin fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsi Dövlət Proqramı”nın uğurla həyata keçirilməsi mühüm rol oynamışdır. Bu proqramın çərçivəsində üç il ərzində beş əsas strateji istiqaməti əhatə edən 39 irimiqyaslı tədbir reallaşdırılmışdır. Bu Proqramın reallaşdırılması nəticəsində güclü nəzarəti həyata keçirməyə imkan verən vergi inzibatchılığının formalaşdırılmasına nail olunmuş, daha səmərəli və funksional əsasda fəaliyyət göstərən yeni idarəetmə sistemi qurulmuşdur.

Eyni zamanda, ölkə Prezidentinin sərəncamı ilə Vergilər Nazirliyi tərəfindən 2008-ci ildən sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi və biznesə başlama prosedurlarının sadələşdirilməsi məqsədi ilə sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin qeydiyyatının “bir pəncərə” prinsipi üzrə həyata keçirilməyə başlamışdır. Bununla bağlı, qeydiyyat prosedurları xeyli sadələşdirilmiş, qeydiyyat müddəti hüquqi şəxslər üçün üç günə (fiziki şəxslər – iki günə) qədər azaldılmış, bunun nəticəsində 2008-ci ildə qeydiyyata alınmış kommərsiya hüquqi şəxslərin sayı 2007-ci ilə nisbətən 30 faiz artmışdır.

Dövlət qeydiyyatının “bir pəncərə” prinsipi ilə tətbiqinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, bu yenilik ötən il qeydiyyat sahəsində dünyada aparılmış ən uğurlu islahat hesab edilərək, “Celebrating Reform 2008” hesabatına daxil edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Vergilər Nazirliyi milli vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi məqsədilə digər ölkələrin təcrübələrinin öyrənilməsinə, həmin ölkələrin vergi orqanları, həmçinin beynəlxalq və regional təşkilatlarla işgüzar əlaqələrin qurulmasına və mövcud əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə xüsusi önəm verir.

Hazırda Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrin, Müstəqil Dövlətlər Birliyi iştirakçıları olan ölkələrin, eyni zamanda, ABŞ, Türkiyə, Sinqapur və bir sıra digər ölkələrin vergi orqanları ilə qurulmuş qarşılıqlı işgüzar əlaqələr genişlənməkdədir.

Xarici dövlətlərin vergi sistemlərinin, tətbiq etdikləri yeniliklərinin və qabaqcıl təcrübələrinin öyrənilməsi məqsədilə Vergilər Nazirliyinin nümayəndə heyətləri ABŞ, Birləşmiş Krallıq, Fransa, İrlandiya, Danimarka, Türkiyə, Macarıstan, Çexiya, Estoniya, Ukrayna, Polşa, İsveç, Niderland və digər ölkələrin vergi orqanlarında işçi səfərlərdə olmuşlar.

Milli vergi sisteminin əldə etdiyi nailiyyətlər və həyata keçirilən mütərəqqi layihələr, eyni zamanda, bu uğurların daha fəal şəkildə təbliğ edilməsi və digər ölkələrin vergi orqanları ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi artıq həmin ölkələrin vergi orqanlarının marağını Azərbaycana cəlb etməkdədir.

Son illərdə İrlandiya, Qazaxıstan, Ukrayna, Qırğızıstan, Türkiyə, Çexiya, Moldova, Avstriya, Niderland, Tacikistan və Estoniya nümayəndə heyətləri Vergilər Nazirliyində səfərdə olmuşlar. Bu səfərlər zamanı vergi inzibatchılığı, “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi, ƏDV depozit hesabı, vergi əməkdaşlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi sistemlərinin tətbiqi və digər sahələrlə bağlı müxtəlif təqdimatlar keçirilmiş, qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi olmuşdur.

Bununla yanaşı, xarici dövlətlərin vergi orqanları ilə qurulmuş əməkdaşlığın hüquqi bazasının genişlənməsi istiqamətində aparılan işlər davam etməkdədir. Artıq Fransa, Çexiya və Estoniyanın vergi administrasiyaları ilə əməkdaşlığa dair memorandumlar imzalanmış,

eyni zamanda, Böyük Britaniya, İrlandiya, Litva, Latviya və Macarıstanın vergi orqanları ilə analoji sənədin imzalanması üçün müvafiq işlər həyata keçirilir.

Vergi sahəsində nüfuzlu beynəlxalq qurumlarla geniş əməkdaşlıq edilir. Bu baxımdan Vergilər Nazirliyinin üzv olduğu Avropadaxili Vergi Administrasiyaları Təşkilatı (İOTA) ilə əməkdaşlıq xüsusilə qeyd edilməlidir.

Vergilər Nazirliyi 2002-ci ildə bu təşkilata üzv olmaqla Avropa ölkələri daxilində gedən vergi məsələlərinə dair ümumi proseslərdə yaxından iştirak etmək imkanı əldə etmişdir, bu isə öz növbəsində milli vergi sistemini təkmilləşdirmək və müasirləşdirmək üçün çox vacib rol oynamaqdadır.

Digər tərəfdən bu təşkilatın işində iştirak Azərbaycana bir sıra ətraf ölkələrlə müqayisədə, digər sahələrdə olduğu kimi, vergilər sahəsində də “daha irəlidə getmək” kimi mühüm bir üstünlük verir və bu üstünlükdən səmərəli istifadə edilməyə çalışılır.

Vergilər Nazirliyi İOTA-nın ümumi fəaliyyətində, işçi qrupların işində və müxtəlif mövzulara dair keçirilən seminarlarda fəal iştirak edərək, bu iştirakdan maksimum faydalanmağa çalışır.

İOTA ilə səmərəli əməkdaşlığın nəticəsi olaraq 2007-ci ilin may ayının 16-18 tarixlərində İOTA-nın “Vergi ödəyicilərinə xidmət və tədris” işçi qrupunun iclası Bakı şəhərində keçirilmişdir. Eyni zamanda, təşkilatın 2010-cu ilin İş Proqramına əsasən, “ƏDV fırıldaqçılığının aşkarlanması və qarşısının alınması” işçi qrupunun növbəti iclasının 2010-cu ilin 15-17 sentyabr tarixlərində Bakıda keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Belə tədbirlərin Azərbaycanda keçirilməsi çoxsaylı ölkələrin nümayəndələrinin vergi sistemi ilə yanaşı ölkəmizlə, onun sürətlə artan inkişafı, eyni zamanda, mədəniyyəti və tarixi ilə yaxından tanış olmağa imkan yaradır.

Eyni zamanda, Vergilər Nazirliyi təşkilatın fəaliyyətində də mühüm rol oynamağa başlamışdır. Belə ki, Vergilər Nazirliyi İOTA-nın 2008-2012-ci illər üzrə Strategiyasının hazırlanması məqsədilə təşkilatın İcra Şurasının Qərarı ilə yaradılan Strateji işçi qrupuna daxil edilmişdir.

2009-cu ildə keçirilən təşkilatın 13-cü Baş Assambleyasında iştirak edən nümayəndə heyətimiz ölkəmizdə tətbiq olunan “ƏDV-nin depozit hesabı” barədə geniş təqdimat keçirmiş və bu təqdimat böyük marağa səbəb olmuşdur.

Bununla yanaşı, Vergilər Nazirliyi MDB üzv olan dövlətlərin vergi orqanları rəhbərlərinin Koordinasiya Şurasının (KSRNS) və vergi təhqiqatları orqanlarının Koordinasiya Şurasının (KSONR) işində də fəal iştirak edir.

Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər beynəlxalq qurumlarla səmərəli əməkdaşlıq davam etdirilir və qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər üzrə mütəmadi görüşlər, birgə tədbirlər və layihələr keçirilməkdədir.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT - OECD) ilə əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu əməkdaşlıq beynəlxalq əlaqələrin prioritet sahələrindən biridir. Vergi işçiləri İƏİT tərəfindən keçirilən qlobal forumlarda, peşəkar səviyyənin artırılması məqsədilə İƏİT tərəfindən Ankara Çoxmilli Vergi Mərkəzində müxtəlif mövzularda keçirilən seminarlarda və digər tədbirlərdə fəal iştirak edirlər.

İslam Ölkələrinin Vergi Orqanları Assosiasiyası (ATAİC) ilə əməkdaşlığın genişlənməsi məqsədilə aparılan işlər davam etdirilməkdədir.

Mühüm istiqamətlərdən biri də Avropa Kommersiya Qeydiyyatçıları Forumu (EFCR) ilə əlaqələrin yaradılmasıdır. Vergilər Nazirliyinin nümayəndələri biznesin qeydiyyatı sahəsində nüfuzlu beynəlxalq qurumu olan EFCR-nin fəaliyyəti ilə tanış olmaq məqsədilə qurumun cari ilin iyun ayında keçirilən XII illik Konfransında iştirak etmişdir.

Bu təşkilatla yaxından əməkdaşlıq kommersiya hüquqi şəxslərin qeydiyyatı sahəsində digər ölkələrdə aparılan işlərlə yaxından tanış olmaq, xarici ölkələrin bu sahə üzrə aidiyyəti

orqanları ilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi və qeydiyyatla bağlı prosedurların bundan sonra da təkmilləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafına uyğun olaraq bu gün vergi sisteminin də qarşısında yeni vəzifələr durur. Dünyada iqtisadi şəraitin sürətlə dəyişməsi, həmçinin regional və beynəlxalq müstəvidə investisiyaların cəlb olunması üçün rəqabət qabiliyyətli iqtisadi sistem yaratmaq istiqamətində gedən proseslər ölkəmizin vergi sistemini də buna hazır olmağa vadar edir.

Bu baxımdan ölkəmizin Avropa Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində qəbul olunan Fəaliyyət Planı xüsusi önəm kəsb edir. Bu Plan bir çox sahələrin, o cümlədən vergi sisteminin inkişaf istiqamətlərinin Avropa İttifaqının əsas prinsiplərinə və vergi qanunvericiliyində ümumi qəbul olunmuş standartlara uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Vergilər Nazirliyi bu Fəaliyyət Planından irəli gələn öhdəliklərin həyata keçirilməsi, həmçinin vergi sisteminin yaxın gələcək üçün inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən iki mühüm sənəd qəbul etmişdir. Bunlar “Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin strateji istiqamətləri” və “Vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsi məqsədilə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının istifadə imkanlarının genişləndirilməsi” haqqında konsepsiyalardır.

Qeyd olunan konsepsiyaların həyata keçirilməsi üçün qəbul edilən Strateji Plan vergi orqanları qarşısında yaxın üç ildə bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsini müəyyən edir ki, bu da vergi orqanlarına bir çox strateji məqsədlərə nail olmağa imkan verəcəkdir. İlk növbədə, Azərbaycanın vergi qanunvericiliyinin Avropa İttifaqının vergi qanunvericiliyinin tələblərinə uyğunlaşdırılması prosesi davam etdiriləcəkdir. Digər tərəfdən, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması, bu sahədə vergi inzibatchılığının az riskli vahid sistem kimi formalaşdırılması təmin ediləcəkdir. Vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılması və məlumat əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsi, vergi orqanlarının fəaliyyətində şəffaflıq səviyyəsinin artırılması məqsədilə daxili nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi də məqsəd olaraq ortaya qoyulmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, milli vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və Avropa İttifaqının tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində Avropa İttifaqının texniki yardım alətləri olan TAİEX və TVİNING proqramları çərçivəsində bir sıra layihələrin reallaşdırılması da nəzərdə tutulmuşdur.

Sözgedən proqramlar Avropa İttifaqının əhatəsinin genişləndirməsi üçün səmərəli hesab edilən və eyni zamanda Avropa Qonşuluq Siyasəti ilə əhatə olunan dövlətlərdə tətbiq edilən yardım alətləridir. Bu proqramlar Avropa İttifaqına yaxın olan dövlətlərdə və üzvlüyə namizəd olan dövlətlərdə Aİ-nin tələblərinin səmərəli şəkildə tətbiq edilməsi üçün hazırlanan texniki yardım mexanizmidir. Artıq bununla bağlı cari ildə Avropa İttifaqının ekspert missiyalarının ölkəmizə səfərləri keçirilmişdir.

Belə ki, Fəaliyyət Planında nəzərdə tutulan milli vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və Avropa İttifaqının tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi prioritet istiqamətin təmin edilməsi məqsədilə cari ildə TAİEX proqramı çərçivəsində ekspert missiyası təşkil edilmişdir. Ekspert missiyası zamanı milli qanunvericiliyimizin Aİ prinsiplərinə uyğunluğuna dair müqayisəli formatda müzakirələr aparılmış, milli vergi qanunvericiliyinin, xüsusilə dolaylı vergilər üzrə qanunvericiliyin Aİ ümumi prinsiplərinə və əsas tələblərinə uyğunlaşması istiqamətində inkişaf etdiyi bildirilmiş, bu sahədə işlərin davam etdirilməsi tövsiyə edilmişdir.

Vergilər Nazirliyi nəzarət sisteminin əsasını təşkil edən audit yoxlamalarının keyfiyyətinin artırılması və vergidən yayınma risklərinin azaldılması məqsədilə Avropa İttifaqının yardım aləti olan TVİNING proqramı çərçivəsində elektron audit sisteminin tətbiq edilməsi layihəsi üzrə prosesə başlamışdır. Belə ki, Avropa İttifaqlarının ekspertlərinin ölkəmizə səfərləri çərçivəsində artıq elektron audit sisteminin tətbiqinə dair Tvinninq Fişinin (layihə təfsiri sənədi) son layihəsi hazırlanmışdır. Layihənin icrasına 2010-cu ilin sonlarında başlanmış və hesab edirik ki, layihə həyata keçirildiyi müddətdə vergi xidməti olduqca mühüm bir texniki yardım

almış, bu da son nəticədə ölkəmizdə elektron audit sisteminin tətbiqinin sürətləndirilməsinə xidmət etmişdir.

Azərbaycanda elektron auditinin tətbiqi ilə əlaqədar hazırda bir çox inkişaf etmiş ölkələrin e-audit sahəsində təcrübəsi öyrənilir və bu sistemin tətbiqi üçün fəaliyyət planı hazırlanır. Əlbəttə, bu uzun sürən bir proses olacaqdır və onun reallaşdırılması üçün çoxlu işlər görülməlidir.

Vergitutma sahəsində dünya ölkələri ilə qurulan münasibətlərin mühüm bir istiqaməti “Gəlir və əmlak vergilərinə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və vergidən yayınmanın qarşısının alınması” haqqında sazişlərin imzalanmasıdır. İkiqat vergitutmanın aradan qaldırılması barədə beynəlxalq sazişlər əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına birbaşa təsir göstərir, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması məqsədilə vergi orqanları arasında qarşılıqlı yardım göstərilməsi üçün əlavə imkanlar yaradır.

Hazırda Azərbaycan Respublikası ilə 39 dövlət arasında ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında beynəlxalq sazişlər imzalanmışdır. Bundan başqa, 15-dən artıq ölkə ilə analoji sazişlər imzalanmağa hazırdır və ya saziş layihələrinin razılaşdırılması üzrə danışıqlar aparılır.

Digər dövlətlərin ölkəmizin vergi sahəsində əldə etdiyi uğurlara olan marağı, təcrübə mübadiləsi üçün etdikləri səfərlər belə söyləməyə əsas verir ki, Azərbaycanın vergi sistemi tarixi baxımdan qısa müddət ərzində mütərəqqi beynəlxalq təcrübəni öyrənməklə onu milli vergi sistemində tətbiq etmiş, vergi inzibatçılığının modernləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə etmişdir.

Bu gün dünyada həyata keçirilən ümumi vergi siyasəti strategiyasının əsas istiqaməti vergilərin könüllü ödənilməsinin artırılmasıdır. Bu isə ilk növbədə, vergi orqanlarının vergidən yayınmanın qarşısını almaq üçün texnoloji imkanlarını nümayiş etdirən qabaqlayıcı tədbirləri həyata keçirmək imkanlarının tam təmin edilməsi və vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin təkmilləşməsi ilə bağlıdır. İnkişaf etmiş xidmətin mövcudluğu vergi ödəyicilərini bəyannamələri könüllü təqdim etməyə və vergiləri könüllü ödəməyə keçidə stimullaşdırır.

Bu baxımdan, möhtərəm Prezident İlham Əliyevin müəyyənləşdirdiyi sosial-iqtisadi və beynəlxalq integrasiya siyasətinə uyğun olaraq, Azərbaycanın vergi sisteminin inkişafı sosial ədalət və milli iqtisadiyyatın rəqabətliliyinin təmin edilməsi prinsiplərinə cavab verən, aydın başa düşülən və icra edilə bilən vergi öhdəlikləri sisteminin qurulmasına, vergi ödəyiciləri üçün qlobal məlumat xidmətinin möhkəmləndirilməsi və müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə, peşəkar vergi inzibatçılığının qurulmasına istiqamətlənmişdir.

Azərbaycanda 2013-cü ildə vergi sistemində çoxlu müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. Bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar.

Azərbaycanda vergi sistemində 2013-cü ildə 64 maddədə 176 dəyişikliyin edilməsi baş vermişdir. Bununla yanaşı vergi sistemində aparılan dəyişikliklərdə özəl universitetlərdə təhsil haqqından ƏDV tutulmaması haqqında maddə qeyd edilmişdir. Bu da hər bir özəl universitetin daha da inkişaf etməsinə dövlət tərəfindən bir qayğı, köməkdir.

1. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbəliyev Y.A., Rzayev R.H. “Vergilər və vergi tutma” Bakı, “Poliqrafik Prodakşn”, 2006, 432 s.

2. w.w.w.rambler.ru.

3. w.w.w.google.az.

*Fərhadı P.O. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏYƏ ƏSASLANAN MİLLİ VERGİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Məqalədə vergi sisteminin son illərdə əldə etdiyi uğurlardan bəhs edilmişdir. Daha sonra məqalədə 2013-cü ildə vergi sistemində aparılan dəyişikliklərdən, 64 maddədə 176 dəyişikliklərin edilməsi barədə qeyd edilmişdir.

Təqdim olunan məqalədə son illər Azərbaycanın vergi sisteminin modernləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi vergi xidmətinin müasir standartlara uyğunlaşdırılması sahəsində əhəmiyyətli işlər görülməsi məsələlərinə toxunulmuşdur. Bundan əlavə məqalədə Vergilər Nazirliyi milli vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi məqsədilə digər ölkələrin təcrübələrinin öyrənilməsi məsələləri qeyd edilmişdir.

*Фархадı П.О. доc.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ НАЛОГОВАЯ СИСТЕМА ОСНОВЫВАЕТСЯ НА МЕЖДУНАРОДНУЮ ПРАКТИКУ

В статье налоговой системы обсуждаются за последние годы об их успехах. После этого в статье говорится об 176 изменениях в 64 статьях налоговой системы.

В данной статье были тронуты проблемы модернизации и совершенствования налоговой системы в Азербайджане в последние годы, проведение значительных работ в сфере приспособления налоговых услуг современным стандартам. Кроме того, в статье отмечены темы обучения опыта других стран со стороны Министерства Налогов с целью модернизации и совершенствования национальной налоговой системы.

*Farhadi P.O. assist. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE IMPROVEMENT OF NATIONAL TAX SYSTEM BASED ON INTERNATIONAL PRACTICE

The article deals with the achievements of tax administration in the last few years. Beside that, in the article has been informed about 64 articles and 176 changes in tax system in 2013.

The issues on the implementation of important affairs in the adaptation field of tax service into modern standards, the modernization and the improvement of the tax system of Azerbaijan in recent years touched upon in the given article. In addition to the article dealt with the study of other countries' practice in order to improve and update the national tax system of the Ministry of Taxes.

Nəcəfova V.Q. i.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti

UOT-336.741.242.1

DÖVLƏT BÜDCƏSİ XƏRCLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ

Açar sözlər: büdcə, büdcə sistemi, gəlirlər, xərclər, tənzimləmə, büdcə təsnifatı, iqtisadiyyat, proqnozlaşdırma, statistika.

Ключевые слова: бюджет, бюджетная система, доходы, расходы, регулирование, бюджетная классификация, экономика, прогнозирования, статистика.

Key words: budget, budget system, income, expenditure, regulation, budget classification, economy, forecasting, statistics.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda göstəriləyi kimi büdcə xərcləri dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifə və funksiyalarının yerinə yetirilməsinə yönəldilən pul vəsaitidir. Dövlət büdcəsinin xərcləri-dövlətin pul vəsaiti fondunun yaradılması və onun sahə, məqsədli və ərəzi təyinatı üzrə istifadəsilə əlaqədar əmələ gələn iqtisadi münasibətləri ifadə edir. Büdcə xərclərinin iqtisadi mahiyyəti onun növlərində təzahür edir. Xərclərin hər bir növü keyfiyyət və miqdar xarakteristikalarına malikdir.

Konkret dövrün tələbinə uyğun dövlət büdcəsi xərcləri sahəsində siyasətin hazırlanması daha çox büdcə xərclərinin təsnifləşdirmə səviyyəsindən asılıdır. Xərc təsnifatının elmi cəhətdən əsaslandırılması onların dəqiq planlaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradır. Öz növbəsində büdcə xərclərinin iqtisadi səmərəsi daha çox onların planlaşdırılma metodikasının keyfiyyətindən asılıdır. Hər il üçün dövlət büdcəsinin gəlirlərlə yanaşı xərcləri də proqnozlaşdırılır.

2013-cü ildə dövlət büdcəsinin xərcləri 19,810 milyard manat proqnozlaşdırılıb, bu əvvəlki illə müqayisədə 2,138 milyard manat və ya 12,1% çoxdur. Bu il dövlət büdcəsi xərclərinin illik ÜDM-ə nisbətinin 35.3 faiz olacağı gözlənilir, bu 2012-ci ilin anoloji göstəricisindən 3,8 faiz bəndi aşağıdır. Bu il dövlət büdcəsi xərclərində:

- sənaye və tikinti xərcləri 35 faiz;
- əsas bölmələrə aid edilməyən xərclər 14,5 faiz;
- sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri 9,2 faiz;
- ümumi dövlət xidmətləri və idarəetmə xərcləri 9,1 faiz;
- Təhsil xərcləri 7,7 faiz;
- müdafiə xərcləri 7,7 faiz;
- məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq xərcləri 5,46 faiz;
- səhiyyə xərcləri 3,4 faiz;
- kənd təsərrüfatı xərcləri 2,5 faiz;
- mədəniyyət xərcləri 1,45 faiz;
- İqtisadi fəaliyyət xərcləri 1,39 faiz təşkil edəcək.

Mənbə: *Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi*

Statistik məlumatların təhlilindən aydın olur ki, 2012-ci illə müqayisədə bu il sosial xərclərin büdcədə payı 21,7 faiz olacaq. Həmin xərclərin ümumi məbləği 4,298 milyard manat səviyyəsində proqnozlaşdırılıb ki, bu 2012-ci ilə nisbətən 83,6 milyon manat və ya 1,9 faiz artım olacaq. Səhiyyə xərcləri 0,5 faiz (3,6 milyon manat), təhsil xərcləri 1,2 faiz (18,9 milyon manat), sosial müdafiə xərcləri 1,5 faiz (27,9 milyon manat) artımla proqnozlaşdırılıb. Dövlət idarəetmə, hüquq-mühafizə və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının saxlanması xərcləri 19,1 faiz artırılıb. 2013-cü ildə ali və mərkəzi hakimiyyət orqanlarının saxlanmasına dövlət büdcəsindən 336,2 milyon manat xərclənməsi proqnozlaşdırılıb ki, bu da əvvəlki dövrlə müqayisədə 109,9 milyon manat və ya 48,5% çoxdur.

Məhkəmə və hüquq-mühafizə sisteminin saxlanmasına 1083 milyon manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulub ki, bu 2012-ci ilə nisbətən 117,5 milyon manat və ya 12,2 faiz çoxdur.

Büdcənin ayrı-ayrı bölmələri üzrə xərclərin artım tempi arasında kəskin fərqlər mövcuddur.

2012-ci ilə nisbətən, bu ilin dövlət büdcəsində «Ümumdövlət xidməti» bölməsi üzrə xərclər 52,7%, İqtisadi fəaliyyətlə bağlı xərclər 48,4%, Səhiyyə xərcləri 0,5%, Təhsil xərcləri 1,2%, Sosial müdafiə və təminat xərcləri 1,5% artımla proqnozlaşdırılıb.

Xərc artımlarının belə qeyri-bərabər baş verməsinin nəticəsidir ki, 2012-ci ilə nisbətən, bu il üzrə dövlət büdcəsinin genişlənən xərclərinin 1 milyard 762,2 milyon manatı və ya 82,4 faizi 2 bölmənin-ümumdövlət xidməti və tikinti bölməsinin payına düşür.

Dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmət edilməsi ilə bağlı xərclər 2,5 dəfə artıb. 2013-cü ildə dövlət borclarının və öhdəliklərinin qarşılınması məqsədilə 780,7 milyon manat xərclənməsi proqnozlaşdırılır.

İnvestisiya xərclərinin büdcə xərclərində payı 35 faizə yüksəlib. 2013-cü ildə əsaslı vəsait qoyuluşlarının dövlət büdcəsinin ümumi xərclərində payı əvvəlki dövrə müqayisədə 2,2 faiz bəndi (1 140,1 milyon manat) artaraq 35 faizə yüksəlib.

Büdcə investisiyalarının əhəmiyyətli hissəsi kommunal infrastrukturun (içməli su, istilik təchizatı, elektrik enerjisi) yenidən qurulmasına yönəldilir.

Halbuki dünya ölkələrinin təcrübəsində hökumətlər həmin sahələri uzunmüddətli idarəetmə əsasında özəl sektora verməklə, həm ictimai vəsaitlərdən daha səmərəli istifadəyə şərait yaradır, həm də rəqabət mühitini stimullaşdırmaqla əhalinin daha keyfiyyətli kommunal xidmətlər almasına hüquqi və institusional baza formalaşdırır.

Sahibkarlığın dəstəklənməsinə büdcə vəsaitləri 60 faizdən çox artacaq. Bu il dövlət büdcəsindən sahibkarlığın dəstəklənməsinə 193 milyon manat ayrılır ki, bu 2012-ci ilin eyni göstəricisindən 57,9 milyon manat və ya 30 faiz çoxdur.

2013-cü ildə dövlət büdcəsindən elmin inkişafına xərclərinə 129.1 milyon manat ayrılması nəzərdə tutulur (2012-ci ilə nisbətən 5,7 milyon manat və ya 5.7 faiz çox). 2013-cü ildə dövlət büdcəsindən yerli büdcələrə 5,2 milyon manat və ya ötən illə müqayisədə 0,2 milyon manat çox vəsait ayrılıb.

2013-cü il dövlət büdcəsindən DSMF-yə 1077 milyon manat və ya əvvəlki ilə nisbətən 32,7 milyon manat artıq transert ayrılması nəzərdə tutulur.

2013-cü ildə dövlət büdcəsinin ödənişlərinin DSMF-nin məcmu gəlirlərində payı 67,1 faiz təşkil edəcək ki, bu əvvəlki dövrə nisbətən 1,3% bəndi az olsa da, hələ də Fond dövlət büdcəsindən kəskin asılıdır.(4)

Bundan əlavə, təsərrüfat məqsədli xərclər də dövlət büdcəsindən ayrılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat məqsədləri üçün ayrılan xərclərin içərisində aqrar sektor daha çox seçilir. Həç bir dövlət fermerlərin və kəndlilərin müflisləşməsində maraqlı deyildir. Şəraitdən asılı olaraq bəzi hallarda dövlət himayədarlıq funksiyasını yerinə yetirməkdən uzaqlaşaraq daxili bazara külli miqdarda xarici kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal olunmasına imkan verməsinə baxmayaraq, adətən hökumət öz ölkəsində orta və iri fermer təsərrüfatlarının formalaşmasında daha çox maraqlı olur.

Daxili dövlət borcuna xidmət xərcləri, kənd təsərrüfatı tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinə çəkilən xərclər, dövlət və özəl müəssisələrə ayrılan kredit və subsidiyalar, infraqurultura obyektlərinin yaradılması və təkmilləşdirilməsi xərcləri büdcə tənzimlənməsinin dəyişən məqsədinə xidmət edir. Bu xərclərin həcmi investisiya qoyuluşunun səviyyəsinə çox ciddi təsir göstərir. Adətən böhran və tənəzzül dövrlərində təsərrüfat məqsədinə dövlət xərclərinin həcmi bir qayda olaraq artır, iqtisadiyyatda dirçəliş meylləri gücləndikcə əksinə azalır. Bu baxımdan büdcə xərclərinin səmərəli idarə edilməsi vacib məsələlərdəndir.

Dövlət xərclərinin səmərəli idarə edilməsi və onun keyfiyyətə yeni səviyyəyə yüksəldilməsi büdcə vəsaitlərindən istifadənin effektivliyinin artırılmasını, sosialyönümlü xərclərin keyfiyyətinin yüksəldilməsini büdcə subsidiyaları və dotasiyalarının optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Perspektivdə dövlət büdcəsi xərclərinin artırılması imkanını əsasən üç amillə müəyyən ediləcəkdir: Konsolidə edilmiş büdcədə vergilərin yığım səviyyəsinin yüksəldilməsi, dövlət borcuna xidmətin həcmi azaldılması, daxili və xarici xalis borclanmasının minimuma

endirilməsi. Bütün bu parametrlərin hamısının nəzərə alınması zəruriliyi dövlət xərclərinin sürətlə artırılması imkanını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır.

Ona görə də, xərclər sahəsində dövlət siyasəti büdcə təxsisatlarının optimal həcmi və strukturu nəzərə alınmaqla həyata keçirilməli, sosial-iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətlərinin reallaşdırılması təmin olunmalıdır. Dövlət resursları hər şeydən əvvəl ölkənin milli təhlükəsizliyi, əhəlinin sosial müdafiəsi və struktur dəyişikliklərinin reallaşdırılmasının asılı olduğu prioritet sahələrdə cəmləşməlidir. Dövlət investisiya xərcləri sənayenin xammal bazasında yüksək texnologiyaya malik sahəyə çevrilməsinə imkan verən perspektiv sahələrin dəstəklənməsinə yönəldilməlidir.

Büdcə xərclərinin səmərəliliyinin və məqsədyönlüliyünün təmin olunması üçün qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş büdcə-vergi intizamına əməl olunması, vəsaitlərdən qoyulmuş tələblər gözlənilməklə istifadə olunması üzərində nəzarətin gücləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Büdcə gəlirlərinin və dövlətin borcalma imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq dövlət vəsaitlərinin büdcədən kənar aralıq və ya müvəqqəti bank hesablarında saxlanılmasının qarşısı qətiyyətlə alınmalı, büdcənin kompleksliyi təmin olunmalıdır.

Dövlət büdcəsi, yalnız, o zaman kompleks və əsaslandırılmış hesab edilir ki, onun tərtibi və təsdiqi zamanı bütün resurslara və xərclərə prioritetlik prinsipi əsasında baxılsın. Bu cür yanaşma büdcə xərclərinin idarə edilməsində gözlənilməz problemlərin və subyektiv çətinliklərin yaranması hallarının qarşısını almağa, əvvəlcədən müəyyən edilmiş istiqamətlər üzrə büdcənin icrasını təşkil etməyə, ikili büdcələrdən istifadənin aradan qaldırılmasına real zəmin yaradır.

Strategiyanın dövrü olaraq təhlili maddi rifah və ictimai məhsula tələbin ödənilməsi üzrə dövlət təkliflərinin təşkili səviyyəsini yüksəltməyə, son nəticədə büdcə xərclərinin strukturunun optimallaşdırılmasına və büdcənin səmərəsiz xərclərdən tamamilə təmizlənməsinə imkan yaradır. Belə təhlillər zamanı daha çox aşağıdakı məsələlərin həllinə diqqət yetirilir: nə qədər resurs bölüşdürülmüşdür; hara və necə sərf edilmişdir; nə əldə olunmuşdur; alternativ tədbirlər mövcud idimi və onların tətbiqindən nə əldə etmək olardı; hansı problemlər meydana çıxdı və necə həll olundu? və s.

Ölkədə iqtisadi sabitliyi qoruyub saxlamaq, iqtisadiyyatın geridə qalmış sahələrini dirçəltmək, dövlətin qarşısında duran vəzifələrin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmək və bu kimi digər mühüm iqtisadi məsələlərin həllinə nail olmaq üçün dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri arasındakı balansı gözləmək və onların idarə edilməsini təkmilləşdirmək zəruridir. Göründüyü kimi büdcə xərclərinin idarə edilməsi müəyyən nəticələrin əldə olunmasına yönəldilmiş konkret tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir ki, bu da büdcənin tərtibi, təsdiqi və icrası prosesində müvafiq standart proseduraların və konkret işlərin müəyyənləşdirilməsini şərtləndirir.

Elmin inkişafı ilə bağlı orta və uzunmüddətli strategiya hazırlanmalı, həmin strategiya çərçivəsində qəbul olunan islahatlar proqramına uyğun olaraq elmin maliyyələşdirilməsi büdcənin prioritetləri sırasına daxil edilməlidir;

Yerli büdcələrə maliyyə yardımlarının ayrılması mexanizmləri əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməli, yerli özünüidarə orqanlarının hökumətin maliyyə yardımlarına ehtiyacılıq səviyyəsini aşkarlamağa imkan verən qiymətləndirmə mexanizmləri yaradılmalı, yerli sosial-iqtisadi inkişafda bələdiyyələrin rolunu artırmaq üçün dövlət büdcəsindən məqsədli transfertlərin həcmi genişləndirilməlidir;

Bazar üçün məhsullar istehsal edən və xidmətləri göstərən müəssisə və şirkətlərin yaradılmasını nəzərdə tutan investisiya layihələrinə hökumətin dövlət büdcəsindən investisiya formasında vəsaitlər ayırması dövlət-özlə sektor əməkdaşlığı çərçivəsində gerçəkləşdirilməlidir;

Büdcənin funksional bölmələri üzrə xərclərin artım templəri arasındakı kəskin fərqlər aradan qaldırılmalı, ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə xərclərin kəskin artımı və azalması, eləcə də ölkənin ayrı-ayrı şəhər və rayonları üzrə yerli xərclərin səviyyəsi arasında kəskin fərqlərin olması ilə bağlı parlamentə əsaslandırılmış izahatlar təqdim olunmalıdır;

Şəffaflığın və hesabatlılığın təmin olunması baxımından dövlət əsaslı vəsait qoyuluşları hesabına maliyyələşdirilən bütün layihələr üzrə müfəssəl informasiyalar büdcə zərfinə daxil

edilməli, hökumətin Parlamentə təqdim etdiyi dövlət büdcəsi zərfinə ölkənin şəhər və rayonları üzrə xərclərin tərkibi və strukturu barədə geniş məlumatları daxil edilməlidir.

Bütün qeyd etdiklərimizin həyata keçirilməsi büdcə xərclərinin düzgün təsnifatı sahəsində büdcə siyasətinin həyata keçirilməsinə əsaslı şərait yaradacaqdır.

1. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi. Bakı-2012.
2. Ş.Ş. Bədəlov, R.B. Məhərrəmov, F.Ə. Qurbanov "Büdcə sistemi".
3. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının statistik göstəriciləri. Bakı 2012-ci il.
4. www.taxes.gov.az.
5. www.google.az.

*Nəcəfova V.Q. i.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

DÖVLƏT BÜDCƏSİ XƏRCLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ

Büdcə xərcləri dövlət büdcəsini proqnozlaşdırarkən ən vacib məsələlərdəndir. Xərcləri proqnozlaşdırarkən onların prioritet istiqamətləri müəyyən edilməlidir. Məqalədə 2013-cü il büdcə xərclərinin təsnifatının təhlili aparılmış, əvvəlki illə müqayisəsi qeyd olunmuşdur. Xərclərin tənzimlənməsinin zəruriliyi vurğulanmışdır.

*Наджафова В.Г. д.ф.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 Y O M E

НЕОБХОДИМОСТЬ РЕГУЛИРОВАНИЯ РАСХОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА

Бюджетные расходы являются одним из наиболее важных вопросов при прогнозировании государственного бюджета. Для прогнозирования расходов прежде всего приоритетные направления должны быть определены. В статье проанализированы классификация расходов бюджета в 2013 году, были проведены сравнения с предыдущим годом. Также была подчеркнута необходимость контроля над расходами.

*Najafova V.G. doc. of philos. in econ. scien.
Baku Business University*

S U M M A R Y

NECESSITY FOR THE REGULATION OF THE STATE BUDGET EXPENDITURES

Budget expenditures is one of the main points for forecasting the State Budget. For forecasting the expenditures first of all the directions should be defined. Budget expenditures for 2013 have been analyzed and the comparison among years have been implemented in the article. Also, the need for regulation of expenditures is noted.

POZİTİV İXRAC STİMULLAŞDIRILMASI FONUNDA DÖVLƏTİN İQTİSADI MARAQLARININ QORUNMASI

Açar sözlər: ixrac, iqtisadi proses, inkişafının sürətləndirilməsi, qeyri-neft sektoru.

Ключевые слова: экспорт, экономический процесс, развитие, ненефтяной сектор.

Keywords: exports, the economic process, development of the non-oil sector.

İxracın stimullaşdırılması və eyni zamanda dövlətin iqtisadi maraqlarının qorunması mühüm məsələlər kateqoriyasına daxildir. Hər bir dövlət ixrac qabiliyyətinin artırılması və bununla da beynəlxalq bazarda mövqelərinin möhkəmləndirilməsində maraqlıdır. Lakin müasir iqtisadi proseslərin gedişində ixracın stimullaşdırılması məsələsi sırf inzibati metodlarla həyata keçirilə bilməz. Buna görə də, iqtisadçılar qarşısında dayanan mühüm vəzifələrdən biri də liberal iqtisadi münasibətlər sistemində ixracın stimullaşdırılmasının innovativ yollarının tapılmasıdır. Bəllidir ki, Azərbaycan Respublikası iyirmi ildən artıqdır ki, beynəlxalq iqtisadi və siyasi münasibətlər sisteminin müstəqil subyektidir. Bu illər ərzində Azərbaycan beynəlxalq bazara, əsasən neft və neft məhsulları, habelə qaz ixracı ilə çıxmaqdadır (bu ixracda əsas üstünlük xammala məxsusdur). Ancaq məlumdur ki, pozitiv bir ixrac siyasətinin təşkili ilk öncə ixrac məhsullarının diversifikasiyasını tələb edir. Respublikamız, yalnız karbohidrogen ehtiyatlarının hasili və ixracı ilə məşğul olması gələcəkdə bir sıra problemlərə gətirib çıxara bilər. Çoxçeşidli ixraca malik olmaq əslində iqtisadiyyatın geniş şaxəli bir inkişafa malik olması ilə bağlıdır. Qeyd edilən ehtiyacı nəzərə alaraq bu sahədə fəaliyyətin nizamlanması istiqamətində ölkənin siyasi hakimiyyəti tərəfindən müəyyən işlər görülmüşdür. Bu görülmüş işlər öz əksini dövlət proqramlarında, həyata keçirilən müxtəlif layihələrdə tapmaqdadır. İxracın stimullaşdırılması deyərkən, onun pozitiv xüsusiyyətləri kəsb etməsi üçün ilk öncə qeyri-neft məhsullarının ixracına fikir verilməkdədir.

Təbii ki, ixracın stimullaşdırılmasında regionların iqtisadi inkişafı əsas rol oynamaqdadır. Pozitiv ixrac siyasətinin formalaşdırılması Azərbaycan Respublikası regionlarının ixrac qabiliyyətinin artırılması deməkdir. Odur ki, regionlarda mövcud olan əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etmək, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirmək və aqrar sektorda islahatları dərinləşdirmək, əhalinin məşğulluğunu artırmaq, yoxsulluğun səviyyəsini azaltmaq, infrastrukturunu yeniləşdirmək, əlverişli investisiya şəraiti, müasir tipli sənaye müəssisələri, yeni iş yerləri yaratmaq istiqamətində sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)” təsdiq edilmişdir (1). Eyni zamanda, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Dağlıq Şirvan, Lənkəran, Aran, Gəncə-Qazax və Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonlarına daxil olan şəhər və rayonların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair əlavə olaraq 17 sərəncam imzalanmışdır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə yanaşı, Bakı şəhərinin ətraf qəsəbələrini abadlaşdırmaq, onların resurslarından daha səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 27 fevral tarixli 1338 nömrəli Sərəncamı ilə “Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı” təsdiq olunmuşdur (5). Bu Proqramda hər bir qəsəbə üzrə müxtəlif sahələri əhatə edən konkret tədbirlər müəyyən edilmişdir.

Hər iki proqramda nəzərdə tutulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəticəsində ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaradılması, regionlarda, eləcə də ölkə paytaxtında kommunal xidmət və sosial infrastruktur təminatının həcmi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, əhali-

nin məşğulluq səviyyəsinin artırılması, yoxsulluğun azaldılması sahəsində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Odur ki, "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)", eləcə də "Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı"(6) çərçivəsində başlanmış işlərin davam etdirilməsi məqsədilə "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" hazırlanmışdır (2). Hazırda bu proqramın son ilinin tədbirləri həyata keçirilməkdədir.

Bir daha qeyri-neft sektoru məsələsinə dönərək onu demək olar ki, qeyd edilən istiqamətdə də az işlər görülməmişdir. Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 21 dekabr tarixli 187 nömrəli Fərmanının 6.4-cü bəndinə əsasən "2011-2013-cü illər üçün qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair Tədbirlər Planı" təsdiq edilmişdir (4).

Cədvəl 1.

2011-ci ildə ixrac (milyon ABŞ dollar) (7)

Ölkə qruplarının adı	İxrac
Cəmi	26570.9
Keçid dövrünün iqtisadiyyatlı ölkələri	3 942.8
MDB ölkələri	2 924.4
Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri	1 018.4
Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələr	18576.7
Qərbi Avropa ölkələri	15953.7
Avropa Birliyi	15776.6
Qərbi Avropanın digər ölkələri	177.1
Bazar iqtisadiyyatında inkişaf etmiş digər ölkələr	2 623.0
İnkişaf edən ölkələr	4 051.4
Keçid iqtisadiyyatlı və mərkəzləşmiş planlı iqtisadiyyatı olan ölkələr	53
İnkişaf edən digər ölkələr	3 998.4

Yuxarıdakı cədvəldən göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasının əsas bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, respublika liberal bazar münasibətləri sisteminə getdikcə daha çox inteqrasiya olur. Burada, həmçinin görünür ki, Azərbaycan Respublikası ixracında Qərbi Avropa ölkələrinin payı da kifayət qədər yüksəkdir. Bu ən çox onunla əlaqədardır ki, Azərbaycandan bu ölkələrə Avropanın ciddi ehtiyac hiss etdiyi karbohidrogen ehtiyatları ixrac edilməkdədir.

Cədvəl 2.

2011-ci ildə ixracın coğrafi quruluşu
(milyon ABŞ dollar) (7)

Qitələr	İxrac	
	Həcmi	Xüsusi çəkisi, %
Cəmi	26 570.9	100.0
Avropa qitəsi	18 999.8	71.5
Asiya qitəsi	5 019.1	18.9
Amerika qitəsi	2 288.6	8.6
Afrika qitəsi	263.2	1
Okeaniya	0.2	0

Azərbaycan Respublikası ixrac fəaliyyətinin qitələr üzrə ixrac dinamikası respublikamızın güclü bir Avrointegrasiya prosesi içərisində olduğunu deməyə əsas verir. Cədvələ baxdıqda görmək olur ki, ixracın 71,5 faizi Avropaya aiddir. Lakin dünyanın Okeaniya istiqaməti ilə isə ixrac yoxdur. Bu həmin istiqamətdə fəaliyyəti canlandırmağa təşviq etməlidir. Belə ki, ixrac marşrutlarının diversifikasiyası xarici iqtisadi fəaliyyətdə zəruri amildir. Afrika kimi böyük bir bazarla ixracın cəmi 1 faiz təşkil etməsi də iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi istiqamətində diversifikasiyanın zəruriliyindən xəbər verir.

Cədvəl 3.

2011-ci ildə mal qrupları üzrə xarici ticarət dövriyyəsi (7)

Qrupların adı	İxrac, min ABŞ dollar	%
Cəmi	26 570 898.3	100.0
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsulları	657.1	0
Bitki mənşəli məhsullar	268 816.9	1
Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	173 756.9	0.7
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	273 849.4	1
Mineral məhsullar	25 112 498.4	94.5
Kimya sənayesi məhsulları	120 123.5	0.5
Plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	124 021.0	0.5
Emal olunmamış gön, asılanmış dəri, təbii xəz, onlardan məmulatlar	11 028.7	0
Oduncaq, mantar və s.	837.5	0
Oduncaqdan hazırlanan kütlə, kağız və karton, onlardan məmulatlar	14 553.5	0.1
Toxuculuq materialları və məmulatları	58 056.0	0.2
Ayaqqabı, baş geyimləri, çətilər, çəliklər, lələklər, süni güllər	444.7	0
Daş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşə məmulatları	3 972.2	0
Mirvari, qiymətli daş və metallar, onlardan hazırlanan məmulatlar	92 093.3	0.3
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	231 592.8	0.9
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexnika avadanlıqlar, aparatura	52 008.3	0.2
Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	6 826.9	0
Optik, topoqrafik, ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatlar, saatlar və musiqi alətləri	7 278.7	0
Müxtəlif sənaye malları	3 688.6	0
İncəsənət əsərləri, kolleksiya əşyaları və antik variat	80.5	0

Azərbaycan Respublikası ixracında mineral məhsulların 94,5 faiz olması bir daha ixracda xammal üstünlüyünü göstərməkdədir. Ancaq bu heç də o demək deyil ki, mineral məhsulların ixracını dərhal istehsal məhsulları ilə əvəz etmək mümkündür. Bu istiqamətdə güclü

dövlət siyasəti həyata keçirilməkdədir. Həyata keçirilən siyasət on illərlə yaranmış olan istehsal ukladında artıq müsbət irəliləyişləri ortaya qoymağa başlamışdır.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, görülən işlər ixracın stimullaşdırılması istiqamətində öz müsbət nəticələrini vermişdir. İxracın stimullaşdırılması və milli iqtisadi subyektlərin rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsində liberallaşmanın və qeyri-diskriminativ dəstəklənmənin uzlaşdırılması məsələləri “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” konsepsiyasında da öz əksini tapmışdır(5). Burada göstərilir ki, xarici ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq bazarlara çıxışda və xarici bazarlarda rəqabət gücünün artırılmasında sahibkarlara göstərilən dövlət dəstəyinin artırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçiriləcəkdir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ixrac qabiliyyətini artırmaq məqsədi ilə təşviqedicilik tədbirlər həyata keçiriləcək, sahibkarlıq subyektlərinin dövlət tərəfindən güzəştli kreditlərlə təminat səviyyəsi yüksəldiləcək, daxili bazarın haqsız rəqabətdən qorunması üçün beynəlxalq təcrübədə qəbul olunmuş antidempinq və digər qoruyucu tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

Eyni zamanda gömrük və miqrasiya prosedurlarının təkmilləşdirilməsi, həmçinin investitorları yerli bazarlara daxil olmaqdan çəkindirən amillərin aradan qaldırılması üçün səylər səfərbər ediləcəkdir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) daxil olmaq üçün beynəlxalq ticarət sisteminə uyğun islahatların həyata keçirilməsi, qanunların dünya ticarət sistemində tətbiq edilən praktikaya uyğunlaşdırılması son nəticə olaraq yerli şirkətlərin və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yeni imkanlar açacaqdır.

Bununla yanaşı, vergi dərəcələrinin və məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının strukturu (işəgötürənlər və sığortaolunanlar tərəfindən ödənilən hissələr), həmçinin gömrük rüsumlarının optimallaşdırılması istiqamətində həyata keçiriləcək tədbirlər sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühit yaradılmasına gətirib çıxaracaqdır. Ədalətli rəqabət mühitinin formalaşdırılması, iqtisadiyyatda və xüsusilə də istehlak bazarında inhisarlaşmanın məhdudlaşdırılması üzrə tədbirlər davam etdiriləcəkdir. Antiinhisar qanunvericiliyi və praktikası təkmilləşdiriləcək, ticarətdə tətbiq edilən qeyri-tarif əngəllərinin aradan qaldırılması üçün əməli tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasında ixracın pozitiv istiqamətdə stimullaşdırılması və milli iqtisadi maraqların qorunması istiqamətində aşağıdakı təkliflərimiz vardır:

- davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq istəyən hər bir ölkə ixrac potensialını artırmalıdır. İxrac potensialını artırma bilməyən ölkənin ümumi daxili məhsul istehsalında real artımının davamlı təmin etməsi qeyri-mümkündür. Bu mənada hər bir ölkə üçün ixrac potensialının artırılmasının əhəmiyyəti böyükdür;

- ixrac potensialını artırmaq üçün ölkədə ixrac yönümlü istehsal sahələrinin və xidmət bölmələrinin formalaşdırılması vacibdir. Dövlət hər zaman daha güclü sahibkarlar sinfinin formalaşmasına çalışmalı, iş adamlarına müxtəlif formada dəstək verməlidir;

- ixrac potensialının tənzimlənməsində başlıca məqsəd milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmini və makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanmasıdır;

- digər tərəfdən, ixrac potensialının yüksəldilməsi, ondan milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsi makroiqtisadi sabitlik və davamlı inkişafda əsas şərtlər kimi çıxış edir. Bir sözlə, bu iki amil bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Buna görə də ixrac potensialının tənzimlənməsi məsələlərini aydınlaşdırarkən makroiqtisadi inkişaf göstəricilərinin öyrənilməsi və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinin, milli iqtisadiyyatda müşahidə edilən tendensiya-ların tədqiqi zəruridir.

Ümumiyyətlə, dünyada belə bir təcrübə mövcuddur ki, ixrac potensialından səmərəli istifadə edilmədikdə o gücünü tədricən itirir. Ölkələr bir qayda olaraq ixracda müəyyən sahələr üzrə ixtisaslaşır. Bütün sahələrdə edilən məhsulun ixracını həyata keçirmək mümkün deyildir. İxrac potensialından səmərəli istifadə göstəricilərindən başlıcası ölkənin ixracının artım səviyyəsi, mövcud sahələrin ixrac potensiallarına uyğunluğu məsələsidir. Gərək ölkədə ümumi daxili məhsul istehsalı ilə ixrac həcmi uyğun olsun. Ölkədəki makroiqtisadi sabitlikdən, artan

maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə etməklə ixrac potensiallarını effektiv reallaşdırmaq olar.

İxrac potensialından səmərəli istifadədə və onun iqtisadi inkişaf istiqamətində tənzimlənməsində iqtisadiyyata qoyulan investisiyalar da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İnvestisiyaların bir hissəsi mövcud istehsal sahələrinin inkişafına, o cümlədən də bu sahələrdə ixracın artımına yönəldilirsə, onların əsas hissəsi yeni istehsal, xidmət və infrastruktur sahələrinin yaradılmasına istiqamətləndirilir. Bu da öz növbəsində, ölkədə real iqtisadi artımı şərtləndirir.

Neft sektorunda əldə edilən nailiyyətlər, neftin dünya bazarına çıxarılması nəticəsində irihəcmli valyuta ehtiyatlarının əldə edilməsi, dövlət büdcəsi gəlirlərinin sürətli artımı son illər ərzində dövlət investisiyalarının həcmnin durmadan artmasını şərtləndirmişsə, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, ölkədə makroiqtisadi maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi xarici investisiyaların artımına, sahibkarlığın inkişafına rəvac vermişdir.

Həm yerli, həm də xarici sərmayələrin həcmnin artması ixrac imkanlarını artırır. Ölkəmiz daha geniş çeşiddə və çoxlu sayda mallar ixrac etmək iqtidarındadır ki, bunun üçünə sadəcə olaraq, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda istehsal olunan məhsulların təkcə kəmiyyətcə deyil, keyfiyyətcə də artmasına nail olmaq lazımdır.

İxrac və idxal əməliyyatlarının aparılmasında və inkişafında xarici ticarətin dünya miqyasında toplanmış zəngin təcrübə əsasında maliyyələşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Bu prosesin qayda-qanunu beynəlxalq konvensiyalarla, müqavilələrlə, eləcə də ölkədaxili qanunvericilik aktları ilə müəyyənəşdirilmişlər. Bu sənədlərdə bir sıra prinsiplər nəzərdə tutulmuşdur:

- xarici ticarətin, əsasən, qeyri-nağd formada maliyyələşdirilməsi. Bu prinsip kiçik həcmli xarici ticarətdə bəzi hallarda nağd vəsaitdən istifadəni də istisna etmir;

- xarici ticarətin səmərəli olması üçün onun ehtiyatlarından yüksək səviyyədə istifadə. Hər bir kontraktda xarici ticarətin bir çox amilləri, o cümlədən sahibkarların, dövlətlərin, şirkətlərin və s. mənafeyi nəzərə alınmalıdır;

- xarici ticarətin maliyyələşdirilməsində istifadə olunan pulların təmizliyi. Bu yöndə xərclənən hər bir məbləğin mənbəyi açıqlanmalıdır. Əks halda o, gizli ticarətin, misal üçün, narkotiklərin, silahların qeyri-qanuni alqı-satqı vasitəsinə çevrilə bilər. Narkotik maddələrin və silahların gizli yolla alver dövryyəsi külli miqdarda məbləğin meydana gəlməsinə səbəb olur və sonra bu çirkli pullar açıq ticarət vasitəsilə «yuyulur»;

- xarici ticarətin maliyyələşdirilməsi zamanı riskin maksimum aradan qaldırılması. Yalnız daxili bazarda işləyən biznesmenlərdən fərqli olaraq idxalçılar və ixracçılar daha yüksək dərəcəli riskə məruz qalırlar. Bu müvəqqəti ləngimələrlə, informasiyanın bahalıq və məsafə uzaqlığı ilə bağlıdır. Bu riski azaltmaq üçün yetərincə səmərəli akkreditiv sistem işləniş-hazırlanıb. Bu sistem əməliyyatların miqyaslarına qənaət etməklə kredit verən çoxmillətli iri banklara onu maliyyələşdirmək və əlavə valyuta mübadilələri aparmaq yolu ilə qazanc əldə etmək imkanı verir. Akkreditivlər çatışmırsa, biznesmenlər başqa metodlara əl ata bilərlər. Bazar sistemi zəif inkişaf etmiş ölkələrə iri layihələr ixrac etdikdə, yaxud kredit və valyuta mübadiləsi üçün bazar olmayanda forfeytingdən bəhrələnmək məsləhətdir. Başqa hallarda kredit sığorta polisi və ya birbaşa hökumət təminatı almaq da əlverişli üsul sayılır. Bütün hallarda beynəlxalq ticarəti maliyyələşdirərkən riski minimuma endirmək lazımdır. Bundan əlavə, beynəlxalq qaydalara və məhdudiyyətlərə riayət edilməsi, dövlətlərin, yerli bazarların marağının nəzərə alınması, xarici ticarətdə ümitsiz görünən əməliyyatlara yol verilməsi (barter sövdələşmələri) kimi başqa prinsiplər də mövcuddur.

1. "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" (2004-2008-ci illər): Təmmətnli elektron materiallar məcmuəsi.- Bakı, 2007, s.7.

2. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında.//Azərbaycan.-2009.-16 aprel.-S.1.

3. Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında "Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 21 dekabr tarixli 187 nömrəli Fərmanının 6.4-cü bəndi.

4. Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növləri üzrə ixracın stimullaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikası nazirlər kabinetinin qərarı. Azərbaycan Respublikasının Baş naziri A.Rasizadə. Bakı şəhəri, 26 iyul 2006-cı il № 185.

5. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasının hazırlanması barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Bakı şəhəri, 29 noyabr 2011-ci il. "İki sahil" 11 mart, 2013.

6. Bayramlı E. Bakı və Bakıətrafı qəsəbələrin, yeni inkişaf dövrü başlayır. Prezident İlham Əliyevin təsdiq etdiyi yeni Dövlət Proqramı paytaxt və ətraf qəsəbələrdə görülən işlərin daha yüksək səviyyədə davam etdirilməsini təmin edəcək.// Səs.- 2011.- 2 iyun,- s. 3.

7. <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2012/az/018.shtml>.

8. <http://az.trend.az/capital/business/1934040.html>.

Məhərrəmov A.M. prof.

Bakı Dövlət Universiteti

X Ü L A S Ə

POZİTİV İXRAC STİMULLAŞDIRILMASI FONUNDA DÖVLƏTİN İQTİSADI MARAQLARININ QORUNMASI

Məqalədə idxal stimullaşdırılması fonunda dövlətin iqtisadi maraqlarının qorunması tədqiq edilir. Burada milli iqtisadi subyektlərin rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsində liberallaşmanın və qeyri-diskriminativ dəstəklənmənin uzlaşdırılması (ixrac məsələləri) araşdırılır.

Магєррамов А.М. проф.

Бакинский Государственный Университет

P E 3 İ Ü M E

ЗАЩИТА ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ ГОСУДАРСТВА НА ФОНЕ ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО СТИМУЛИРОВАНИЯ ЭКСПОРТА

В статье рассматриваются факторы защиты экономических интересов государства. Также здесь изучается укрепление конкурентоспособности национальных экономических субъектов и содействие либерализации и недискриминационной поддержки на экспорт.

Maharramov A.M. prof.

Baku State University

S U M M A R Y

PROTECTION OF ECONOMIC INTERESTS OF THE STATE AGAINST THE BACKDROP OF A POSITIVE EXPORT PROMOTION

Promote the protection of the economic interests of the state are explored against the backdrop of the imported article. Strengthening the competitiveness of the national economic entities to promote liberalization and non-discriminative co-ordination (for export) are investigated.

UOT – 338.4:622

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ NEFT-QAZ HASILATI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNVESTİSIYA SIYASƏTİNİN PERSPEKTİV İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: Kapital qoyuluşlarının təmərküzləşməsi, investisiya siyasətinin əsas elementləri, investisiya risklərin idarə olunması, investisiya portfeli.

Ключевые слова: Концентрация инвестиций, элементы инвестиционной политики управления инвестиционными рисками, инвестиционный портфель.

Key words: Concentration of investment, the elements of the investment policy, management of investment risk, investment portfolio.

Qloballaşma və onun ilkin nəticələri göstərir ki, XXI əsrdə dünya təsərrüfat sisteminin dinamik inkişafında investisiya siyasəti iqtisadiyyatın perspektiv strukturunun formalaşmasında aparıcı rola malikdir.

Kapital qoyuluşlarının təmərküzləşməsi, müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələrinin səfərbər edilərək daha əhəmiyyətli və təxirəsalınmaz regional problemlərin həllinə yönəldilməsi struktur – investisiya siyasətinin əsas elementlərindəndir.

Xarici investorlara münasibət çoxsaylı və müxtəlif səviyyəli amillərin təsiri altında formalaşır. Belə ki, xarici şirkətlərin iştirakı ölkəyə ən müasir texnologiyanı və müvafiq idarəetmə vərdişlərini gətirir. Bu, xarici bazara çıxmağı da asanlaşdırır, məşğulluğu artırır və yerli istehsalın inkişafına səbəb olur.

Müasir dünyada investisiya prosesi transmilli korporasiyaların iştirakı olmadan demək olar ki, baş vermir. Hazırda investisiya proseslərinin xüsusiyyətlərindən biri odur ki, istehsalat və kommersiya fəaliyyəti üçün sadəcə investisiyalar deyil, elmi-texniki innovasiya nailiyyətləri, ətraf-mühitə zərər verməyən, tullantıların texnologiyaları reallaşdıran investisiyalar tələb olunur. Təsədüfi deyildir ki, investisiya siyasəti elm və texnikanın ən mühüm nailiyyətlərinə əsaslanır. Məhz buna görə də, investisiyaların cəlb edilməsi ümumi dövlət siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri sayılır.

Ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyi və tərəqqisi xeyli dərəcədə neft sektoru ilə əlaqədardır və bu sahənin inkişafı böyük xarici investisiya qoyuluşları ilə təmin edilir. Neft bölməsində layihələrin reallaşdırılması üçün ayrılan böyük maliyyə qoyuluşları zəngin karbohidrogen resursları hasilatı hesabına ödəniləcəkdir. Təbii ki, bu sahə daha çox investisiyaları geri qaytarmaq imkanındadır. Lakin təbii sərvətlərin hesabına əlverişli investisiya siyasəti yeritmək iddiası həmişə özünü doğrultmur. Buna mane olan əhəmiyyətli amillərə: investisiya bazarında kredit riskini aşağı salan qanunvericilik sistemində boşluqları, maliyyə vəsaiti kasadlığını və s. aid etmək olar.

İnvestisiya risklərin idarə olunması, daha doğrusu, onların aşağı salınması tədbirləri kompleksinin həyata keçirilməsi investisiya siyasətinin mühüm elementidir. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində investisiya mühiti daha riskli olması ilə səciyyəvidir. Bununla belə, həmin ölkələrdə təbii sərvətlərin, iş qüvvəsinin ucuzluğu kimi amillər xarici investorları cəlb edir.

Neft sahəsində maliyyə qoyuluşu və layihələrin gerçəkləşdirilməsində risk ehtimalı çoxdur. İnkişaf etmiş ölkələrin investorları hər bir layihəni “risk-gəlir” nisbəti baxımından qiymətləndirir və nisbət yalnız sonuncunun xeyrinə olduğu halda onu reallaşdırırlar.

İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi meyarları nəzərdən keçirilərkən, təbii ki, riskin mahiyyətinə və təsnifatına xüsusi diqqət yetirilir. İnvestisiya prosesində problemin

aktuallığını və miqyasını, riskin strukturu və mahiyyətini araşdırmaq zərurəti yaranır. Müxtəlif ölkələrdə risk indikatoru və şərtləri fərqlidir. Bu problemə differensial yanaşma zəruriliyindən xəbər verir. Nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar riskin monitorinqi zamanı aşağıdakı təsnifata üstünlük verirlər: texniki, siyasi, iqtisadi və maliyyə riskləri. Bəzi mənbələrdə kommersiya riskləri də ayrıca qruplaşdırılır.

Texniki risk-mineral xammal bazası mövcudluğu halında konkret obyektə qoyuluşlar üçün səciyyəvi qəbul olunur. Ölkənin biznes mühitinin qiymətləndirilməsində siyasi sabitliyi səciyyələndirən siyasi risk anlayışı tətbiq edilir.

İnvestisiya proseslərində qarşıya çıxan maliyyə risklərinin minimumlaşdırılması investisiya siyasətində elmi əsaslandırılmış və reallığa adekvat müddəaların olmasını tələb edir.

Keçid dövrü elementləri kimi bu halda maliyyə intizamının bütün maddələrinə ciddi riayət edilməsi, “centlmen sazişləri”nin istisna olunması və s. aid edilə bilər.

İqtisadi risk, məlum olduğu kimi qiymətlərin, inflyasiyanın, tələb və təklif nisbətinin və s. proqnozların əsasında hesablanır. İnvestisiya siyasətində həmin proqnozların metodikası və nəticələrində tənqidi yanaşma təmin edilməlidir.

Siyasi, iqtisadi və maliyyə risk göstəriciləri sosial-iqtisadi risk adını almışdır. Sosial – iqtisadi risk aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Çox yüksək risk	0-dan 49,5 bala qədər
2. Orta yüksək risk	50 – 59,5 bal
3. Mötədil risk	60 – 60,9 bal
4. Aşağı risk	70 – 84,5 bal
5. Çox aşağı risk	85 – 100 bal

Qeyri-neft sektoruna diqqəti artırmaq istiqamətində görülən tədbirlərə baxmayaraq Azərbaycanın investisiya siyasətində energetika kompleksinin (xüsusilə neft-qaz bölməsinin) aparıcı mövqeyi qalmaqdadır. Yanacaq-energetika kompleksi siyasi təsirlərə daha çox məruz qalır. Odur ki, bu kompleksin inkişafı nəinki iqtisadi, həmçinin siyasi konsepsiyanın önəmli müddəalarından biri sayılır.

İnteqrasiya proseslərinin səmərəliliyi və intensivliyi tərəfdaşlara münasibətdə xoş məram və qarşılıqlı fayda güdməklə yanaşı, həmçinin əsaslandırılmış siyasət, o cümlədən investisiya siyasəti, mükəmməl hüquqi baza, əlverişli mühitin təşəkkülü üçün digər hazırlıq tədbirləri tələb edir. Məhz bu halda investisiya siyasətinin reallaşdırılacağını, xarici investisiyaların daha əlverişli şərtlərlə cəlb ediləcəyini gözləmək olar.

Təsadüfi deyildir ki, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslanan “açıq qapı” siyasətinin həyata keçirilməsi və xarici investorların hüquqlarının qorunması ilə bağlı qanunların və normativ aktların qəbul edilməsi iqtisadiyyata qoyulan xarici investisiyaların həcmi artırmışdır. Lakin bu prosesdə görülən işlər kifayət səviyyədə deyildir. Vəsait qoyuluşunun çatışmaması üzündən köhnə yataqlarda hasilatın sabitləşməsi ilə bağlı iqtisadi məsələlərin həll edilməsində bir sıra çətinliklər mövcuddur.

Keçid dövründə investisiya siyasəti məşğulluq mexanizmi ilə bilavasitə əlaqədar olmalıdır. İşsizliyin, xüsusilə gizli işsizliyin yüksək ixtisaslı neftçi fəhlə və mütəxəssislər arasında arzuolunmaz səviyyəsi şəraitində xarici investisiyaların müvafiq imkanları tam gerçəkləşdirilmir.

İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi xarici investisiyaların cəlb edilməsi siyasəti daxili potensialı fəallaşdırmalıdır. Bazar münasibətlərinin təşəkkülünün müxtəlif mərhələlərində bu potensialın gerçəkləşməsinə yanaşma müxtəlif olsa da, ümumi metodoloji yanaşma elementləri də yox deyildir.

Xarici investisiyaların cəlb olunması sahəsində iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakı təxirəsalınmaz vəzifələrin həll edilməsinin zəruriliyindən asılı olmalıdır :

- xarici investorlar üçün əsas hissəsi vergi rejiminin sabitliyi olan hüquqi və təşkilati şəraitin yaradılması;

- kommersiya risklərinin azaldılması hesabına ölkənin nüfuzunun yüksəldilməsi;

- potensial xarici investorların axtarılması və cəlb olunması üzrə təşkilatların funksiyalarının vahid dövlət orqanında toplanması və s.

Vergi rejiminin sabitliyini hüquqi və təşkilati şəraitin əsas tərkib hissəsi kimi, yalnız normal bazar mühitində, özü də ciddi qeyd-şərtlərlə qəbul etmək olar. Ölkənin nüfuzlu kommersiya risklərinin səviyyəsindən daha çox, siyasi risklərin səviyyəsindən və səciyyəsiindən asılıdır. Bütün kommersiya əməliyyatları üçün dövlət zəmanəti və ona yaxın təminatı nəzərdə tutmaq isə keçid dövründə qeyri-real və azad iqtisadiyyat prinsiplərinə ziddir.

İnvestisiya siyasətində dövlətin üstünlük verəcəyi istiqamətlər aşağıdakılardır:

- xammalın daha dərinədən emalı, aztullantılı və tullantısız texnologiyaların geniş tətbiqinə vəsait qoyuluşu;

- yüksək texnoloji məhsul istehsalında və müasir infrastrukturun inkişafında ölkənin rolunun artırılmasına investisiyaların cəlb edilməsi;

- xidmət sahələrinin kompleks inkişafının investisiyalasdırılması və s.

Sözü gedən istiqamətlər milli iqtisadiyyatda həyata keçirilən islahatların səmərəliliyindən, o cümlədən dövlətin investisiya siyasətinin əsaslandırma səviyyəsindən və təminatından asılı olaraq reallaşdırılacaqdır.

Milli iqtisadiyyatda xarici kapitalın cəlb olunması sahəsində dövlətin investisiya siyasətində rolu aşağıdakı əsas prinsip və istiqamətlər üzrə reallaşdırılmalıdır:

- konkret layihə üçün xarici investisiyaların cəlb olunmasının daha səmərəli formalarının istifadə edilməsi;

- ölkədə xarici investisiyanın sığortalanması və müdafiə edilməsi;

- xarici investisiyalar üzrə girov əməliyyatının təşkili;

- xarici investorlara investisiyalasma şəraiti haqqında sorğu materiallarının çatdırılması, mövcud investisiya layihələri üzrə məlumat bankının formalaşması;

- xarici investisiyaların cəlb olunması üçün beynəlxalq konsorsiumlar, vauçer fondları və lizinq şirkətlərinin yaradılması;

- beynəlxalq maliyyə institutları və təşkilatları ilə investisiya əməkdaşlığının inkişafı;

- ölkədən daşınan kapitalın təhlükəsizlik və maneəsiz qaytarılmasını təmin edən əlverişli şəraitin yaradılması;

- ixracı artırmaq məqsədi ilə ölkədə azad iqtisadi zonaların yaradılması üzrə dövlət proqramının işlənməsi;

- gələcəkdə xarici investorların valyuta əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinin norma və qaydalarının liberallasdırılması;

- regionlara xarici investisiyaların axını gücləndirmək məqsədilə regional investisiya proqramlarının, investisiya layihələrinin işlənilib hazırlanması;

- xarici banklarla əməkdaşlığı genişləndirmək, respublikanın bank sistemi, investisiya layihələri haqqında məlumatı beynəlxalq bank ictimaiyyətinə çatdırmaq, kredit xətlərinin açılmasına çalışmaq.

İnvestisiya portfelinin idarə edilməsi bankların investisiya siyasətinin mühüm tərkib elementidir. Bunula yanaşı həmin siyasət adı altında, birbaşa və portfel investisiyalarının optimal nisbətinin təmin edilməsi, mənfəətliliyin artırılması, risk və likvidlik səviyyələrinin saxlanılması ilə bağlı əməliyyatlarının reallaşdırılması istiqamətləri əhatə olunur.

Bankların investisiya siyasəti, iqtisadiyyatın idarə edilməsində onların rolunun artmasının müşahidə olunduğu indiki dövrdə həm makro, həm də mikro iqtisadi baxımdan əhəmiyyətliyətlidir.

Milli iqtisadiyyatda xarici investisiyaların axının gücləndirilməsi və onların beynəlxalq standartlara müvafiq şəkildə qorunması üçün əlverişli şəraitin yaradılması ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir və strateji əhəmiyyətli bir istiqamət kimi diqqət mərkəzində olmalıdır.

İnvestisiya siyasətinin əsas elementlərindən biri elm tutumlu sahələrin inkişafının intensivləşdirilməsi, başqa sözlə, innovasiyaların dəstəklənməsidir.

İnvestisiya siyasətinin səmərəliliyi qarşı tərəfin, yəni investisiya yönəldən dövlət xarici maliyyə institutlarının məqsədlərindən bilavasitə asılıdır. İnvestisiya siyasəti təbii ki, yığım normasına etinasız qala bilməz.

Azərbaycan sənayesinin çoxsahəli olmasını nəzərə alaraq, burada struktur-investisiya siyasətinin aparıcı meyli, xammal-material resurslarının ən yeni texnika və texnologiya əsasında emal olunaraq, dünya standartlarına cavab verən yüksək keyfiyyətli, dünya bazarında rəqabətə tab gətirə bilən son hazır məhsul şəkilində ixrac potensialını artırmağa istiqamətləndirilməlidir.

Əlbəttə, belə yanaşma təbii ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyi problemini xüsusilə aktuallaşdırır. İnvestisiya siyasəti həmin problemi həll etmək üçün ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə təkan verir.

Xarici investisiyaların milli iqtisadiyyatın inkişafında müsbət rolu xeyli dərəcədə investisiya siyasətinin sosial yönümündə təzahür edir. Xarici investisiyaların ölkəmizin təbii ehtiyatlarının istifadəsində iştirakının əsas istiqamətlərindən biri kimi əldə edilən mənfəətin əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, xalqın ümumi sərvətlərinin ədalətli bölgüsünə yönəldilməsinin təmin edilməsi olduğu fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir.

1. Paşayev T.N. "İnvestisiya və müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında onun rolu" Lənkəran-2001.

2. İbrahimov F.M. "Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyalar və onun milli iqtisadiyyatın dirçəlməsində rolu" Bakı-2007.

3. Əliyev A. L. "Azərbaycan sənayesində xarici və daxili investisiyalardan səmərəli istifadə problemləri" Bakı-2004.

4. Məmmədov İ.S. "Azərbaycan sənayesində investisiya fəaliyyəti və onun təkmilləşdirilməsi" Bakı – 2005.

5. Hüseynov T.A. "Müəssisənin iqtisadiyyatı" Bakı-2005.

6. İbrahimov A.S. İnvestisiyalar: mahiyyəti, təsnifatı və uçot problemləri. // Maliyyə və uçot. 2006, №3, s. 30-36.

7. Məmmədov V.B. Azərbaycanın investisiya siyasəti və xarici investisiyalarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi. // İqtisadiyyat və həyat. 2000, №4-6, s. 62-65.

*Məmmədova E.H. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ NEFT-QAZ HASILATI MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ İNVESTİSİYA SİYASƏTİNİN PERSPEKTİV İSTİQAMƏTLƏRİ

Qeyri – neft sektoruna diqqəti artırmaq istiqamətində görülmən tədbirlərə baxmayaraq Azərbaycanın investisiya siyasətində energetika kompleksinin neft – qaz bölməsinin aparıcı mövqeyi qalmaqdadır. Ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyi və tərəqqisi xeyli dərəcədə neft sektoru ilə əlaqədardır və bu sahənin inkişafı böyük xarici investisiya qoyuluşları ilə təmin edilir. Investisiya siyasəti iqtisadiyyatın perspektiv strukturunun formalaşmasında aparıcı rola malikdir. Bu nöqtəyi nəzərdən məqalənin mövzusu aktual bir problemin təhlilinə həsr olunduğu şübhəsizdir.

Məqalədə respublikamızda sənayenin aparıcı sahəsi olan neft-qazçıxarma müəssisələrində investisiya siyasətinin xüsusiyyətləri, əsas elementləri və perspektiv istiqamətləri araşdırılmışdır.

*Мамедова Э.Г. доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ПЕРСПЕКТИВЫ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ НА НЕФТЕГАЗОДОБЫВАЮЩИХ ПРЕДПРИЯТИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Несмотря на меры, принимаемые для увеличения внимания на развитие ненефтяного сектора, в инвестиционной политике Азербайджана лидирующей позиции остаётся энергетический комплекс в частности нефтегазовая отрасль. Экономическая безопасность и процветание нашей страны во многом связано с развитием нефтяного сектора и развитие этой отрасли обеспечивается крупнейшими иностранными инвестициями. Он играет ведущую роль в формировании структуры экономики, долгосрочной инвестиционной политики. Всё это без сомнения обуславливает актуальность темы статьи.

В статье рассмотрены особенности, основные элементы и перспективные направления инвестиционной политики ведущей отрасли промышленности Азербайджана в нефтегазодобыче.

*Mammadova E.H. assist. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

INVESTMENT POLICY PERSPECTIVES ON OIL AND GAS COMPANIES AZERBAIJAN

Despite the measures taken to increase the focus on the non-oil sector in the investment policy of Azerbaijan's leading position in energy sector remains particularly oil and gas. Economic security and prosperity of our country is largely due to the development of the oil sector and the development of this industry has the largest foreign investments. He played a leading role in shaping the structure of the economy, long-term investment policy. All this no doubt causes the relevance of the topic of the article.

The article describes the features of the main elements and future directions of investment policy of the leading industries in the oil and gas production in Azerbaijan.

*Dadaşov İ.M.
Azərbaycan Universitetinin dissertantı
Bakı Biznes Universiteti*

UOT -339

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ ÖLKƏLƏRİN QARŞILIQLI İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: siyasi asılılıq, hərbi asılılıq, iqtisadi asılılıq, quruluş baxımından qarşılıqlı asılılıq, məqsəd asılılığı.

Ключевые слова: политическая зависимость, военная зависимость, экономическая зависимость, зависимость на основе устройства, зависимость на основе целей.

Key words: political dependence, military dependence, dependence on the base of social system, dependence on the base of goals.

Müasir şəraitdə dünya miqyasında ölkələrin qarşılıqlı münasibətlərinin dinamik olaraq artması bütün istiqamətlərdə olduğu kimi beynəlxalq əmək bölgüsü prosesində də özünü göstərməkdədir. Bəşəriyyətin tarixi boyunca geniş miqyasda sosial, iqtisadi, siyasi proseslər baş verir. Bu proseslər də qanunauyğun olaraq beynəlxalq əmək bölgüsünə öz təsirini göstərir.

Hazırkı bazar iqtisadiyyatı şəraitində beynəlxalq əmək bölgüsü ölkələr arasında ticarət və kapital ixracının, kreditlər verilməsinin, elmi-texniki əməkdaşlığın genişlənməsinə əsaslanır. Bu səbəbdən beynəlxalq əmək bölgüsü dünya bazarı inkişafının obyektiv əsasını təşkil edir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsi dünya miqyasında məhsuldar qüvvələrin inkişafına zəmin yaradır. Beynəlxalq əmək bölgüsü ölkələr arasında ərəzi əmək bölgüsünün yüksək mərhələsi kimi dəyərləndirilir. Müəyyən istehsal prosesləri və məhsullar ölkələrin ixtisaslaşmasına və məhsulların istehsal təcrübəsinin qarşılıqlı formada mübadiləsinə əsaslanır. Beynəlxalq əmək bölgüsünə güclü təsir edən amillər arasında elmi-texniki və sosial-iqtisadi amillər xüsusilə qeyd olunur [1]. Həmçinin təbii sərvətlərin bölgüsündə olan fərq dövlətlər arasında əmək bölgüsünün ilkin şərtidir. Başlıca şərt kimi isə torpaq-iqlim şəraiti nəzərə alınır. Əmək ehtiyatları, istehsalın tarixi inkişaf ənənələri, ölkələrin coğrafi vəziyyəti də beynəlxalq əmək bölgüsündə mühüm rola malikdir. Beynəlxalq əmək bölgüsü dünya təsərrüfatı sisteminin yaranmasında birləşdirici bir halqa kimi mühüm rola malikdir. Dünya ölkələrinin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakına gəldikdə isə demək olar ki, hər bir ölkə bu bölgüdə özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir. Dünyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələri ilə inkişaf etməkdə olan ölkələri beynəlxalq əmək bölgüsündə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənirlər. Məsələn, belə bir faktı nəzərə çatdırmaq olar ki, inkişaf etmiş ölkələr dünya əhalisinin təxminən 26 faizini təmsil etmələrinə baxmayaraq, ümumi dünya məhsulun 75-80 faizini istehsal edirlər. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu göstərici 74 faiz əhali və 20-25 faiz ümumi milli gəlir formasında müəyyənləşir [2]. Bunun nəticəsidir ki, beynəlxalq əmək bölgüsündə bu ölkələr tamamilə fərqli mövqelərə malikdirlər.

İnkişaf etmiş ölkələr hazırda yenə də iqtisadi cəhətdən nisbətən zəif olan ölkələrdən xammal mənbəyi kimi istifadə edirlər. Bu ölkələrdən alınan xammal inkişaf etmiş ölkələrdə emal olunaraq, istehsal olunan hazır məhsullar həmin xammal ölkələrinə ixrac olunur və beləliklə, beynəlxalq əmək bölgüsündə bu şəkildə ixtisaslaşma bərqərar olmuşdur.

Bəzən inkişaf etmiş ölkələrin şirkətləri zəif xammal ölkələrinə investisiya qoyaraq emaledici və ən yeni istehsal sahələrinin yaradılmasında yaxından iştirak edirlər ki, bunun da, bir qayda olaraq iki əsas səbəbinin qeyd etmək olar:

- həmin ölkələrdə işçi qüvvəsinin əhəmiyyətli dərəcədə ucuz olması;
- həmin regionun bazarlarına yaxınlıq.

BƏB prosesində inkişaf etməkdə olan ölkələr öz müxtəlif təsərrüfat sahələrini inkişaf etdirməklə milli iqtisadiyyatlarını möhkəmləndirməyə cəhd edirlər. Bununla da bu ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə rolu müəyyənləşir. Bu kontekstdə aşağıdakıları qeyd etmək olar [3]:

- Elm və texnikanın inkişafı fonunda ərzaq və xammala tələbat nisbətən azalır.
- Verilən proqnozlara əsasən demək olar ki, böyük ehtimalla inkişaf etmiş ölkələr istehsalı xarici istehlakçıların tələbləri üzərində quracaqlar.
- Ölkələrin daxili tələbatı əsasən idxal hesabına ödənilir.
- İnkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələr daxili bazarın ekstensiv inkişaf yoluna üstünlük verirlər.

Qeyd etdiyimiz kimi dünyanın müxtəlif bölgələrində baş verən proseslər, xüsusən, qloballaşma şəraitində BƏB-ə öz təsirini göstərir. Belə proseslər arasında ən mühümləri sırasında XVIII əsrin sonlarından sənaye inqilabı ilə başlayan və elmi fəaliyyətin bütün sahələrində davam edən tərəqqinin istehsalata tətbiqidir. Ölkələrin təsərrüfat əlaqələrinin daha da zənginləşdiyi bir şəraitdə, elmi-texniki tərəqqinin inkişafının dərinləşdiyi bir vaxtda beynəlxalq əmək bölgüsünün də intensiv xarakter alması təbii bir proses kimi qəbul olunmalıdır.

Ölkələrin qarşılıqlı təsirinin nəzəri aspektləri

Hazırkı şəraitdə ölkələrin biri-birlərinin təsərrüfat proseslərində iştirakı məsələsi daha qabarıq özünü göstərir. Bu baxımdan beynəlxalq əmək bölgüsü nəzəriyyələri arasında qarşılıqlı asılılıq nəzəriyyələri xüsusi yer tutur [4]. Bu nəzəriyyələr ona əsaslanır ki, ölkələr arasında münasibətlər qurularkən onların bir-birindən asılı olmaq kimi vəziyyətlər meydana çıxır. Buna bariz nümunə kimi inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı münasibətləri göstərmək olar. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrin xammalından asılıdır, digər tərəfdən, inkişaf etməkdə olan ölkələrinə inkişaf etmiş ölkələrin texnika və texnologiyalarına ehtiyacları var. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, onlar bir-birindən asılıdırlar və bir-birinə təzyiq göstərmə imkanları var.

Ölkələrin biri-birindən bu dərəcədə asılı olmaları həmişə eyni formada olmur. Qarşılıqlı asılılığın aşağıdakı formalarını qeyd etmək olar:

- siyasi asılılıq;
- hərbi asılılıq;
- iqtisadi asılılıq;
- quruluş baxımından qarşılıqlı asılılıq;
- məqsəd asılılığı.

Burada qeyd olunan asılılıqlar müxtəlif sferaları əhatə etsə də, məhz müasir qloballaşma dövründə bu sferaların iqtisadi münasibətlərlə çulğalaşması, yəni güclü qarşılıqlı təsiri onların üzərində ətraflı dayanmağı tələb edir.

1. Siyasi asılılıq. Burada bir ölkənin digər ölkənin siyasi sferada dəstəyinə ehtiyacı nəzərdə tutulur. Çağdaş dövrdə çoxlu sayda belə misallar gətirmək olar. Məsələn, Qərb ölkələrinin güclü pressinqi fonunda Rusiya və Çinin İranı və Suriyanı dəstəkləməsi. Sözsüz ki, bu ölkələrin bu dəstəyə böyük ehtiyacı vardır. Əksər hallarda bu tipli asılılıq dəstək verən ölkələrin siyasi və son hesabda iqtisadi maraqlarının məhsulu kimi meydana çıxır. Məsələn,

yuxarıda göstərilən misalda dünyanın dörd supergücünün mənafelərinin toqquşması öz əksini tapır ki, müasir dövrdə bunun kökündə ilk növbədə iqtisadi maraqlar durur.

Əvvəla, onu qeyd edək ki, dörd supergüc dedikdə ABŞ, Çin, Rusiya və Avropa İttifaqını (Aİ) nəzərdə tuturuq (Aİ fərqli siyasi maraqları olan çoxsaylı müxtəlif ölkələrdən ibarət olsa da, çox mühüm olan iqtisadi maraqlar siyasi səhnədə də onları çox vaxt vahid siyasət yeritməyə vadar edir).

İkincisi, burada meydana gələn bu qarşıdurma iqtisadi motivlərdən doğur. Dünyanın neftlə zəngin olan bu bölgəsi 1960-cı illərdə İngiltərə, Fransa və İtaliyanın müstəmləkəsi altında olduğu dövrdə bu ölkələr bu və digər resurslardan sərbəst şəkildə istifadə edirdilər. Hətta 1960-cı illərdə milli azadlıq hərəkatı nəticəsində əldə edilən müstəqilliyin ilk dövrlərində həmin metropoliya ölkələrinin şirkətləri ilə qeyri-əlvərişli əsaslarla bağlanmış müqavilələrin şərtlərinə görə də bu resurslardan gələn gəlirlərin böyük hissəsi Avropa ölkələrinə məxsus idi və bu məsələdə bu yeni müstəqil ölkələrə təzyiqə böyük ehtiyac yox idi. Lakin həmin müqavilələrin müddətinin qurtardığı 1970-ci illərdə artıq ölkələrarası münasibətlərdə təcrübə qazanmış əksər ərəb dövlətləri beynəlxalq hüquq normalarının tələblərindən çıxış edərək, yeni müqavilənin şərtlərini öz xeyirlərinə dəyişməyə nail oldular. Bu dövrdən başlayaraq region global qüvvələrin güclü qarşıdurma səhnəsinə çevrildi - ABŞ başda olmaqla Qərbi dövlətləri bir tərəfdən və 1990-cı illərdə SSRİ, 90-cı illərdən sonra isə Rusiya və Çin digər tərəfdən, bu bölgədə öz mövqelərini saxlamaq üçün siyasi mübarizə aparırlar.

Hazırda göstərilən bu dörd qüvvənin Yaxın Şərq regionunda müxtəlif maraqları vardır.

- Avropa ölkələrinin maraqları bilavasitə iqtisadi müstəvidədir – enerji daşıyıcıları cəhətdən yoxsul olan bu ölkələr əlvərişli şərtlərlə regionun karbohidrogen resurslarını əldə etmək istəyirlər.

- ABŞ-in burada iki əsas marağı vardır: (i) dünyada real hegemonluğu təmin etmək məqsədilə mineral yanacaq yataqlarına nəzarətin əldə saxlanması; (ii) Rusiya və Çinlə qarşıdurmada müttəfiqi olan Qərbi Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatı; (iii) əsas rəqib olan Rusiyanın zəiflədilməsi.

- Təcavüzkarlıq siyasətini hələ ki arxa planda saxlayan və əsas məqsədi iqtisadi inkişafa olan Çin Xalq Respublikasının Yaxın Şərq regionunda marağı Aİ-ninki ilə eynidir – Çin regiondan neft və qaz almaqla özünün Rusiyadan enerji asılılığını zəiflətməyə çalışır. Eyni zamanda iqtisadi cəhətdən ABŞ-in əsas rəqibi sayılan Çinin bu işdə ABŞ-la müttəfiqliyi qeyri-real görünür.

- Rusiyanın iki əsas marağını qeyd etmək olar: (i) ABŞ-in regionda mövqeyini zəiflətmək; (ii) regiona təsirini gücləndirmək vasitəsilə enerji bazarını daha da təmərküzləşdirmək və bu bazarda Qərbin təsirini azaltmağa çalışır.

Öz növbəsində region ölkələri bu qarşıdurmadan istifadə edərək, bəhrələnməyə çalışırlar.

Bir çox global məsələlərdə yuxarıda göstərilən supergüclər ABŞ-Aİ və Rusiya-Çin koalisiyaları şəklində çıxış edirlər. Eyni zamanda müəyyən məsələlərdə bu qüvvələr konsensusa da gələ bilirlər və təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, belə məsələlərdən biri də Azərbaycan üçün bütün sferalarda, o cümlədən iqtisadi sahədə taleyüklü olan Qarabağ məsələsidir.

2. Hərbi asılılıq. İlk növbədə onu qeyd edək ki, ölkənin hərbi qüdrəti ilə onun iqtisadi durumu arasında bilavasitə əlaqə vardır – iqtisadi cəhətdən güclü olmayan dövlət hərbi qüdrətini uzun müddət qoruyub saxlaya bilməz.

Hərbi asılılıq müxtəlif formalarda təzahür edir.

- Tarixən belə olub ki, hərbi cəhətdən zəif olan ölkələr digər ölkələrin və ya ölkələr itti-faqının təcavüzündən qorunmaq üçün güclü ölkələrin himayəsinə sığınmalı olmuşlar. Məsələn, bu yaxınlarda İsveç rəsmisinin etiraf etdiyi kimi, bu ölkə Rusiyadan qorunmaqda NATO-ya ümid edir. (həlbuki, İsveç NATO-nun üzvü deyil).

- İkinci hal – zəif ölkə öz təcavüzkar planını həyata keçirmək üçün güclü ölkənin hərbi qüvvəsindən istifadə edir. Məsələn, Ermənistan Rusiyadan Azərbaycana qarşı istifadə etdiyi

kimi. Qeyd edək ki, bu variantda əksər hallarda hərbi asılılıq iqtisadi asılılığa gətirib çıxarır – Ermənistan sənayesinin 70%-i Rusiya şirkətlərinin əlinə keçmişdir, o cümlədən, strateji əhəmiyyət kəsb edən elektrik enerji sistemi PAO EC-ə məxsusdur.

Qeyd edək ki, bu hal birincidən fərqlidir – neytral başqa ölkələrin torpaqlarına göz dikməyib özünü qoruyan İsveçlə təcavüzkar Ermənistan arasında olan fərq kimi.

• **Dünyanın yalnız bir neçə ölkəsi** müasir hərbi texnika istehsalçısıdır (ABŞ, Rusiya, Çin, Qərbi Avropa, İsrail və s.) və öz müdafiə sistemini qurmaq istəyən hər bir ölkə bu ölkələrdən hər hansı birindən asılı vəziyyətdədir. Ən yüksək texnologiyalara əsaslanan hərbi sənaye bu ölkələrin milli iqtisadiyyatının aparıcı sahəsini təşkil edir. Aşağı texnologiyalı sahələrdən fərqli olaraq bu sahələrin digər ölkələrdə inkişafı böyük problemlərlə üzləşir ki, bunlardan da ən vacibi elmi potensialın inkişaf səviyyəsinin aşağı olmasıdır.

3. **İqtisadi asılılıq.** Bu forma da müxtəlif variantlarda təzahür edir.

• **Bilavasitə asılılıq.** Belə asılılığa iqtisadiyyatı çox zəif olub, xroniki borc içərisində yaşayan ölkələr düşər olur (məs., Somali, Yəmən). İqtisadi ümitsizlik səbəbindən bu ölkələrin borcları müntəzəm olaraq bağışlanılır. Burada borcdan çox iqtisadiyyatın zəifliyi şərti vacibdir. Məsələn, on illərlə borclu olan ölkələr (dövlətlər) arasında ABŞ da vardır ki, sözsüz ki, bu ölkənin iqtisadi asılılığından heç bir söhbət gedə bilməz.

• **Mülkiyyət (kapital) asılılığı.** Bu halda ölkənin iqtisadiyyatı artır və çox güclü problemlər yoxdur, amma milli iqtisadiyyatın aparıcı sahələri (şirkətləri) xarici firmaların əlindədir [5]. Buna misal yuxarıda göstərilən Ermənistanın vəziyyətidir.

• **Xammal asılılığı.** Aparıcı sahələr xarici şirkətlərin əlində deyil, amma bu sahələrin normal fəaliyyəti xarici amillərlə şərtlənir, məsələn, xammal asılılığı mövcuddur. Yeri gəlmişkən, SSRİ dağıldığı dövrdə respublikalardakı iqtisadi böhranın mühüm səbəblərindən biri də Sovet dövründə onlar arasında yaradılan xammal asılılığı idi. Hazırda əksər ölkələrdə inkişaf etmiş kompüter yığını sferası belə asılı sahələrdəndir. Bu cür asılı olmamağın mühüm çıxış yolu ölkədə aparıcı sahələr ətrafında klasteral inkişafın təmin olunmasıdır. Bunun üçün Türkiyədə, demək olar ki, müstəqil (asılı olmadan) inkişaf edən turizm, tekstil və tikinti klasterlərini göstərmək olar.

• **Bazar asılılığı.** Bu variant ölkə iqtisadiyyatının oliqopsonist, nadir hallarda isə monopsonist bazarlardan asılılığı zamanı meydana çıxır. Məsələn, Gürcüstan-Rusiya münasibətlərində siyasi böhran baş verdikdə Gürcüstanın mühüm ixrac sahələri olan şərab, mineral su və subtropik məhsul sahələri, demək olar ki, iflic vəziyyətinə düşdü, belə ki, bu məhsulların ixracının 90%-ə qədəri çox böyük olan Rusiya bazarının payına düşürdü.

• **Miqrasiya asılılığı.** Əmək miqrasiyası dövrümüzün mühüm proseslərindəndir [6]. İşçi qüvvəsi axını iqtisadi cəhətdən zəif olub əhalisi çox olan ölkələrdən işçi qüvvəsinin çatışmadığı ölkələrə baş verir. Bu iki şərtin hər ikisinin ödənməsi vacibdir. Məsələn, Monqolustanın iqtisadiyyatı zəif olsa da, əhalisinin azlığı səbəbindən bu ölkənin immiqrant işçilərə ehtiyacı var. Əksinə, Azərbaycan iqtisadiyyatının son illərdə dinamik artmasına baxmayaraq, ölkəmizdən böyük həcmdə işçi qüvvəsi axını müşahidə olunur. Bunun əsas səbəbi, bir tərəfdən əhalinin sürətli artımıdırsa, digər tərəfdənsə Azərbaycan iqtisadiyyatının zəif sahəvi və regional diversifikasiyasıdır.

Postsovet məkanında miqrant qəbul edən əsas ölkə Rusiyadır. Bu ölkə öz xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycana oxşasa da, demək olar ki, bütün postsovet məkanından (o cümlədən Azərbaycandan) güclü Rusiyaya işçi qüvvəsi axını ölkənin demoqrafik tənəzzülü ilə əlaqədardır. Onu da qeyd edək ki, həm Rusiyaya, həm də yerli əhalisinin sürətlə azaldığı Avropaya əmək miqrasiyası ilk növbədə müsəlman ölkələri və Çindən baş verir ki, bu da onunla izah olunur ki, Çində əhali çoxluğu var, müsəlman ölkələrində isə əhali yüksək tempə artır.

Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri öz xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycana müəyyən mənada Rusiyadan daha yaxın olsa da əmək miqrasiyası məsələsində Azərbaycanın bu ölkələrlə fərqli mövqedə (Azərbaycan işçi qüvvəsi ixrac etdiyi halda bu ölkələr Azərbaycan, Pakistan, Hindistan, İndoneziya və digər demoqrafik partlayış olan ölkələrdən

əmək miqrantları qəbul edir) olmasının əsas səbəbi burada sosial durumun yaxşı olması ilə izah olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, qlobal miqyasda işçi qüvvəsi bazarının qarşılıqlı asılılığı üç mexanizm vasitəsi ilə artma təmayülü göstərir [7]:

- transmilli şirkətlərdə və onlarla əlaqədar olan şəbəkələrdə qlobal məşğulluq;
- beynəlxalq ticarətin istər Cənubda, istərsə də Şimalda məşğulluğa və əmək şəraitinə təsiri;

- qlobal rəqabətin və hər bir ölkədə işçi qüvvəsinə təsir edən yeni çevik menecmentin inkişafı.

İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində transmilli şirkətlər üçün əmək bazarı sahəsində geniş imkanlar açılır. Onlar bu sahədə aşağıdakı mühüm tədbirləri həyata keçirirlər [8]:

- şimalda yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsini əldə saxlamaqla və az məsrəf tələb edən məhsul idxal etməklə firmanın miqyasını kiçildilməsi;

- işin bir hissəsini öz transmilli filialına və yardımçı şəbəkələrinə subpodrat şəklində verilməsi;

- müvəqqəti işçi qüvvəsindən və ya daimi fəhlələrdən gün ərzində qismən istifadə olunması və yaxud ölkə daxilində qeyri formal firmaların işə cəlb olunması;

- əmək bazarında standart qiymətləri çox yüksək olan iş növlərinin avtomatlaşdırılması və ya başqa yerə köçürülməsi;

- iş yerlərini saxlamaq şərti müqabilində öz işçilərinə daha sərt əmək və ödəmə şərtlərinin qəbul etdirilməsi.

Beləliklə, göründüyü kimi, qlobal əmək bazarı və işçi qüvvəsi mövcud olmasa da, informasiya iqtisadiyyatında işçi qüvvəsi bazarları qlobal miqyasda bir-birindən asılıdır.

- Texnoloji asılılıq.* İqtisadi asılılığın daha bir növü texnoloji asılılıqdır. Azərbaycanda və digər neft ölkələrində karbohidrogen resursları hasilatının transmilli neft korporasiyalarına həvalə olunması və bunun müqabilində əldə olunan mənfəətin böyük hissəsinin bu şirkətlərə verilməsi olmasının əsas səbəbi bu resursların çıxarılması üzrə yüksək texnologiyaların bu korporasiyaların inhisarında olması ilə izah olunur [9].

- Valyuta asılılığı.* Bu müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin spesifik təzahürüdür. Valyuta asılılığının mənşəyi 1944-cü ildə fəaliyyətə başlamış Bretton-Vuds valyuta sistemi ilə başlamış və 1976-cı il Yamayka konfransında pulun qızıl köklərindən qopması və sabit valyuta məzənnəsinin üzən məzənnə ilə əvəz olunması [10] ilə başlamışdır. Hələ II Dünya müharibəsindən sonra yaranmış Bretton-Vuds sistemində, sabit valyuta məzənnələrinin saxlanmasına rəğmən, ABŞ dollarının beynəlxalq valyuta funksiyasına malik olması nəticəsində valyuta asılılığı meydana gəlmişdir. Bu onunla izah olunurdu ki, dünya iqtisadiyyatında hökmranlığı ələ alan kapitalist ölkələri beynəlxalq hesablaşmalarda, yalnız dolları qəbul edirdilər. Yamayka konfransından sonra bu vəziyyət daha da dərinləşdi və avro meydana gələnədək yeganə dünya valyutası olan ABŞ dolları bu ölkənin külli miqdarda senyoraj gəlirlərinə sahib olmasına imkan yaratdı, belə ki, xaricdən məhsul idxal etmək istəyən hər bir ölkə dollar əldə etməli və bunun üçün ya öz məhsulunu xaricə satmalı ya da dolları borc olaraq almalı idi. Bretton-Vuds sistemi çərçivəsində dolların borca verilməsi üzrə ixtisaslaşan xüsusi qurum-Beynəlxalq Valyuta Fondu da yaradılmışdı ki, 1947-ci ildən fəaliyyətə başlayan və əsasən ABŞ-in təsiri altında olan bu təşkilat indi də ölkələrə güclü təsir imkanlarına malikdir.

Bəzi dövlətlər dollar asılılığından azad olmaq məqsədilə özlərinin beynəlxalq hesablaşmalarında başqa üsullara əl atırlar. Məsələn, bu asılılıqdan xilas olmaq məqsədilə, Aİ 1999-cu ildən öz valyutası-avronu daxil etmiş, İran öz neftini dollara satmaqdan imtina edərək, avroya üstünlük vermişdir.

Onu da qeyd etmək zəruridir ki, ABŞ-in mərkəzi bankı olan Federal Ehtiyat Sistemi (FES) onun sahibləri timsalında (FES özəl təşkilatdır), həmçinin ABŞ hökuməti bu meyillərinin qarşısını almağa çalışır. Buna misal olaraq Çin və Yaponiyanın öz milli valyutaları ilə ticarətə keçmə cəhdlərinin ABŞ hökuməti tərəfindən güclü əks təsiri, Liviya başda olmaqla bir sıra ərəb ölkələrinin vahid ərəb dinarı təsis etmə ərafəsində bu ölkələrdə ABŞ-in dəstəyi

ilə baş verən ictimai-hərbi təlatümləri göstərmək olar. Bütün bu tədbirlərin əsas məqsədi bu vacib regionun dollar asılılığında saxlamaqdır.

4. Quruluş baxımından qarşılıqlı asılılıq. Bu tip asılılıq dünyada sosializm sisteminin mövcud olduğu dövrdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərirdi. Bir tərəfdən kapitalizm, digər tərəfdənsə sosializm quruluşuna aid olan dövlətlər sistemində hər düşərgənin nümayəndələri, demək olar ki, bütün sferalarda, xüsusən iqtisadi məsələlərdə bir-birindən asılı vəziyyətdə idi. İndiki dövlətlərin quruluşlarında kəskin fərq olmasa da (sosializm iqtisadi-siyasi sistemi ancaq Kuba və Şimali Koreyada mövcuddur, Çində isə kommunizm siyasi sistemi olsa da, bu ölkə kommunizmin əsas iqtisadi prinsiplərindən imtina etməklə kapitalizmə daha çox yaxınlaşmışdır), daxili quruluşlarında əhəmiyyətli oxşarlığa malik ölkələrin birliyi və qarşılıqlı asılılığı özünü büruzə verir. Bu cür quruluş asılılığı müxtəlif meyarlarla təzahür ola bilər:

• *Qabaqcıl inkişaf etməkdə olan ölkələrin qarşılıqlı asılılığı*. Zəif də olsa, bu müəyyən məsələlərdə Braziliya, Argentina, Türkiyə və bu kimi ölkələrin münasibətlərində öz əksini tapır.

• *Dini əsasda münasibətlər*. Qərb dövlətlərinin təzyiqinə və bir sıra müsəlman dövlətlərinin qərbyönlü siyasətlərinə baxmayaraq, bir çox məsələlərdə, o cümlədən, iqtisadi məsələlərdə müsəlman dövlətləri qarşılıqlı dəstək nümayiş etdirirlər ki, bu da onların qarşılıqlı asılılığını göstərir.

5. Məqsəd asılılığı. Bu asılılıq iki istiqamətdə təzahür edir: məqsədlərin ziddiyyəti və ya eyniliyi. Baxılan məsələdə məqsədin konkret dövlət üçün vacibliyindən asılı olaraq onun başqa dövlətləri münasibət formalaşır. Təcrübə göstərir ki, bir çox mühüm məsələlərdə müttəfiq olan dövlətlərin konkret vacib məsələdə məqsəd ziddiyyəti meydana çıxa bilər. Yeni tarixdə belə ziddiyyətlər, o cümlədən, iqtisadi zəmində Fransa ilə ABŞ arasında tez-tez baş vermişdir. Qərblə Şərq arasında soyuq müharibənin gərgin dövrünə təsadüf edən 1970-ci illərdə bu ölkələr arasında yağlı çox da mühüm olmayan bitkilərin dünya bazarı uğrunda baş vermiş qarşıdurma buna misal ola bilər.

Beləliklə, artıq geriye dönməz bir proses olan qloballaşma şəraitində ölkələrin qarşılıqlı asılılığı çoxaspektli bir fenomendir və qloballaşma vüsət aldıqca bu daha da güclənir.

Qloballaşan dünya ölkələrin bir-birindən güclü asılılığı ilə səciyyələnir. Bu asılılıq siyasi, hərbi, iqtisadi, ictimai-siyasi quruluş və məqsəd məsələlərində öz əksini tapır. Öz növbəsində iqtisadi münasibətlərdə ölkələrin bilavasitə iqtisadi asılılığı, kapital asılılığı, xammal asılılığı, bazar asılılığı, miqrasiya asılılığı, texnoloji asılılıq, valyuta asılılığı meydana çıxır. Bütün bu məsələlər dövlətin xarici iqtisadi siyasətində nəzərə alınmalıdır.

1. Барковский А. Н., Ольшанский Н. В.. Теории международного разделения труда и российская научная мысль. – М., 2009. – 104 с.

2. Мироненко Н. С. Введение в географию мирового хозяйства. Международное разделение труда. – М., 2006. - 240 с.

3. Черченко Н. В., Леонович А. Н., Рутко Д. Ф. Международная экономика. – М., 2011. - 108 с.

4. Ломакин В. К. Мировая экономика. – М., 2005. - 736 с.

5. Ливенцев Н. Н., Костюнина Г. М. Международное движение капитала. – М., изд-во: Экономистъ. 2004. - 368 с.

6. Метелев С. Е. Международная трудовая миграция и развитие российской экономики. - М., 2006. - 272 с.

7. Погорлецкий А. И., Шеров-Игнатьев В. Г., Цыцырева А. Ю. Мировая экономика. – СПб, 2003. - 356 с.

8. Мировая экономика и международный бизнес. – ред. Щенин Р., Поляков В. – М., 2007. - 688 с.

9. Мельничук А. П. Внешнеэкономическая деятельность. Международный обмен технологиями. - 2003. - 144 с.

10. Васильева И. П., Хмыз О. В. Мировая валютная система и курсы валют. – М., изд-во: МГИМО-Университет, 2008. - 128 с.

*Dadaşov İ.M.
Azərbaycan Universitetinin dissertantı
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ ÖLKƏLƏRİN QARŞILIQLI İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİ

Qloballaşma şəraitində ölkələrarası münasibətlərin ən adekvat əks etdirən qarşılıqlı asılılıq nəzəriyyələri təhlil olunur. Ölkələr arasındakı asılılığın müxtəlif növləri müzakirə olunur.

Azərbaycanın dünya təsərrüfatı sisteminə rəasional iqtisadi integrasiyasının təmin olunması üçün müasir dövrün bu mühüm xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

*Дадашов И.М.
Диссертант Университета Азербайджан
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ВЗАИМНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ СТРАН В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Анализируются теории взаимозависимости, наиболее адекватно отражающие межстрановые отношения в условиях глобализации. Обсуждаются различные виды зависимости между странами.

Для обеспечения рациональной интеграции Азербайджана в мировую хозяйственную систему должны быть учтены эти важные характеристики современного мира.

*Dadaşov İ.M.
Doctoral candidate of Azerbaijan University
Baku Business University*

S U M M A R Y

COUNTRIES' MUTUAL ECONOMIC RELATIONS UNDER CONDITIONS OF GLOBALIZATION

The interdependence theories, reflecting intercountries' relations in the best way are analyzed. Difference types of dependences between countries are discussed.

To provide rational integration of Azerbaijan into world economic system these important characteristics of modern world should be taken into consideration.

УОТ – 339.9; 330.8; 334.021:35

ФОРМЫ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ СВЯЗЕЙ И ИХ ОСОБЕННОСТИ**Açar sözlər:** firma, istehsalçı, broker, beynəlxalq ticarət.**Ключевые слова:** фирма, производитель, посредник, международная торговля.**Key words:** company, manufacturer, broker, international trade.

Прямой метод предполагает установление прямых связей между производителем (поставщиком) и конечным потребителем, а именно поставку товаров непосредственно конечному потребителю и покупку товаров у непосредственно самостоятельного производителя на основе договора купли-продажи. Предмет договора всегда считается существенным условием. Так как именно предмет договора является основным фактором успеха налаженных связей.

Косвенный метод предполагает покупку и продажу товаров через торгово-посредническое звено на основе заключения специального договора (соглашения) с торговым посредником, предусматривающего выражение последним определенных обязательств. Эти обязательства затрагивают разные моменты согласований. Исходя из этого участники переговорного процесса стараются выявить все детали предусмотренные в реализации торговых операций.

При прямом методе торговли возникает определенная финансовая экономия, поскольку сокращаются издержки на сумму комиссионного вознаграждения посреднику, снижается риск. Прямой метод весьма интересен участникам торговых операций. Но не всегда возможно реализовать торговую операцию в прямую. На данный момент некоторые реалии во многих случаях не благоприятствуют прямому методу торговли.

В то же время использование этого метода торговли подразумевает наличие коммерческой квалификации и торгового опыта. В противном случае финансовые издержки только сократятся, но могут и значительно вырасти. То есть, порой торговые партнеры решаются осуществить торговую сделку в прямую, чтобы избежать затрат на посредников. При этом порой некомпетентность сторон приводит к негативным последствиям.

Кроме того, международная торговля по сравнению с внутренней является более рискованной, что обусловлено экономическими, политическими, и социальными условиями в разных странах, их традициями, обычаями, а также большими расстояниями между торговыми партнерами. В результате часто бывает целесообразно, а иногда необходимо, использовать посредников для проведения международных торговых операций. Возникает вопрос, почему? По той причине что, исполняющие роль посредника организации, фирмы или же юридические, физические лица бывают профессионалами своего дела. Они хорошо знают страну или же регион с коим планируется торговая операция. Из-за этого в некоторых случаях использование посредников отвечает интересам участников сделки.

Прямой метод используется фирмами чаще всего при продажах и на внешних рынках при продаже промышленного сырья на основе долгосрочных контрактов. Этим самым фирма держит в руках контроль над экспортом и продажей сырья, порой манипулируя такими возможностями. Долгосрочность действия помогает ей иметь долгосрочную возможность получения прибыли, не теряя свои средства на третью сторону.

Также этот метод практичен при экспорте крупногабаритного и дорогостоящего товара через собственные заграничные филиалы и дочерние компании, имеющие свою розничную сеть, при закупках сельскохозяйственных товаров непосредственно у фермеров-производителей в развивающихся странах. Если есть свои собственные заграничные филиалы и дочерние компании, то конечно не стоит обращаться к посредникам. Для этого возможно видеть как активно фирмы и компании открывают свои собст-

венные заграничные филиалы и дочерние компании. Но иногда-из за бюрократических трудностей в различных странах открыть собственные заграничные филиалы и дочерние компании становится не-возможным.

Прямые связи характеризуются следующими особенностями:

1) предусматривают поставку заранее определенных (согласованных) видов продукции, ориентированной на специфические требования и запросы конкретного иностранного потребителя (или группы потребителей);

2) носят целенаправленный характер, поскольку осуществляются на основе предварительно получаемых поставщиком заказов или заранее согласованных поставок, преимущественно при поставках сложного и комплектного оборудования. Такие связи не ограничиваются только отношениями между поставщиком-экспортером и покупателем-импортером оборудования. Они влекут за собой установление целой системы непосредственных связей между специализированными фирмами, участвующими в комплектации поставки, т.е. субпоставщиками;

3) отличаются длительностью (долговременностью) и устойчивостью отношений потребителя с поставщиками, необходимого для производства сырья, материалов, комплектующих изделий, компонентов с целью стабильного обеспечения производственного процесса необходимыми ресурсами.

Использование метода прямых связей получило широкое распространение в современной международной торговой практике. По некоторым подсчетам у американских фирм на долю прямых продаж приходится более двух трети всей экспортной продукции. Этот показатель у английских фирм-около 70%. Главной причиной можно считать высокое развитие информационных технологий. Используя интернет и другие виды коммуникаций участники процесса быстро находят нужный себе товар в различных уголках Земли. Информационные технологии дают возможность потенциальным партнерам быстро связаться. Это обеспечивает оперативную доставку товаров потребителям.

Важную роль в расширении прямых связей сыграло создание транснациональными корпорациями своих сбытовых и производственных заграничных дочерних компаний, которые выступают на рынках других стран в качестве контрагентов. Международный интеграционный процесс и глобализация способствуют расширению прямых связей. Контрагенты как бы оперативно играют для обеспечения интересов транснациональных корпораций в определенные нужные моменты.

Более половины международного обмена осуществляется при содействии торговых посредников, т.е. независимых от производителей и потребителей товаров торговых фирм, организаций и лиц. Если взять и обратится для этого по интернету, возможно, увидеть неисчислимое количество посреднических фирм, организаций и лиц. Выигрышем для этих компаний является сведение большего количества поставщиков и посредников.

Под торгово-посредническими операциями понимаются операции, связанные с куплей-продажей товаров и выполняемые по поручению производителя экспортера независимым от него торговым посредником на основе заключаемого между ними соглашения или отдельного поручения. Посредники оказывают платную услугу поставщику или же обеим сторонам, тем самым освобождая стороны от некоторых работ. При этом прибегая к услугам посредников фирмы или же организации анализируют рентабельность того или иного метода.

Торговое посредничество в экономическом смысле-это довольно широкое понятие (3). Оно включает в себя значительный круг услуг, в частности, по подысканию заграничного контрагента, подготовку и совершению сделки, кредитование стороны и предоставление гарантий оплаты товара покупателем, осуществление транспортно-экспедиторских операций и страхованию товаров на заграничные рынки, осуществлению технического обслуживания и проведению других операций. Поэтому главное кредо посреднической фирмы это компетентность в оказании услуг. Кроме того посредническая фирма должна быть сильно обеспечена средствами ИКТ и другими оперативными

материалами работы для оказания услуг партнерам прибегнувшим к ее помощи.

В зависимости от характера взаимоотношений между производителем-экспортером и торговым посредником, можно выделить несколько видов торгово-посреднических операций: операции по перепродаже, комиссионные, агентские и брокерские. Эти операции осуществляются на основе соответствующих договоров: договора купли-продажи или договор о предоставлении права на продажу, договора комиссии, агентского договора. А брокерские операции осуществляются на основе отдельных поручений. Эти поручения имеют конкретный характер и декларируются в договорах. По этой причине уровень договора определяет уровень качества услуг во многих случаях.

Существуют различные виды посредников. Простые посредники (брокеры) подыскивают и сводят взаимно заинтересованных продавцов и покупателей, но сами не принимают непосредственного участия в сделках. Они как бы выполняют работу поиска для тех, фирм которые заинтересованы в дальнейшем сами продолжать реализацию торговой деятельности.

Широко распространено привлечение продавцами или покупателями (доверителями) фирм, организаций и лиц к совершению сделок от имени и за счет доверителей, т.е. в качестве поверенных. Такая практика ведения посреднической деятельности также помогает осуществлению торговых операций в пользу партнеров торговой деятельности.

Еще более широкое применение в международной торговле получили договоры комиссии, по которым комиссионеры получают право подыскивать партнеров и подписывать с ними контракты от своего имени, но за счет продавца или покупателя (комитентов), которые несут коммерческие риски перед третьими лицами. Комиссионеры выступают как продавцы.

Так же распространенной формой договора комиссии является продажа товаров на условиях консигнации. Экспортер (консигнант) поставяет товар на склад посредника(консигнатора) для реализации на рынке в течении определенного срока. На условиях консигнации реализуют в основном товары массового спроса.

Основной объем международной торговли опосредствуется независимыми торговыми фирмами, занимающимися перепродажей товаров (дистрибьюторы), которые отличаются от простых посредников и поверенных тем, что они от своего имени и за свой счет заключают договоры купли-продажи с одной стороны с продавцами, а с другой – с покупателями. Это суверенные субъекты торговой деятельности, порой активизирующие своими действиями деловую ситуацию (4). Торговая ситуация активизируется когда много альтернатив, в том числе и в посредничестве.

Очень часто в международной торговле прибегают к услугам агентов, к которым обычно относят посредников, действующих на рынке в интересах и от имени экспортеров или импортеров, т.е. принципалов. Чаще всего агентские соглашения регулируют общие условия сотрудничества агентов и принципалов, а поставки или закупки товаров осуществляется по отдельным контрактам, заключенным в рамках таких соглашений.

Существуют еще три особых типа посредников, роль которых настолько значительна, что часто о них говорят как об особых способах торговли: биржи, торги, аукционы. Данные виды посредничества развивались в эпоху капитализма, но и выжили в посткапиталистическом виде хозяйства. При этом приобрели новые инновационные возможности.

Услугами торговых посредников пользуются и крупные промышленные фирмы, у которых объем экспортно-импортных операций невелик, а также в мелкие и средние фирмы, осуществляющие внешнеторговые операции эпизодически. Таким образом, можно видеть что, услуги посредников распространяются на субъекты экономической деятельности разного рода. То есть институт торгового посредничества актуален не только для малого и среднего бизнеса, также он актуален и для крупных экономических организаций.

Использование торговых посредников дает промышленным фирмам-экспортерам определенные преимущества (6,193). Они особенно значительны при сбыте стандартных видов машин и оборудования, требующих послепродажного технического обслу-

живания. Наличие у торгово-посреднических фирм собственной сети технического обслуживания (складов запасных частей, ремонтных мастерских кадров специалистов) значительно облегчает освоение новых рынков. Инфраструктура играет не малую роль в деятельности посреднических организаций, что сказывается на качестве предоставляемых ими услуг. Также сюда можно отнести квалификацию кадров. Ведь именно кадры отбирают и обслуживают партнеров и клиентов по заключенным договорам.

1. Бабин Э.П. Внешнеэкономическая политика / Э.П. Бабин, Т.М.Исаченко. М.: ЗАО, Издательство «Экономика», 2007, 463с.
2. Кретов И.И. Внешне торговое дело. М.: Дело и сервис, 2006, 400с.
3. Экономическое право: Хрестоматия. Том 1 /под общ. Ред. В.И.Вирынина. – СПб.: Питер 2004, 416с.
4. Кокушник И.В., Воронин М.С. Международная торговля и мировые рынки / Учебное пособие. СПб.: Техническая книга. 2007, 592с.
5. Мировая экономика. / Под ред. А.С.Булатова. 2-ое изд. перераб. и доп. М.: Экономист, 2007, 860с.
6. Трухачев В.И., Лякишева И.Н., Ерохин В.Л. Международная торговля / 2-е изд. Перераб. и доп. М.: Финансы и статистика: Ставрополь: АГРУС, 2006, 416с.

*Səlimzadə N.M. asp.
Bakı Dövlət Universiteti*

X Ü L A S Ə

XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN FORMALARI VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bu məqalə xarici ticarət əlaqələrinin formaları və onların xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir. Müəllif xarici ticarət əlaqələri və onların xüsusiyyətlərini nəzəri tədqiqatlar baxımından araşdırmışdır. Proseslər təhlil edilmiş və arqumentlər irəli sürülmüşdür.

*Салимзаде Н.М. асп.
Бакинский Государственный Университет*

P E 3 I O M E

ФОРМЫ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ СВЯЗЕЙ И ИХ ОСОБЕННОСТИ

В статье изучаются формы внешнеторговых связей и их особенности. Автор рассматривает формы внешнеторговых связей и их особенности с точки зрения теоретических изысканий. Им анализируются процессы и выдвигаются доводы.

*Salimzade N.M. post-graduate student
Baku State University*

S U M M A R Y

FORMS OF FOREIGN TRADE RELATIONS AND THEIR FEATURES

In this paper the form of foreign trade relations and their features. The author considers the form of foreign trade relations and their characteristics in terms of their theoretical studies. It has been analyzed the processes and put forward arguments.

ƏMƏK RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: itki, əmək məhsuldarlığı, biznes plan, orta siyahı sayı, ehtiyat.

Ключевые слова: потеря, производительность труда, бизнес план, средночисловая численность, резерв.

Key words: loss, labor productivity, business plan, average list number, reserve.

Müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub müəssisə və firmalarda müqavilə və kontraktlar nəzərə alınmaqla biznes-planın vaxtında yerinə yetirilməsi bir qayda olaraq təsərrüfat subyektlərinin işçi qüvvəsi ilə təmin olunması, iş vaxtından səmərəli istifadə edilməsi və əmək məhsuldarlığının səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Məlumdur ki, müasir dövrdə əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi işçilərin firma daxilində düzgün yerləşdirilməsi ilə sıxı surətdə əlaqədar olmaqla bazar iqtisadiyyatının atributu sayılan «iş vaxtı-məhsul istehsalı-pul» sxeminə daxil olan elementlərin qarşılıqlı əlaqəsinin gücləndirilməsini tələb edir. Çünki, iş vaxtından istifadənin yaxşılaşdırılması əmək məhsuldarlığına birbaşa təsir göstərməklə istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsini, onun daha mütərəqqi maşın və avadanlıqlarla təchiz olunmasını tələb edir. Ona görə də ölkə iqtisadiyyatında həmişə həlledici rola malik olan iş vaxtından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi bazar münasibətləri şəraitində kompleks iqtisadi təhlilin mühüm alt sistemlərindən birinə çevrilir. Lakin, iqtisadi böhran, risk, inflyasiya və qeyri-müəyyənlik şəraitində fəaliyyət göstərən müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində külli miqdarda iş vaxtı itkisinə yol verilir ki, bu da son nəticədə öz ifadəsini məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışı göstəricilərində tapır. Məhz bu baxımdan, bazar münasibətləri şəraitində iş vaxtına qənaəti təmin etmək, reqlamentə daxil olmayan bütün fasilələri aradan qaldırmaq və hər bir işçi üçün yüksək məhsuldarlıqlı iş şəraiti yaratmaq mühüm bir problem kimi meydana çıxır. Qeyd olunan problemin həllində, zənnimizcə, iş vaxtından istifadənin kompleks təhlil olunması, iş vaxtı itkilərinin dəqiq uçota alınması, müşahidə və digər üsulların tətbiqi vasitəsilə boşdayanmaların və bunu yaradan səbəblərin aşkar edilməsi, müəyyən edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması məqsədilə tədbirlər paketinin işlənilib hazırlanması mühüm rol oynaya bilər.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində iş vaxtı itkisinə yol verilməsi müəssisənin (firmanın) məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışı həcmi artırılması imkanını azaltmaqla, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə mənfi təsir göstərir. Bu zaman müqavilələr və kontraktlar nəzərə alınmaqla biznes-planın yerinə yetirilməsi üçün müəssisə (firma) tələb olundandan artıq işçi qüvvəsi saxlamaq məcburiyyətində qalır ki, bu da öz növbəsində, təsərrüfat subyektinin maliyyə sabitliyinin pisləşməsinə və ödəmə qabiliyyətinin zəifləməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən, iş vaxtı itkilərinin və səmərəsiz əmək sərfinin azaldılması əlavə tədbirləri həyata keçirmədən məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı həcmi artırmağa və qeyri-məhsuldar xərcləri aradan qaldırmağa əlverişli şərait yaradır. [1,6]. Ona görə də, bazar münasibətləri şəraitində iş vaxtından istifadənin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi iki istiqamətdə aparılır: 1) Qeyri-məhsuldar iş vaxtı itkilərinin müəyyənləşdirilməsi; 2) İş vaxtı fondundan istifadəyə təsir göstərən amillərin təsirinin kompleks qiymətləndirilməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə iş vaxtından səmərəli istifadə edilməsində qabaqcıl əmək üsullarının tətbiqi, əmək intizamının möhkəmləndirilməsi, bütün günü və növbədxili boşdayanmaları doğuran səbəblərin aradan qaldırılması, əməyin mühafizəsi və texniki təhlükəsizlik üzrə tədbirlərin görülməsi, zay məhsul buraxılışının aradan qaldırılması kimi amillər mühüm rol oynayır. Bizim fikrimizcə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində iş vaxtından istifadənin səmərəliliyinin yük-

səldilməsi istehsal prosesinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, avadanlıqların təmiri qrafiklərinə riayət edilməsi, əməyin normalaşdırılması səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi və əmək intizamının möhkəmləndirilməsi kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi vasitəsilə mümkündür. Bundan başqa, müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində istehsalın kompleks intensivləşdirilməsi, onun xammal və materiallarla fasiləsiz təchiz olunması və müəssisənin ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi qeyri-məhsuldar iş vaxtı itkilərinin aradan qaldırılmasına əlverişli şərait yarada bilər.

Bazar münasibətləri şəraitində iş vaxtından istifadənin intensiv və ekstensiv kəmiyyəti müəssisənin (firmanın), hər bir işçinin mümkün, real iş vaxtı fondunu müəyyən edir. Məhz buna görə də, müasir dövrdə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə bilavasitə təsir göstərən iş vaxtından istifadənin ekstensiv və intensiv amillərinin təhlili metodikasının işlənib hazırlanması və ona mühasibat uçotu və hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun şəkildə yeni aspektlərin əlavə edilməsi bir problem kimi meydana çıxır. Çünki, müəssisə və firmaların iş təcrübəsi göstərir ki, işlənmiş adam-günlərin sayı bir iqtisadi parametr kimi fəhlənin həmin gün ərzində faktiki olaraq neçə saat işləməsindən asılı olmayaraq qəbul olunduğuna görə iş günü daxili itkiləri nəzərə almır və bu səbəbdən də o, bütün hallarda iş vaxtı sərfinin həqiqi meyarı rolunu oynaya bilmir. Bundan fərqli olaraq, iş vaxtından istifadəni xarakterizə edən digər iqtisadi parametr, yəni adam-saat göstəricisi əməyin ekstensiv kəmiyyətini daha dəqiq ölçməyə imkan verir. Məhz buna görə də, bazar münasibətləri şəraitində iş vaxtından istifadənin səmərəliliyini təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün adam-saat göstəricisindən geniş istifadə olunur.

Bazar münasibətləri şəraitində müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində itirilmiş iş vaxtının mütləq miqdarını bilməklə sənaye-istehsal heyətinin orta siyahı sayı hesabı ilə bir nəfərinə düşən iş vaxtı itkisinin, habelə, bu göstərici məlum olduqda onun maksimal mümkün iş vaxtı fondundakı xüsusi çəkisini hesablamaq və qiymətləndirmək mümkündür. Bu zaman, zənnimizcə, üzürlü və üzürsüz səbəbdən olan iş vaxtı itkilərinin ayrı-ayrılıqda xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsi kompleks iqtisadi təhlil prosesində xüsusi effekt verə bilər. Çünki, iş vaxtı əmək sərfinin ölçüsü və tənzimləyicisi, maddi nemətlər istehsalının başlıca şərti olduğuna görə bu göstərici bazar iqtisadiyyatı şəraitində işçilərin maddi və mənəvi marağının təmin olunmasına bilavasitə xidmət edir. Ona görə də müasir dövrdə iş vaxtı itkilərinin azaldılması və əmək proseslərinin təkmilləşdirilməsi obyektiv zərurətə çevrilir. Bundan başqa, kommersiya hesabının, əməyin elmi təşkilinin, yeni texnika və texnologiyanın tətbiq edildiyi bazar iqtisadiyyatı şəraitində iş vaxtı itkilərini doğuran obyektiv və subyektiv səbəblərin aşkar edilməsi və onların təhlili metodikasının işlənib hazırlanması məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışı həcmi dəqiq hesablamağa əlverişli şərait yarada bilər.

Müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində işə gəlməmə, gecikmə, növbədaxili iş vaxtı itkisi, eləcə də zay məhsulun yenidən hazırlanmasına, ayrı-ayrı işçilərin təqsiri üzündən sıradan çıxan avadanlıqların təmirinə sərf edilən iş vaxtı itkiləri və digər səbəblər ümumi iş vaxtı itkilərinin miqdarı hesablanarkən mütləq nəzərə alınır. Bizim fikrimizcə, belə qiymətləndirmə üsulu əmək intizamının vəziyyətini daha dərindən öyrənməyə, müxtəlif xidmət işçilərinin və əsas istehsal fəhlələrinin intizamsızlığı üzündən müəssisəyə (firmaya) dəyən zərəri müəyyən etməyə imkan verir. [7,8] Ona görə də müəssisələrin (firmaların) işində müəyyən edilmiş nöqsan və çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün iş vaxtından istifadə göstəriciləri kompleks təhlil olunmalı, onların dəyişməsi səbəbləri aydınlaşdırılmalı, müxtəlif amillərin təsir dərəcələri hesablanmalı, istifadə olunmamış firmadaxili ehtiyat mənbələri aşkara çıxarılmalı və qiymətləndirilməlidir.

Göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində müəssisə və firmalarda iş vaxtından səmərəli istifadə olunmasında mütərəqqi əmək üsullarının tətbiq edilməsi, əmək intizamının möhkəmləndirilməsi, bütün günü və növbədaxili boşdayanmaları doğuran amillərin (səbəblərin) təsirinin minimuma endirilməsi, əməyin mühafizəsi və texniki təhlükəsizlik üzrə tədbirlər

rin görülməsi, zay məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışının aradan qaldırılması mühüm rol oynayır. Bundan başqa, müasir dövrdə iş vaxtından və xüsusilə də əmək resurslarından effektiv istifadə edilməsində kadr axıcılığının məhdudlaşdırılması, əməyin ödənilməsinin müntəzəmliyi forma və sistemlərinin tətbiq olunması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, il ərzində orta hesabla işçilərin 10%-i müəssisə (firma) daxilində iş yerini dəyişir, 10-15%-i fəaliyyətdə olan başqa müəssisələrə (firmalara) keçir və 8-9%-i respublikanın hüdudlarından kənara gedir. İstehsal və kommersiya təyinatlı yeni müəssisələrə işə keçməklə əlaqədar olaraq işçinin iş yerini dəyişməsi nəticəsində orta hesabla əmək fəaliyyətində 1-2 aya kimi fasilə yaranır. Ona görə də, müasir dövrdə maddi istehsal sahələrində kadr axıcılığını aradan qaldırmaq məqsədilə əmək intizamının daha da möhkəmləndirilməsi, əmək ödənişlərinin yeni forma və sistemlərinin tətbiq olunması, əməyin maddi və mənəvi cəhətdən stimullaşdırılması, əmək haqqının məbləğinin minimum «istehlak zənbilinə» uyğunlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərindən biri iş vaxtı itkisinin aradan qaldırılması hesab edilir. Çünki, dövlət və qeyri-dövlət sektorlarında fəaliyyət göstərən istehsal, investisiya, xidmət və kommersiya təyinatlı müəssisə və firmalarda iş vaxtı itkisinə yol verilməsi respublika üzrə makroiqtisadi göstəricilərin (ümumi daxili məhsul; milli gəlir və s.) səviyyəsinə bilavasitə mənfi təsir göstərir. Məhz bu baxımdan, müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində iş vaxtı fondundan istifadənin və onun məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı həcminə təsirini müəyyənləşdirməyə imkan verən iqtisadi təhlili metodikasının işlənib hazırlanması obyektiv zərurətə çevrilir.

Sənaye müəssisələrində iş vaxtından istifadənin təhlili prosesinə bir qayda olaraq adam-gün və adam-saat hesabı ilə ümumi iş vaxtı fondundan istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sisteminin və onların qiymətləndirilməsi metodikasının işlənib hazırlanmasından başlanılır. Bizim fikrimizcə, belə bir təhlil müəssisə (firma) üzrə iş vaxtı itkisini və biznes-plana nisbətən əlavə istifadə olunmuş iş vaxtı həcmi müəyyənləşdirməyə imkan verir. Lakin, aparılan elmi-tədqiqat işləri sübut edir ki, hesabat ilində iş vaxtından istifadə göstəricilərinin biznes-plandan kənarlaşması işçi qüvvəsindən istifadə vəziyyətini tam xarakterizə etmir. Bunu nəzərə alaraq müəssisə (firma) üzrə il ərzində orta hesabla işlənmiş adam-günlərin sayını və iş gününün orta uzunluğunu müəyyən etmək lazım gəlir. İstehsal, kommersiya və maliyyə fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisə iş vaxtından istifadə göstəriciləri aşağıdakı kimi xarakterizə olunur.

Fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə iş vaxtından istifadəni xarakterizə edən və əsas iqtisadi parametrlərdən biri sayılan faktiki işlənmiş adam-saatların sayının biznes-planda nəzərdə tutulmuş adam-saatların miqdarından 18099 adam-saat (791547,3-773448,3) çox olması aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş vermişdir:

- işçilərin orta siyahı sayının dəyişməsi; müəssisə üzrə nəzərdə tutulduğuna nisbətən 10 nəfər fəhlənin (527-517) artıq saxlanılması hesabına faktiki iş vaxtı fondunun mütləq miqdarı 14935,11 adam-saat (10x208,3x7,17) artmışdır;

- bir işçi tərəfindən il ərzində işlənmiş adam-günlərin sayının dəyişməsi və bir işçinin iş günlərinin sayının biznes-planda nəzərdə tutulduğuna nisbətən 2,1 gün çox olması hesabına 7935,039 adam-saat (2,1x527x7,17) artıq iş vaxtı sərf olunmuşdur;

- iş gününün orta uzunluğunun dəyişməsi, biznes-planda nəzərdə tutulduğuna nisbətən iş gününün orta uzunluğunun 0,02 saat artması nəticəsində 2197,59 adam-saat (0,02x109879,5) miqdarında əlavə iş vaxtı itkisinə yol verilmişdir. Aparılan hesablamalardan göründüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz Binəqədi maşınqayırma zavodu üzrə iş vaxtı fondundan səmərəli istifadə edilməsi dəyər ifadəsində məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı həcmi artmasına, onun keyfiyyətinin yaxşılaşmasına və əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin yüksəlməsinə bilavasitə təsir edir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində qeyd edildiyi kimi, əmək məhsuldarlığı göstəricisinin təhlili metodikasının səmərəliliyi onun səviyyəsinin düzgün müəyyən olunmasından (göstəricinin beynəlxalq praktikaya uyğunlaşdırılması baxımından) birbaşa asılıdır.

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində əmək məhsuldarlığı göstəricisi iki aspektdə (istehsal və maliyyə baxımından) hesablanır və qiymətləndirilir. Fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə əmək məhsuldarlığı göstəricisi əmtəəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) dəyər ifadəsində həcmnin sənaye istehsal heyətinin orta siyahı sayına nisbəti şəklində müəyyən edilir. Digər tərəfdən, müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində orta hasilat göstəricisi əmtəəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmi fəhlələrin işlənmiş olduğu adam-günlərin sayına və ümumi işlənmiş adam-saatların sayına bölməklə hesablanıla bilər. Qeyd olunan istiqamətdə iqtisadi təhlil işi aparmaq üçün aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib edilməsi məqsəduyğundur.

Cədvəl 1.

İş vaxtından istifadəyə təsir edən amillərin təhlili

Göstəricilər	il		Kənarlaşma (+; -)	
	Biznes-plan	Faktiki	Mütləq ifadədə	Faizlə
1. Cəmi işlənmiş adam-günlərin sayı	107794,5	109879,5	+2085,0	+1,9
2. Cəmi işlənmiş adam-saatların miqdarı	773448,3	791547,3	+18099,0	+2,3
3. Fəhlələrin orta siyahı sayı, nəfərlə	517	527	+10	+1,9
4. Bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş adam-günlərin sayı	208,3	210,4	+2,1	+0,99
5. İş gününün orta uzunluğu, saatla	7,17	7,19	+0,02	+0,28

Eyni zamanda iş vaxtı fondundan istifadəni xarakterizə edən və əsas keyfiyyət göstəricilərindən biri sayılan adam-saatların miqdarının dəyişməsinə təsir edən amillərin hər birinin təsir dərəcəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

- fəhlələrin orta siyahı sayının dəyişməsi hesabına;
 $+10 \times 208,3 \times 7,17 = +14935,11$ adam-saat
- bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş adam-günlərin sayının dəyişməsi hesabına;
 $+2,1 \times 527 \times 7,17 = +7935,039$ adam-saat
- iş gününün orta uzunluğunun dəyişməsi hesabına.
 $+0,02 \times 109879,5 = +2197,59$ adam-saat

Təhlilin bu sxem üzrə aparılması, bizim fikrimizcə, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisə üzrə mövcud ehtiyat mənbələrini və qeyri-məhsuldar iş vaxtı itkilərini aşkara çıxarmağa imkan verə bilər.

1. Гиляровская Л.Т., Лысенко Д.В., Ендовицкий Д.А., Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности: Учебник – М.: ТК Велби, Изд-во “Проспект”, 2008.

2. Горфинкель В.Я., Швандар В.А., Экономика предприятия: Учебное пособие, 4-е изд. – М.: Изд-во “Юнити”.- 2007.

3. Гусаров В.М., Кузнецова Е.И., Статистика: Учебное пособие – М.: Изд-во “Юнити-Дана”.- 2007.

4. Донцова Л.В., Никифорова Н.А., Анализ финансово-хозяйственной деятельности. Учебник, 4-е изд., перераб. и доп., - М.: Изд-во “Дело и сервис”.- 2006.

5. Ефимова О.В., Финансовый анализ: Учебное пособие, 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во “Бухгалтерский учет”.- 2008.

6. Кондраков Н.П., Бухгалтерский учет: Учебное пособие для вузов, 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во “Инфра-М”.- 2007.

7. Ахмедова Э.К. Теоретические, методологические и концентуальные проблемы оценки материальных ресурсов. Проблемы экономики и управления нефтегазовым комплексом. Москва, №12, ст.39-41.

8. Əmək resurslarının uçotu və onun təşkili problemləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunun elmi əsərləri, №1, 2010, səh.129-137.

*Aslanova E.K. dis.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

ƏMƏK RESURSLARINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏHLİLİ

Məqalədə bazar fəaliyyəti şəraitində əmək resurslarının təhlilinin metodoloji və metodiki əsasları tədqiq edilmişdir. Aparılmış hesablamalar müəssisənin işçilərinin orta illik məhsuldarlığına müsbət şəkildə 2 amilin təsir göstərdiyi nəticəsinə gəlməyə imkan verir: sənaye-istehsal heyətin ümumi sayında işçilərin xüsusi çəkisinin artması, həmçinin bir işçinin orta saatlıq məhsuldarlığının artırılması. Lakin iki digər amil əlverişsiz təsir göstərmişdir. Bütün gün ərzində boşdayanmalar və daxili növbələnmə itkiləri sayəsində orta illik məhsuldarlıq aşağı düşmüşdür. Əməyin məhsuldarlığının təhlili zamanı amil təhlilini həyata keçirmək, işçi vaxtı fondunun dəyişilməsi hesabına məhsulun buraxılışındakı dəyişdirilməsini nəzərə almaq lazımdır.

*Асланова Э.К. дис.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 Y O M E

АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ

В статье исследованы методологических и методических основ анализа трудовых ресурсов в условиях функционирования рынка. Произведенные вычисления позволяют сделать вывод о том, что на увеличение среднегодовой выработки работников предприятия положительно повлияли 2 фактора: увеличение удельного веса рабочих в общей численности промышленно – производственного персонала, а также увеличение среднечасовой выработки одного рабочего. Однако два других фактора оказали неблагоприятные влияние. За счет целодневных простоев и внутрисменных потерь среднегодовая выработка уменьшилась. При анализа производительность труда необходимо произвести также факторный анализ изменение выпуска продукции счет изменения фонда рабочего времени.

*Aslanova E.K. cand. for a degree
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

ANALYSIS OF EFFECTIVENESS OF USING OF LABOR RESOURCES

In this article are investigated methodological and methodical bases of analysis of labor resources in market operating conditions. Made calculations allow us to draw a conclusion that 2 factors had a positive influence on increase of average annual worker output of the enterprise: increase of employees' unit weight in the total amount of industrial-manufacturing personnel, as well as increase of average hourly output of one employee. But the rest two factors had a negative influence. The annual average output had been decreased owing to whole-day outages and inter-shift loses. It is necessary to carry out a factor analysis, change the productivity, calculation of change of production output on account of change of fund of labor hours during the analysis of labor productivity.

UOT - 339.13

TƏHSİL SFERASINDA MARKETİNQİN TƏTBİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: təhsil marketinqi, ali təhsil müəssisələri, marketinq strategiyası.

Ключевые слова: маркетинг образования, высшая учебная заведения, маркетинговая стратегия.

Key words: the marketing of education, the higher education institutions, the marketing strategy.

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri də xidmət sahəsidir. Xidmət marketinqi – müştərilərin spesifik tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilən xidmətlərin hazırlanması, irəlilədilməsi və realizə edilməsini əhatə edir. Xidmət marketinqinin tərkib hissələrindən biri də təhsil sferasında həyata keçirilən marketinq fəaliyyətidir.

Təhsil sferasında marketinqin mahiyyətini açıqlamaq və təhsil xidmətləri bazarında marketinq kompleksinin xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün onun element və aspektlərinin geniş kompleksinin təhlilinə zərurət yaranır. Təhlil əsasən marketinq münasibətlərinin subyektlərini, bu subyektlərin bazardakı funksiyalarını, təhsil xidmətləri marketinqinin obyektlərini və fəaliyyət sferasını, onun məqsədyönlülüyünü və problemli mahiyyətini əhatə edir. Sadalanan aspektlərin ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirilməsi nəticəsində təhsil sferasında marketinqin mahiyyətini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Təhsil xidmətləri sferasında marketinqin subyektlərinə aşağıdakıları aid etmək olar [4]:

- təhsil müəssisələri;
- istehlakçılar (ayrı-ayrı şəxslər, müəssisələr və təşkilatlar);
- çoxsaylı vasitəçilər (o cümlədən, məşğulluq xidmətləri, əmək birjalrı, təhsil müəssisələrinin qeydiyyat, lisenziyalaşdırma və akkreditasiya orqanları və s.);
- təhsil xidmətlərinin bazarda irəlilədilməsinə yardımçı olan ictimai institutlar, strukturlar və s.

Marketinq nöqtəyi-nəzərindən təhsil təşkilatının əsas funksiyalarına aiddir:

- təhsil alanlara təhsil xidmətlərinin göstərilməsi, arzu olunan və zəruri biliklərin, bacarıqların və səylərin ötürülməsi;
- əlavə təhsil xidmətlərinin istehsalı və göstərilməsi, gələcək mütəxəssis şəxsiyyətinin formalaşması;
- potensial və real təhsil alanlara, sahibkarlara informasiya-vasitəçi xidmətlərinin göstərilməsi, o cümlədən, onlarla gələcək iş şəraitinin razılaşdırılması, təhsil xidmətlərinin maliyyələşdirilməsinin mənbələrinin və ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi.

Təhsil xidmətləri bazarındakı vasitəçi strukturlar hələlik öz marketinq fəaliyyətlərinin formalaşması mərhələsindədirlər. Bunlara əsasən məşğulluq xidmətləri və əmək birjalrı, təhsil fondları, təhsil müəssisələri və təşkilatlarının assosiasiyaları, xüsusi təhsil mərkəzləri aiddir. Onlar təhsil xidmətlərinin səmərəli irəlilədilməsinə yardım edir və aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirirlər:

- təhsil xidmətləri bazarının konyukturası barəsində informasiyanın toplanması, işlənilməsi, təhlili və satışı, digər subyektlərə məsləhətlərin verilməsi;

- təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası prosesində iştirak etmək, reklam fəaliyyətinin, hüquqi əsaslandırmanın həyata keçirilməsi;
- satış kanallarının formalaşdırılması, təhsil xidmətlərinə dair sazişlərin bağlanması təşkili;
- təhsil xidmətlərinin istehlakçıların və istehsalçıların maliyyələşdirilməsi, kreditləşdirilməsi və digər maddi və resurs yardımının göstərilməsi.

Digər məhsul və xidmətlərin marketinqindən fərqli olaraq, təhsil xidmətləri marketinqində dövlətin və onun idarəetmə orqanlarının rolu xüsusi məna kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində dövlət marketinqin subyektlərinin inhisarçılıqdan, biznesdə və reklamdakı qeyri-münasiblikdən hüquqi müdafiəsini həyata keçirir, məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət edir, statistika aparır, genişmiqyaslı bazar tədqiqatlarının aparılmasına yardımçı olur.

Bütün dünyada təhsili dövlət maliyyələşdirir; bu sferaya digər subyektlərin uzunmüddətli investisiyalarının qoyulmasına zəmanət verir; təhsilin inkişafı, prioritet ixtisasların, mütəxəssislərin hazırlanması metodları və formalarının inkişafı məqsədilə vergi güzəştləri və bazarın tənzimlənməsinin digər formalarından istifadə edir.

Respublikamızda dövlət təhsilin humanistliyi, kütləviliyi və adaptivliyinin, təhsil müəssisələrinin müstəqilliyinin, onların idarə edilməsinin demokratikliyinin və avtonomluğunun zəmanətçisi kimi çıxış edir. Bu, Azərbaycan Respublikasının «Təhsil haqqında» Qanununda [2] əks olunan dövlət siyasətinin mahiyyətidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev 2009-cu ildə «Təhsil haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununu imzalamışdır. Bu Qanun vətəndaşların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş təhsil hüququnun təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini və təhsil fəaliyyətinin tənzimlənməsinin ümumi şərtlərini müəyyən edir, təhsilin ayrı-ayrı pillələri üzrə müvafiq qanunların və digər normativ hüquqi aktların qəbul edilməsində baza rolunu oynayır.

Təhsilin ümumi göstəricilərini əks etdirən statistik məlumatlara nəzər salaq.

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasında təhsilin ümumi göstəriciləri [1]

	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı (ilin sonuna) - cəmi	1 790	1 764	1 760	1 658	1 612	1 635
Dövlət	1 790	1 761	1 757	1 653	1 607	1 624
Qeyri-dövlət	-	3	3	5	5	11
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların sayı - cəmi, nəfər	111 020	110 017	109 458	103 902	103 617	107 954
Dövlət	111 020	109 867	109 269	103 556	103 342	107 413
Qeyri-dövlət	-	150	189	346	275	541
Əyani ümumi təhsil müəssisələrinin sayı - cəmi	4 548	4 550	4 529	4 555	4 550	4 539
Dövlət	4 548	4 538	4 516	4 538	4 533	4 522
Qeyri-dövlət	-	12	13	17	17	17

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf istiqamətləri

Audit №2, 2013

Əyani ümumi təhsil müəssisələrində şagirdlərin sayı - cəmi, nəfər	1 653 703	1 583 628	1 534 580	1 487 477	1 428 859	1 364 961
Dövlət	1 653 703	1 578 579	1 528 533	1 480 636	1 421 697	1 357 833
Qeyri-dövlət	-	5 049	6 047	6 841	7 162	7 128
Qiyabi (axşam) ümumi təhsil müəssisələrinin sayı	13	9	9	7	7	7
Qiyabi (axşam) ümumi təhsil müəssisələrində şagirdlərin sayı, nəfər	35 979	2 594	2 693	2 675	2 656	2 927
İlk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin sayı (ilin sonuna)	110	107	107	107	108	108
İlk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində şagirdlərin sayı, nəfər	22 944	22 189	23 813	24 455	25 184	25 562
Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin sayı - cəmi	71	60	60	60	60	62
Dövlət	68	56	56	56	57	58
Qeyri-dövlət	3	4	4	4	3	4
Orta ixtisas təhsili müəssisələrində tələbələrin sayı - cəmi, nəfər	42 612	57 896	56 872	53 489	52 579	52 765
Dövlət	41 173	55 028	53 745	51 482	51 596	51 079
Qeyri-dövlət	1 439	2 868	3 127	2 007	983	1 686
Ali təhsil müəssisələrinin sayı - cəmi	47	47	47	48	48	53
Dövlət	29	32	33	34	34	37
Qeyri-dövlət	18	15	14	14	14	16
Ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sayı - cəmi, nəfər	119 683	129 948	129 141	130 430	136 587	139 194
Dövlət	91 019	105 997	106 882	108 238	115 994	117 934
Qeyri-dövlət	28 664	23 951	22 259	22 192	20 593	21 260
Ali təhsil müəssisələrinə qəbul olan tələbələrin sayı: bakalavriata - cəmi, nəfər	26 403	28 747	23 873	25 846	28 765	29 822
Dövlət	20 498	23 314	21 158	23 139	25 622	26 568
Qeyri-dövlət	5 905	5 433	2 715	2 707	3 143	3 254
magistraturaya - cəmi, nəfər	2 752	3 236	2 757	3 404	3 265	3 934
Dövlət	2 417	3 103	2 648	3 190	3 064	3 629
Qeyri-dövlət	335	133	109	214	201	305

Respublikada fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinin əsas göstəriciləri aşağıdakı cədvəllərdə əks olunmuşdur:

Cədvəl 2.

Dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələri (tədris ilinin əvvəlinə) [1]

	2000 - 2001	2005 - 2006	2006- 2007	2007- 2008	2008- 2009	2009- 2010
Ali təhsil müəssisələrinin sayı	47	47	47	48	48	53
Tələbələrin sayı - cəmi, nəfər	119683	129948	129141	130430	136587	139 194
o cümlədən şöbələrdə təhsil alanlar:						
əyani	96226	96987	98554	100760	107381	110 173
qiyabi	23457	32961	30587	29670	29206	29 021
Əhalinin hər 10000 nəfərinə tələbələrin sayı	154	160	157	157	162	161
Ali təhsil müəssisələrinə qəbul olan tələbələrin sayı:						
bakalavriata - cəmi, nəfər	26403	28747	23873	25846	28765	29 822
o cümlədən şöbələrə:						
əyani	22455	24285	20325	22196	25164	26 137
qiyabi	3948	4462	3548	3650	3601	3 685
magistraturaya - cəmi, nəfər	2752	3236	2757	3404	3265	3 934
o cümlədən şöbələrə:						
əyani	2752	2339	2062	2566	2413	2 945
qiyabi	-	897	695	838	852	989

Cədvəlin təhlili göstərir ki, Respublikada 2010-cu ildə fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinin sayı 53-ə çatmışdır ki, burada da 139194 tələbə təhsil alır.

Cədvəl 3.

Dövlət ali təhsil müəssisələri (tədris ilinin əvvəlinə) [1]

	2000 - 2001	2005 - 2006	2006- 2007	2007- 2008	2008- 2009	2009- 2010
Ali təhsil müəssisələrinin sayı	29	32	33	34	34	37
Tələbələrin sayı - cəmi, nəfər	91019	105997	106882	108238	115994	117 934
o cümlədən şöbələrdə təhsil alanlar:						
əyani	74749	80510	81975	83811	90539	92 531
qiyabi	16270	25487	24907	24427	25455	25 403
Əhalinin hər 10000 nəfərinə tələbələrin sayı	117	131	130	130	138	136
Ali təhsil müəssisələrinə qəbul olan tələbələrin sayı:						
bakalavriata - cəmi, nəfər	20498	23314	21158	23139	25622	26 568
o cümlədən şöbələrə:						
əyani	17616	19577	17699	19599	22021	23 016
qiyabi	2882	3737	3459	3540	3601	3 552
magistraturaya - cəmi, nəfər	2417	3103	2648	3190	3064	3 629
o cümlədən şöbələrə:						
əyani	2417	2223	1956	2353	2212	2 640
qiyabi	-	880	692	837	852	989

Cədvəl 4.

Qeyri – dövlət ali təhsil müəssisələri (tədris ilinin əvvəlinə) [1]

	2000 - 2001	2005 - 2006	2006- 2007	2007- 2008	2008- 2009	2009- 2010
Ali təhsil müəssisələrinin sayı	18	15	14	14	14	16
Tələbələrin sayı - cəmi, nəfər	28664	23951	22259	22192	20593	21 260
o cümlədən şöbələrdə təhsil alanlar:						
əyani	21477	16477	16579	16949	16842	17 642
qiyabi	7187	7474	5680	5243	3751	3 618
Əhalinin hər 10000 nəfərinə tələbələrin sayı	37	30	27	27	24	25
Ali təhsil müəssisələrinə qəbul olan tələbələrin sayı:						
bakalavriata - cəmi, nəfər	5905	5433	2715	2707	3143	3 254
o cümlədən şöbələrə:						
əyani	4839	4708	2626	2597	3143	3 121
qiyabi	1066	725	89	110	-	133
magistraturaya - cəmi, nəfər	335	133	109	214	201	305
o cümlədən şöbələrə:						
əyani	335	116	106	213	201	305
qiyabi	-	17	3	1	-	

Təhsildə marketinqin əsas obyektləri kimi məhsullar, xidmətlər və ideyalar çıxış edir. Digər obyektlər kimi təşkilatları, əraziləri (o cümlədən, təsərrüfat - tikinti zonaları, yaşayış və ya istirahət tikililəri üçün istifadə olunan torpaqlar) və ayrı-ayrı şəxsləri qeyd etmək olar. Sözün geniş mənasında demək olar ki, bazarda tədavül üçün müəyyən dəyərləri təklif edən obyekt marketinqin obyektinə çevrilə bilər.

Təhsil sferasında marketinq bütün qeyd olunan obyektlərlə əlaqəlidir. Məsələn, təhsil alan üçün təhsil müəssisəsinin harada yerləşməsi (əsasən də orta məktəbdə), yaşayış üçün hansı şəraitinin olması vacib amillərdir. Eləcə də, təhsil müəssisəsinin statusu, müəllimlərinin kvalifikasiyası əsas amillər hesab olunur.

Təhsil prosesinin əsas komponentlərindən biri kimi ideyalar marketinqinin əsaslandırılmasına ehtiyac yoxdur: söhbət yalnız hazırlıq profili ilə bağlı ideyalardan deyil, həm də pedaqoji ideyalardan gedir. Məsələn, son zamanlar respublikada həm orta təhsil, həm də ali təhsil müəssisələrində yeni pedaqoji ideyaların tətbiqi prosesi xeyli fəallaşır.

Təhsil sahəsində maddi məhsullar marketinqi də tətbiq olunur. Buraya həm təhsil üçün investisiya obyekti olan məhsullar, həm də təhsil müəssisəsinin, onun heyətinin və təhsil alanlarının praktiki fəaliyyətinin məhsulları olan əmtəələr daxil edilir. Obyektlərinə görə marketinqin müxtəlif növlərinin hər birinin öz spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur ki, bunlar xüsusi yanaşmaların hazırlanmasını tələb edir.

Lakin təhsil sahəsində marketinqin əsas obyekti kimi məhz təhsil xidmətləri çıxış edir. Bu səbəbdən təhsil xidmətlərinin bir sıra xüsusiyyətlərini qeyd edək.

Məlumdur ki, xidmətlər duyulmazdır və maddi xarakter daşımır. Bu səbəbdən xidmətlərin istehsalçıları istehlakçılar üçün xidmətin daha vacib olan parametrlərini əyani sürətdə təqdim etməyə çalışırlar. Təhsildə bu məqsədlə tədris planları və proqramlarından; xidmətin göstərilməsi formaları, şəraiti və metodları haqqında məlumatlandırmadan; sertifikatlar; lisenziyalar; diplomlardan istifadə olunur.

Xidmətlər onları göstərən subyektlərdən ayrılmazdır. Müəllimin, məsləhətçinin, tərbiyəçinin və ya tyutorun dəyişilməsi təhsil xidmətinin göstərilməsi prosesini, təhsil xidmətinin nəticəsini və tələbi dəyişə bilər. Özünü idarəetmək məharəti, xoşniyyətlik, ünsiyyət qurmaq və inam yaratmaq bacarığı – xidmət sferasının, əsasən də təhsil sferasının işçilərinə qarşı qoyulan əsas tələblərdir.

Təhsil sferasında xidmətlərin xüsusiyyətləri aşağıdakı istiqamətdə özünü büruzə verir:

- alınan informasiya, biliklər yaddan çıxma bilər;
- ETT-nin və sosial inkişafın nəticəsində biliklərin tez köhnəlməsi müşahidə olunur.

Təhsil xidmətləri əksər hallarda əlavə xidmətlərin göstərilməsi, maddi və ya materiallaşdırılmış məhsulların verilməsi ilə tamamlanır. Buraya informasiya, məsləhət, ekspert, incinirin xidmətləri və lizinq aid edilir.

Təhsil xidmətləri ilə yanaşı təhsil müəssisələrinin kollektivlərinin və işçilərinin intellektual mülkiyyəti – ixtiralar, patentlər, tədqiqat və təhsil proqramları, digər innovasiya xidmətləri və məhsulları realizə olunur.

Böyük təhsil müəssisələri təşkilatların marketinqini fəal şəkildə tətbiq edirlər. Bu marketinqin əsas obyektlərinə mehmanxana, yataqxana xidmətlərini, təhsil müəssisələrinin nəzdində olan ictimai iaşə müəssisələrinin xidmətlərini, onların idman və sağlamlıq mərkəzlərinin xidmətlərini aid etmək olar. Bütün bunlar «təhsil xidmətləri və məhsulları» anlayışının tərkib hissələrini təşkil edir və təhsil sferasında marketinqin obyektlərinin kompleksini təqdim edir.

Təhsil sahəsində marketinqin əsas funksiyalarına aiddir [3]:

- təhsil xidmətləri bazarının konyukturasının tədqiqi və proqnozlaşdırılması;
- perspektivli təhsil xidmətlərinin müəyyən edilməsi;
- təhsil xidmətlərinin optimal həcmnin, keyfiyyətinin, çeşidinin və servisinin müəyyənləşdirilməsi;
- qiymətləndirmə;
- kommunikasiya fəaliyyəti;
- təhsil xidmətlərinin irəlilədilməsi və satışı;
- satışdan sonrakı əlavə xidmətlərin göstərilməsi.

Təhsil xidmətləri marketinqinin spesifikliyi qismən xidmətlərin spesifikliyi ilə, qismən isə elmi - intellektual xidmətlərin spesifikliyi ilə müəyyən olunur.

Marketinqin mahiyyəti onun prinsiplərində əks olunur. Marketinqin prinsipləri – marketinqin əsasını təşkil edən, onun mahiyyəti və təyinatını açıqlayan əsaslı müddəalar, cəhətlər və tələblərdir. Marketinqin mahiyyəti istehsalın imkanlarının bazarın tələbləri ilə uzlaşdırılmasından, məhsul və xidmətlərin istehsalında istehlakçıya yönümlü olmaqdan ibarətdir. Marketinqin mahiyyətinə uyğun olaraq onun təhsil xidmətləri bazarında aşağıdakı prinsiplərini qeyd etmək olar [3]:

- müəssisənin resurslarının seçilmiş bazar segmentlərinin tələblərinə cavab verən təhsil xidmətlərinin göstərilməsində cəmləşdirilməsi;

- təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin onlara olan tələbatın ödənilməsinin ölçüsü kimi qəbul edilməsi;
- tələbatlara məhdud deyil, geniş mənada yanaşılması, o cümlədən onların ödənilməsində qeyri-ənənəvi üsullardan istifadə olunması;
- istehlakçının məcmu xərclərinin azaldılmasına yönümlülük və bu xərclərin qiymət-qoymada nəzərə alınması;
- tələbi fəal formalaşdıran və öncədən proqnozlaşdırmağa imkan verən metodlardan istifadə olunması;
- bazarın uzunmüddətli perspektivlərinə yönümlülük;
- təhsil bazarının konyunkturasi haqqında məlumatların toplanması və təhlilinin fasiləsizliyi;
- konkret problemlərin və onların həlli üsullarının kompleks, sistemli şəkildə nəzərdən keçirilməsi;
- mərkəzləşdirilmiş və demərkəzləşdirilmiş idarəetmə metodlarının optimal uyğunlaşdırılması;
- situasiyalı idarəetmə, yəni idarəetmə qərarlarının yalnız müəyyən edilmiş müddətdə deyil, həm də hər hansı bir situasiyanın dəyişməsi və ya yeni problemlərin aşkarlanması zamanı da qəbul edilməsi.

Təhsil xidmətləri bazarında marketing fəaliyyətini və prinsiplərini həyata keçirmək, marketing tədqiqatlarını aparmaq üçün yüksək səviyyəli mütəxəssislər lazımdır. Bu baxımdan təhsil xidmətləri marketingi digər sahələrlə müqayisədə üstünlüklərə malikdir, çünki təhsil müəssisələrində müxtəlif profilli yüksək kvalifikasiyalı mütəxəssislər çalışır. Onların səylərinin birləşdirilməsi arzuolunan nəticələri əldə etməyə imkan yaradır. Yəni təhsil müəssisələrində, əsasən də ali təhsil müəssisələrində xüsusi marketing bölmələrinin yaradılmasına zərurət var. Marketing xidmətləri müəssisə daxilində və xaricində fəaliyyət göstərən tədqiqatçılarla birgə marketing tədqiqatlarının və işləmələrinin məsuliyyətli icraçıları, sifarişçiləri və koordinatorları kimi çıxış edə bilirlər.

1. «Müstəqil Azərbaycan - 20 il» Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2011.

2. «Təhsil haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.

3. Hacıyeva L.A. «Xidmət sahələrinin marketingi». Dərs vəsaiti. «Biznes Universiteti», Bakı, 2013, 276 s.

4. Панкрухин А.П. Маркетинг образовательных услуг. М., 2005, 160 с.

*Hacıyeva L.A. i.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

TƏHSİL SFERASINDA MARKETINGİN TƏTBİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri də xidmət sahəsidir. Təhsil sferasında marketingin mahiyyətini açıqlamaq və təhsil xidmətləri bazarında marketing kompleksinin xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün onun element və aspektlərinin geniş kompleksini təhlil etməyə zərurət yaranır.

Təhsil xidmətləri bazarında marketing fəaliyyətini və prinsiplərini həyata keçirmək, marketing tədqiqatlarını aparmaq üçün yüksək səviyyəli mütəxəssislər lazımdır. Bu baxımdan təhsil xidmətləri marketingi digər sahələrlə müqayisədə üstünlüklərə malikdir, çünki təhsil müəssisələrində müxtəlif profilli yüksək kvalifikasiyalı mütəxəssislər çalışır. Onların səylərinin birləşdirilməsi arzuolunan nəticələri əldə etməyə imkan yaradır.

*Гаджиева Л.А. д.ф.э.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E Z Y O M E

НАПРАВЛЕНИЯ ПРИМЕНЕНИЯ МАРКЕТИНГА В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматривается специфика применения маркетинга в образовании, субъекты маркетинговых отношений и функции этих субъектов на рынке, сфера действия и объекты маркетинга образовательных услуг, его целевая ориентация и проблемное содержание.

Подчеркивается необходимость создания в ВУЗ-ах специализированных маркетинговых подразделений. Службы, отделы маркетинга смогли бы выступить ответственными исполнителями, заказчиками и координаторами маркетинговых исследований и разработок, взаимодействуя с соисполнителями как в коллективе ВУЗ-а, так и за его пределами.

*Hajieva L.A. Ph.d.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE DIRECTIONS OF APPLICATION OF MARKETING IN EDUCATION

In article specifics of application of marketing in education, subsects of the marketing relations and function of these subsects in the market, a coverage and obcects of marketing of educational services, its target orientation and the problem contents is considered.

Need of creation for higher education institutions of specialized marketing divisions is emphasized. Services, departments of marketing could act as executives, customers and coordinators of market researches and development, interacting with collaborators as in staff of higher education institution and beyond its limits.

Əliyev T.N. prof.
AMEA-nın Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi

UOT-338.12

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNİN İNNOVATİV İNKİŞAFI

Açar sözlər: Heydər Əliyev, innovasiya fəaliyyəti, xidmət, səmərəli inkişaf, texnika.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, инновационная деятельность, обслуживания, рациональное развитие, техника.

Key words: Haydar Aliyev, innovative activity, service, rational development, technic.

Azərbaycan xalqının əsrlik arzusunu tarixi reallığa və Azərbaycanı sivil dünyanın üzvünə çevirmiş Ümummilli Lider Heydər Əliyevin respublikamıza ləyaqətlə rəhbərlik etdiyi bütün dövrlər ərzində xalqımızın tərəqqisi naminə göstərdiyi xidmətləri danılmazdır. Azərbaycanın yeni tarixi də məhz Heydər Əliyevin adı və şəxsiyyəti ilə bağlıdır. Bu tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətinin hər səhifəsi, hər mərhələsi son 50 illik Azərbaycan tarixinin mərhələləri ilə üst-üstə düşür. Keçən əsrin 70-ci illərində Azərbaycan kəskinləşməkdə olan ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi sahələri əhatə edən çoxsaylı problemlərlə üz-üzə qalmış və onun iqtisadiyyatı dərin və uzunmüddətli böhran vəziyyətinə qədəm qoyaraq bir sıra mühüm iqtisadi göstəricilərinin inkişaf səviyyəsinə görə keçmiş İttifaqda sonuncu yerlərdən birini tuturdu. Həmin dövrdə respublika iqtisadiyyatında baş verən geriliyi xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən biri-neft hasilatının ardıcıl sürətdə azalması idi. 60-cı illərin əvvəllərində respublikada sürətlə artan qaz hasilatı da onilliyin axırında kəskin sürətdə azalmağa başlamışdır. Odur ki, həmin dövrdə respublika rəhbərliyinin qarşısında duran başlıca vəzifə dərin və uzun sürən böhran bürümüş respublikanı bu ağır vəziyyətdən çıxarmaq yollarını axtarib tapmaq, prinsipcə yeni konseptual səviyyədə yaşama əsasında onun inkişaf proqramlarını işləyib hazırlamaq, xalq təsərrüfatında köklü struktur dəyişiklikləri aparmaq, təsərrüfatçılıqda və iqtisadi həvəsləndirmədə yeni metodlar tətbiq etməkdən ibarət idi. Bütün bu çətin və mürəkkəb vəzifələrin yerinə yetirilməsinin məsuliyyəti 1969-cu il iyul ayının 14-də Azərbaycan KP MK-nın Birinci Katibi vəzifəsinə seçilmiş və yenicə 46 yaşı tamam olmuş Heydər Əliyevin üzərinə düşdü. Ona görə də onun rəhbərliyi və bilavasitə iştirakı ilə hələ 70-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanın uzun müddətə iqtisadi inkişaf strategiyası və taktikası işlənib hazırlandı və həyata keçirilməyə başlandı. Beləliklə, 1969-cu ilin avqust ayında Azərbaycanın tarixində onun yeni inkişaf dövrünün təməli qoyuldu. Bu dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafı üçün kompleks proqramların işlənib hazırlanmasında Heydər Əliyevin yorulmaz fəaliyyəti, misilsiz təşəbbüskarlığı, fəvqəladə rəhbərlik qabiliyyəti və tükənməz enerjisi mühüm rol oynamışdı. 1969-1982-ci illər Azərbaycanın quruculuq salnaməsinə ən parlaq səhifələr kimi daxil olmuşdur. Həmin dövrdə Heydər Əliyevin keçmiş İttifaqda və bütövlükdə dünyada günü-gündən artan nüfuz və hörməti, gələcəyi görmək qabiliyyəti sayəsində SSRİ hökuməti 1970, 1975, 1976 və 1979-cu illərdə Azərbaycanla əlaqədar olaraq respublikada xalq təsərrüfatının hərtərəfli yüksəlişi və intensiv inkişafını nəzərdə tutan və xalqımız üçün həqiqətən böyük tarixi əhəmiyyəti olan beş xüsusi qərar qəbul etmişdir. Onların içərisində, "Azərbaycan SSR-də xalq təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında" və "Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1976-1980-ci illərdə respublikada sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdirilməsi

təkliflərinə baxılmasının nəticələri haqqında" qərarları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu qərarların uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində 1970-1982-ci illərdə respublikada sənaye məhsulunun həcmi 2,7 dəfə artmış, 249 yeni iri sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmiş, sənayedə əsas fondların 85 faizi təzələnməmiş və onların həcmi 2,3 dəfə artmışdır. Bu illər ərzində sənaye istehsalının ümumi həcmi 1970-ci ilə qədərki 50 illə müqayisədə 2 dəfə, texniki tərəqqini müəyyənləşdirən əsas sahələrdə isə 2,4 dəfə artmışdır. Keçən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycanın neft emalı sənayesinin yenidən qurulması üçün İttifaq xəzinəsindən 379 milyon rubl vəsait ayrılmış, Bakı şəhərinin yaşayış sahələrində yerləşən köhnə neft emalı zavodları ləğv edilmiş, hazırda fəaliyyətdə olan zavodların mərhələlərlə yeniləşmə prosesi başlanmışdır. Qəbul edilmiş layihəyə əsasən, Azərbaycanda yeni texnika və texnologiyaya malik neft emalı zavodu yaradıldı. Nəticədə, NEZ-lərin texniki-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılması ilə yanaşı həm də ətraf mühitə və dənizə atılan zərərli maddələrin miqdarının kəskin azalmasına şərait yaradıldı. Hazırkı Heydər Əliyev adına Bakı NEZ-də 1976-cı ildə illik gücü 6 milyon ton neft emal edən ELOU-AVT-6; 1980-cı ildə koklaşdırma, katalitik reforminq qurğuları; 1981-ci ildə isə "Azneftyağ" NEZ-də ELOU-AVT-2 qurğusunun istifadəyə verilməsi, yağların keyfiyyətinin əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılmasına şərait yaratmışdır. 1971-1985-ci illərdə Azərbaycan sənayesinin inkişafı üçün elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin geniş tətbiqi 581 adda yeni növ maşın, avadanlıq və cihazın istehsalına imkan vermişdir. Həmin dövrdə 1050 adda mühüm sənaye məhsulu, 2519 mexanikləşdirilmiş axın xətti hazırlanmış, 73 elmi-istehsalat birlikləri yaradılmışdır ki, onların da tərkibində 264 müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Onların içərisində: Sərinkeş, Soyuducu istehsal zavodları, EHM zavodu, "Dərin özüllər" zavodları Heydər Əliyevin gərgin mübarizəsi və təkidi əsasında Azərbaycanda tikilmiş və İttifaqda böyük şöhrət qazanmışdır. Qeyd edilən illər ərzində respublikamızda istehsal edilən 570 tip ölçüdə neft maşınqayırma məhsulları, elektrotexnika avadanlıqlarının 70%-dən çoxu digər müttəfiq respublikalara və postsovet ölkələrinə göndərildi. 1993-cü ildə xalqın təkidi tələbi ilə Heydər Əliyevin yenidən respublika rəhbərliyinə qayıdışı Azərbaycanı və bütünlükdə xalqımızı çıxılmaz fəlakətdən xilas etdi və onun qurtuluşu başlandı. İqtisadiyyatda əsas diqqət sənayenin inkişafına yönəldi. 1995-2003-cü illər ərzində ölkə ərazisində istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı, mühüm əhəmiyyətli yeni tikililər, obyektlər istifadəyə verilmiş, fəaliyyət göstərənlər isə genişləndirilmiş və yenidən qurulmuşdur. Onların içərisində: Bakı şəhərində Corab fabriki, "Coca-Cola" zavodu, fındıq emalı zavodu, Səngəçal Terminalı, Dübəndi-Bakı neft kəməri, Süd və süd məhsulları, "Pepsi-Cola" istehsalı zavodları, Yenikənd Su elektrik stansiyası, Bakı İstilik Mərkəzində yeni qaz-turbin qurğusu, "Azərneftyağ" NEZ-də bitum istehsalı qurğusu, "Qurtuluş" qazıma qurğusu, Etilen-Polietilen zavodlarında "Buxar-Generator" Kompleksi və bitum istehsalı qurğusu, Günəşli neft yatağında 8 neft istismar qurğusu, "Borubetonlaşdırma" zavodu, Bakıda ildə 12 min ton yuyucu tozu istehsal edən müəssisə, Naxçıvan şəhərində Çörək məmulatları istehsalı zavodu, Şərur və Culfa rayonlarında hər birində sutkada 12 ton un istehsal edən dəyirman, müxtəlif gücə malik elektrik ötürücü xətlər və yarımstansiyalar, ATS-lər, çoxsaylı sosial-infrastruktur obyektlərini və s. göstərmək olar. Bütünlükdə həmin illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına 16,8 mlrd. dol. investisiya yönəldilmişdir ki, onların da 74,4%-i xarici və 25,6%-i daxili investisiyalar təşkil etmişdir. Həmin dövrdə neft sənayesinə 8,8 mlrd. dol. investisiya qoyulmuşdur. Bunlarla yanaşı ölkə iqtisadiyyatına 1,9 mlrd. dol. həcmində maliyyə kreditləri yönəldilmişdir.

Qeyd edilən illər ərzində Azərbaycanda xarici və qarışıq mülkiyyətdə fəaliyyət göstərən sənaye təyinatlı xarici və müştərək müəssisələrin sayı 2,95 dəfə artaraq 192 vahidə çatmış, orada çalışan işçilərin sayı isə 3,2 min nəfərdən 16,9 min nəfərə çatmış və yaxud 5,3 dəfə

çoxalmışdır. Ölkəmizdə xarici və müştərək müəssisələrin yaradılması və inkişafı eyni zamanda innovasiya yönümlü yeni texnika və texnologiyanın islahata cəlb edilməsi və onların əsasında yeni və çoxçeşidli, idxalı əvəz edən, eyni zamanda xarici ölkələrə ixrac olunan sənaye məhsullarının istehsalına təminat yaratmışdır.

Ulu Öndər Azərbaycanda sənayenin yenidən qurulması kontekstində mütərəqqi idarə etmə formalarının tətbiqinə də xüsusi diqqət yetirirdi. Belə ki, o, Dövlət Mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı çərçivəsində 2001-ci ilin mart ayının 22-də iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, sahibkarlığın genişləndirilməsi və investisiyaların cəlb olunması yolu ilə iqtisadiyyatın daha sürətlə inkişafını və onun səmərəliliyinin artırılmasını təmin etmək məqsədi ilə ölkə ərazisində yerləşən 17 kimya, 16 maşınqayırma, 18 neft - maşınqayırma müəssisəsi və təşkilatlarının, Yanacaq-Enerji Kompleksində isə 50-yə yaxın zavodun, təmir-tikinti idarəsinin, Elmi Mərkəzin Səhmdar Cəmiyyətinə çevrilməsi, 27 neft bazalarının özəlləşdirilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Ulu Öndərin Azərbaycan sənayesinə etdiyi töhfənin qiymətli-neft sənayesinin inkişafıdır. Bu gün adlarını fəxrlə çəkdiyimiz "Azəri-Çıraq-Günəşli" (AÇG) neft-qaz yataqları məhz Ulu Öndərin ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövrlərdə kəşf edilmiş, lakin Qərbi və Şərqi Sibir yataqlarının Azərbaycan mütəxəssisləri tərəfindən kəşf edilib istismar olunması adı çəkilən yataqların işlənilməsinə ləngitmişdir. 1993-cü ildə Müstəqil Azərbaycana rəhbər seçilən Heydər Əliyev ilk növbədə Xəzərin Azərbaycan sektorunda AÇG-nin mənimsənilməsi qərarını vermiş və 1994-cü ildə çoxsaylı xarici təsirlərə baxmayaraq, sentyabr ayının 20-də dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə AÇG-nin mənimsənilməsi üzrə müqavilənin imzalanmasına nail oldu ki, sonradan o "Əsrin Müqaviləsi" kimi tarixə düşdü. AÇG -də hasil edilən neftin və qazın dünya bazarlarına çıxarılması üçün, Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə işlənilib hazırlanan "Neft Strategiyası" çərçivəsində Bakı-Novorossiysk boru kəməri yenidən quruldu, Bakı-Supsa boru kəməri tikilib istismara verildi, lakin həmin kəmərlər vasitəsi ilə AÇG-da hasil ediləcək böyük həcmdə neft və qazı xarici bazara çıxarmaq imkan xaricində olduğundan yeni kəmərlərin inşasına zəruri ehtiyac duyulurdu. Odur ki, çoxsaylı variantlar içərisindən "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" (BTC) neft ixrac kəmərinin və "Bakı-Tbilisi-Ərzurum" (BTƏ) Cənubi Qafqaz qaz kəmərinin çəkilişinə qərar verildi. Bu kəmərlərin normal işini təmin etmək üçün ən yeni texnologiyalar əsasında Bakının Qaradağ rayonunun ərazisində Səngəçal Terminalı qısa müddət ərzində tikilib istifadəyə verildi. İstər boru kəmərlərinin, istərsə də ötürücü stansiyaların, terminalların tikintisində ən müasir mühəndis qərarlarından istifadə edilmişdir.

Ulu Öndərin formalaşdırdığı iqtisadi siyasət onun layiqli davamçısı Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilir. Onun rəhbərliyi dövründə Azərbaycan dünyada iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf edən ölkəyə çevrilmişdir. Bu gün Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqazda yüksək iqtisadi potensiala malikdir və bir çox makroiqtisadi göstəricilər üzrə Avropada öncül mövqedədir. Təkcə 2003-2012-ci illərdə Respublikamızda 70-dən çox kompleks proqram həyata keçirilmişdir. Hazırda ölkənin valyuta ehtiyatı 46 mlrd. dol. təşkil edir. Yoxsulluğun və işsizliyin səviyyəsi minimuma endirilmişdir. Ölkəyə rəhbərliyi dövründə cənab İlham Əliyev siyasi iradəsinə, cəsarətinə, gördüyü işlərin miqyasına, bacarığına, səmimiyyətinə və böyük insani keyfiyyətlərinə görə, sözün əsl mənasında, öz xalqının Lideri səviyyəsinə yüksəlmiş və Ulu Öndərin ehtimadını doğrultmuşdur. Cənab İlham Əliyev tərəfindən irəli sürülən sənayeləşmə siyasətinin həyata keçirilməsi ölkəmizdə innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın qısa zaman kəsiyində formalaşmasına təminat yaratmış olacaqdır. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasının prioritet istiqamətləri içərisində qeyri-neft sektorunda sənayenin inkişafı üçün innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi mühüm yer tutur. Onların uğurla həyata keçirilməsi ölkəmizin dayanıqlı və davamlı inkişafına təminat yaratmış olacaqdır.

*Əliyev T.N. prof.
AMEA-nın Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi*

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNİN İNNOVATIV İNKİŞAFI

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi bütün dövrlər ərzində xalqımızın tərəqqisi naminə etdiyi xidmətlər göstərilmişdir. Ulu öndərin formalaşdırdığı iqtisadi siyasət onun layiqli davamçısı ölkə Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilir. Prezidentimiz tərəfindən irəli sürülən sənayeləşmə siyasətinin həyata keçirilməsi ölkəmizdə innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşmasına təminat yaratmış olacaqdır.

*Алиев Т.Н. проф.
Центр Научных Инноваций
НАН Азербайджана*

P E 3 I O M E

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ИННОВАТИВНОЕ РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье отмечены заслуги Общенационального Лидера Азербайджанского народа Гейдара Алиева в развитии нашего народа в годы его руководства страной. Сформированная им экономическая политика с успехом реализуется его достойным последователем, Президентом страны Ильхамом Алиевым. Осуществление выдвинутой Президентом политики индустриализации обеспечит формирование в стране инновативной экономики.

*Aliev T.N. prof.
Scientific innovations
Centre of National Academy of Sciences
of the Azerbaijan Republic*

S U M M A R Y

HAYDAR ALIEV AND INNOVATIVE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN INDUSTRY

The article deals with H. Aliev's great services for the sake of azeri people's improvement during his leadership. The economic policy formed by our national Leader Haydar Aliev is being implemented by his follower Ilham Aliev, the president of the Azerbaijan Republic.

Implementation of industrialization policy put forward by our President will guarantee the formation of innovative economy.

UOT - 008

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MƏDƏNİYYƏT**Açar sözlər:** Heydər Əliyev, mədəniyyət.**Ключевые слова:** Гейдар Алиев, культура.**Key words:** Heydar Aliyev, cultural.

Azərbaycan xalqının zəngin və qədim mədəniyyətinin çoxşaxəli kökləri tarixin ən dərin qatlarına gedib çıxır. Bir çox əsrlər boyu Azərbaycan dünya mədəniyyəti və incəsənətinin, ədəbiyyatının, ictimai fikrinin ən yüksək nailiyyətlərini özündə təcəssüm etdirən orjinal və mütərəqqi mədəniyyət yaratmışdır. Ən qədim zamanlardan burada mədəniyyət və incəsənətin ən müxtəlif sahələri inkişaf etmiş, dünya şöhrətli memarlıq məktəbi inkişaf tapmışdır. Zaman keçdikcə öz əhəmiyyətini itirməyən bu zəngin mədəni-mənəvi irs xalqımız tərəfindən qorunaraq inkişaf etdirilmiş, bu günümüzədək gəlib çatmışdır.

Əvəzsiz milli-mənəvi irsdən bəhrələnən Azərbaycan mədəniyyəti xüsusən XX əsrdə misilsiz inkişaf yolu keçmişdir.

Azərbaycan mədəniyyətinin ən yüksək nailiyyətləri xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci Katibi seçilməsi ilə xalqımızın və ölkəmizin tarixində böyük dönüş dövrünün mütərəqqi dəyişikliklər mərhələsinin əsası qoyuldu. Sovet rejiminin bütün ideoloji-siyasi məhdudiyyətlərinə baxmayaraq Heydər Əliyev respublikanı yaşadığı dərin iqtisadi və mənəvi böhrandan çıxarmaq üçün qətiyyətli addımlar atmağa başladı. Heydər Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi mənəvi-mədəni sahədə də ciddi uğurlara nail olmuş, Azərbaycanı mədəni intibah və dirçəliş yoluna çıxartmışdı. Məhz Heydər Əliyevin 70-80-cı illərdə formalaşdırdığı maddi və mənəvi potensialı Azərbaycanın gələcək müstəqil inkişafının əsasını təşkil etmişdir.

Rəhbərliyə başladığı ilk illərdən Heydər Əliyev, liderlik missiyasının ana xəttini təşkil edən milli-mədəni dirçəliş strategiyasını həyata keçirməyə başlamışdır.

1970-ci ilə qədərki onilliklər Azərbaycanın sosial-iqtisadi, mənəvi-mədəni həyatında dərin və uzunmüddətli böhranın hökm sürdüyü illər kimi səciyyələndirilə bilər. Sonralar həmin dövrün inkişaf təhlilini verən Heydər Əliyev göstərirdi ki, müharibədən sonrakı beşilliklər ərzində Sovet Azərbaycanının keçirdiyi tarixi yolun əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək vacibdir ki, 60-cı illərdə respublika iqtisadiyyatının inkişafında mənfi meyillər özünü göstərmişdi. Azərbaycan milli gəlirin inkişaf meyillərinə, sənaye, kənd təsərrüfatı istehsalının həcminə, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin mənimsənilməsinə, ictimai əməyin məhsuldarlığına görə ümumittifaq göstəricilərindən geri qalırdı. Sənaye sahələrinin və sosial sferaların potensialının gücləndirilməsi işində əldən verilmiş imkanlar respublikanın 60-cı illərdə sosial-iqtisadi cəhətdən geridə qalmasının başlıca səbəbləri idi (8). Bütün bunlar respublikada mənəvi-mədəni həyata öz mənfi təsirini göstərirdi.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1969-cu ilin avqustunda çağırılmış Azərbaycan KP MK plenumunda respublikada sosial-iqtisadi və mənəvi böhranın, geriliyin səbəbləri geniş təhlil edildi, böhrandan çıxış yolları müəyyənləşdirildi. Görülmüş tədbirlər nəticəsində Azərbaycanın sosial-iqtisadi, mədəni inkişafında, əhalinin həyat səviyyəsində ciddi kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi.

Bunu Azərbaycan SSR-də 70-ci illərin inkişaf göstəriciləri də təsdiq edir. Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etdiyi dövrdə milli gəlirin ümumi həcmi 2,1 dəfə, sənaye istehsalı 2,7 dəfə, xalq istehlakı malların istehsalı 3 dəfə, kənd təsərrüfatı mallarının istehsalı 2,7 dəfə artmışdı (8).

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında respublikanın sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində əldə edilmiş uğurlar əhalinin maddi rifah halının və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi. Təkcə X beşillik ərzində (1971-1975-ci illər) milli gəlir 39%, adambaşına milli gəlir 26 %, əhaliyə məişət xidmətlərinin həcmi 57 % artmışdı. Bu dövrdə respublikada ümumilikdə 2.158 min nəfər (1970-ci ildə 1808) təhsilin müxtəlif növlərinə cəlb olunmuşdu. Kütləvi kitabxanaların sayı 2923-dən 3480-ə, oradakı kitab və jurnalların sayı isə 25.4 mln-dan 29.8 mln. çatdırılmışdı. Respublikada 1970-ci ildə 2146 klub müəssisəsi, 2004 kino qurğusu var idisə, 1975-ci ildə onların sayı müvafiq olaraq 2806 və 2220 təşkil edirdi. Bütün ixtisaslardan olan həkimlərin sayı 13.1 mindən 54.8 minə çatmışdı. 1975-ci ildə respublikada 103 sanatoriya və istirahət mərkəzi var idi ki, orada 198,9 min insan dincəlmişdi. (31, 56-57)

Respublika əhalisinin maddi rifah halında və mədəni səviyyəsində müsbət dəyişikliklər 1970-ci illərin ikinci yarısı və 1980-ci illərin əvvəllərində də davam etmişdir. 1970-ci illə müqayisədə istehsal olunmuş milli gəlir 1975-ci ildə 139%, 1980-ci ildə 204%, 1985-ci ildə 258 % artmış, adambaşına real gəlirlər də müvafiq olaraq 117%, 142% və 164% artmışdır. 1980-ci ildə respublikada 3837, 1985-ci ildə isə 4203 kütləvi kitabxana, müvafiq olaraq 2302 və 2342 kinoqurğusu, 111 və 130 sanatoriya və istirahət müəssisəsi var idi (31, 56-57).

1970-80-cı illərdə Azərbaycan veteranlarına səhiyyə, sosial təminat, bədən tərbiyəsi və idman, kütləvi-mədəni xidmət sahəsində də görünməmiş uğurlar əldə edilmişdi. 1980-ci ildə bütün ixtisaslardan olan həkimlərin sayı 20.7 min, 1985-ci ildə 25.4 min, orta tibb işçilərin sayı 52.2 min və 61.7 min təşkil etmiş, xəstəxana çarpayılarının sayı 1975-ci ildə 54.8 mindən 1985-ci ildə 65.5 minə çatdırılmışdı. (31, 133) Bədən tərbiyəsi kollektivlərinin sayı 1975-1985-ci illərdə 6068-dən 8483-ə çatmış, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların sayı isə 1.893 mindən 2.360 minə qalxmışdı. Kütləvi kitabxanaların sayı isə həmin illərdə 3480-dən 4203-ə, oradakı kitab və jurnalların nüsxəsi isə 29.8 mln-dan 38.5 mln-a çatmışdı. (31, 130). Bütün bunların nəticəsi olaraq əhalinin savadlılıq səviyyəsi xeyli yüksəlmiş, hər min nəfərə 1979-cu ildə 652, 1984-cü ildə isə 723 ali və orta təhsilli düşürdü. Xalq təsərrüfatında məşğul olan hər min nəfərə isə həmin illərdə müvafiq olaraq 832 və 886 ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssis düşürdü. 1975-ci ildə onların sayı 377 mindən 1985-ci ildə 605-ə, o cümlədən ali təhsillilərin sayı 193 mindən 322 minə çatmışdı. (31, 44-46)

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin inkişafı, mənəvi dəyərlərinin, milli-mədəni irsinin qorunması, milli ruhunun, özünüdərkinin möhkəmləndirilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə edir, dövlət strukturlarından öz fəaliyyətlərində milli-mənəvi dəyərləri üstün tutmalarını tələb edirdi. Azərbaycan xalqının bədii-estetik, ideya səviyyəsinin yüksəldilməsində, milli-mədəni ehtiyaclarının ödənilməsində mədəni-maarif işinin ən mühüm amillərdən biri olduğunu aydın dərk edən Heydər Əliyev bu sahənin daim diqqət mərkəzində saxlayırdı. Onun Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultaylarında, MK plenumlarında, yaradıcılıq ittifaqlarının qurultaylarında, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət tədbirlərindəki çıxışlarında Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı ilə bağlı strateji vəzifələr müəyyənləşdirilmiş, onların həlli yolları göstərilmişdi. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə müstəqil Azərbaycanın mədəniyyət sisteminin möhkəm fundamenti qoyulmuşdur.

Heydər Əliyev əhaliyə mədəni xidmət sisteminin təkmilləşdirilməsi, bütün yaşayış məntəqələrində mədəni-maarif müəssisələrinin tikilməsi, onların yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi, mədəni tədbirlərin sayının və formalarının artırılmasının vacibliyini vurğulayırdı.

1970-ci illərin əvvəlləri Azərbaycanda mədəni-maarif müəssisələri sisteminin genişləndirilməsi, xüsusən kənd yerlərində mədəniyyət evləri, klubların, kitabxanaların və digər sosial-mədəni obyektlərin inşasının sürətlənməsi ilə əlamətdar oldu. Həmin illərdə mədəni quruculuq işləri Azərbaycanın bütün bölgələrini əhatə etmişdi.

Azərbaycan KP MK-nın XXVIII qurultayında respublikada 2000-dən artıq klubun və mədəniyyət sarayının, 7242 kitabxananın, 2000 kino qurğusunun, 37 muzeyin olduğunu diqqətə çatdıran Heydər Əliyev, bununla birlikdə bu qədər mədəni-maarif ocaqlarının imkanlarından tam istifadə olunmadığını, əhali arasında, xüsusən kəndlərdə və şəhər tipli qəsəbələrdə mədəni-maarif işinin zəif aparıldığını, orada çalışan işçilərin əksəriyyətinin xüsusi ixtisas keçmədiyini vurğulamış, mədəni xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi, mədəniyyət ocaqlarının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün bu sahəyə cavabdeh olan strukturların işində dönüş yaradılmasını tələb etmişdi (24, I cild, 13).

Doğrudan da, 60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda mədəni-maarif müəssisələrinin vəziyyəti, onların maddi-texniki bazası çox acınacaqlı idi. 1971-ci ildə 40 rayon mərkəzində mədəniyyət evləri köhnə, yöndəmsiz binalarda yerləşirdi ki, orada hər hansı mədəni-maarif tədbirlərinin keçirilməsindən söhbət gedə bilməzdi (3, v.15). 2498 kitabxanadan yalnız 365-də oxu zalı var idi (3, v. 24). Klub işçilərinin yalnız 23.6%-nin orta ixtisas təhsili var idi (3, v. 23, 25).

Həyata keçirilən tədbirlər sayəsində təkcə muzeylərin sayı 37-dən 1980-ci ildə 87-ə çatdırılmış, şəhər və kəndlərdə 220 min yerlik 1066 mədəniyyət evi və klub müəssisəsi, 50 min yerlik 111 kinoteatr istifadəyə verilmişdi. Dövlət klub müəssisələrinin sayı 2146-dan 3680-ə, kütləvi kitabxanaların sayı 2004-dən 2167-ə çatmışdı (6, 213).

Yeni açılmış muzeylər arasında Azərbaycan xalçaçılıq və dekorativ sənət muzeyi, Ü.Hacıbəyovun, S.Vurğunun, H.Cavidin, C.Cabbarlının, Bülbülün ev muzeyləri, rayon və kəndlərdə onlarla tarix-diyarşünaslıq muzeylərini göstərmək olar (5, 213). Azərbaycan tarix muzeyinin fondları getdikcə zənginləşirdi. Əsas qoyulmuş siyasətin nəticəsi olaraq 1990-cı ildə Azərbaycanda artıq 124 muzey fəaliyyət göstərirdi (6, 215). Bədii muzeylər, şəkil qalereyaları təşkil olunmuş, S.Bəhlulzadə adına, P.Mustafayev adına, B.Səmədov adına sərgi salonlarının, uşaq şəkil qaləriyası, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin xatirə muzeyləri fəaliyyət göstərirdi.

Heydər Əliyev yaxşı dərk edirdi ki, hər bir xalqı ucaldan, tanıdan təkcə onun iqtisadi potensialı, hərbi gücü, təbii resursları deyil, birinci növbədə onun mədəniyyəti, mənəvi dəyərlər sistemidir. Buna görə də siyasi hakimiyyətə başladığı ilk gündən Azərbaycanda mədəniyyətin, maarifin, elmin inkişaf etdirilməsi, xalqın mədəni-mənəvi potensialının araşdırılması özünün əsas fəaliyyət istiqaməti seçmişdi.

Azərbaycan KP XXVIII qurultayında yaradıcılıq ittifaqlarının, ziyalıların, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin cəmiyyətinin mənəvi inkişafında, estetik-bədii zövqünün formalaşmasında yüksək rolunu vurğulayan Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin qazandıqları uğurları, onların həyatla əlaqəsinin möhkəmləndiyini, bədii ustalığ səviyyəsinin nəzərə cərpacaq dərəcədə yüksəldiyini, ədəbiyyata və incəsənətə gənc qüvvələrin gəldiyini, onların bir çoxunun özlərini yarandığını nöqtəyi-nəzərdən kamil əsərlərlə tanıtdığını böyük fəxr hissi ilə qeyd etmişdir (24, I cild, 13).

Heydər Əliyev incəsənətin və incəsənət xadimlərinin milli-mənəvi dəyərlərin inkişafında rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Azərbaycan KP MK-nın plenumunda (29 oktyabr 1971-ci il) çıxışında göstərirdi: incəsənət zəhmətkeşlərin tərbiyəsində, insanın mənəvi aləminin zənginləşməsində, şəxsiyyətin ahəngdar inkişafında mühüm vasitədir. Azərbaycan incəsənətinin ən yaxşı əsərləri respublikanın hüdudlarından uzaqlarda da şöhrət tapmışdır. Respublikanın

bəstəkarları bir sıra qiymətli əsərlər yaratmış, musiqi obrazlarında təcəssüm etdirmişlər (24, I cild, 15). Simfonik və kamera musiqisinin inkişafında müvəffəqiyyətləri olduğunu, Azərbaycan baletinin maraqlı əsərlərlə zənginləşdiyini qeyd edən Heydər Əliyev məruzəsində incəsənətimiz və musiqimizlə bağlı xoş sözlərlə yanaşı bu sahədə mövcud olan problemlərdən də bəhs etmiş və göstərmişdir ki, musiqi həyatımızda yaranmış vəziyyət ümumən narahatlıq doğurur. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, yeni yaxşı opera əsərləri, bəstəkarların son illərdə yaratdıqları bir çox mahnılarda vətəndaşlıq motivləri, əsas coşğunluq yoxdur (24, I cild, 15).

Heydər Əliyev xalqın kütlələrini, xüsusən uşaq və gənclərin mədəniyyətə, musiqiyə geniş cəlb etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyi tövsiyə edir, şəxsi nümunə göstərirdi.

1979-cu ildə ideoloji işin problemlərinə həsr olunmuş Ümumittifaq elmi-praktik konfransda incəsənətin insanların mənəvi aləminə təsiri məsələsinə toxunaraq qeyd etmişdi ki, incəsənət qüdrətli təsir vasitələrinə malikdir, insan isə əsl estetik sərvətlərə yiyələnərək mənəvi cəhətdən yüksəlir, çünki, əsl gözəllik yüksək mənəvi prinsiplərlə üzvi surətdə bağlıdır (11, 140).

Gənc nəslin mənəvi simasının, estetik zövqünün formalaşmasında, onun dünya və Azərbaycan musiqi mədəniyyəti inciləri ilə yaxından tanış olmasında, ifaçılıq sənətinin yüksəldilməsində musiqi məktəbləri böyük rol oynayırdı. Musiqi məktəbləri incəsənət və bədii özfaaliyyət kollektivlərinin istedadlı gənclərlə zənginləşməsində əməli fəaliyyət göstərirdilər.

Həmin konfransdakı çıxışında o, tərbiyə işində klubların və mədəniyyət saraylarının imkanlarından kifayət qədər istifadə edilməməsini qeyd edərək şəhər və kəndlərdə əsl sosial-mədəni mərkəzlər yaradılmasını təklif etmiş, bu mərkəzlərin mədəni-kütləvi və tərbiyə işinin gücləndirilməsində rolunun artırılmasını tövsiyə etmişdi (11, 34).

O, hələ o zaman tələbə-gənclərin, professor-müəllim heyətinin incəsənətə az maraq göstərmələrini ürək ağrısı ilə qeyd edirdi. 1980-ci ildə ali məktəb işçilərinin müşavirəsində qeyd etmişdi ki, bizim yaxşı opera teatrımız vardır. Burada Azərbaycan bəstəkarlarının, rus və Avropa klassiklərinin əsərləri tamaşaya qoyulur. Lakin tələbələr opera teatrına az gedirlər. Gözəl simfonik orkestrimiz vardır, lakin onun da konsertlərində gəncləri az-az görmək olar. Bir çox professor və müəllimlərin teatra, konsert salonlarına getməkdənsə, evdə televizorun qabağında oturmağı üstün tutmaları əlbəttə pisdır və onlara baş ucalığı gətirmir. Tələbə gənclərin mədəniyyətinin yüksəlməsinə sizin qarşılıqlı təsir göstərməməyiniz, onların estetik zövqünün formalaşdırmaqda özünüzi kənara çəkməyiniz isə bağışlanılmazdır (28, 76).

Heydər Əliyev xalqının milli-mədəni irsinə, tarixi abidələrin qorunması, bərpası və təbliğinə xüsusi diqqət yetirirdi, bu sahədə mühüm vasitə sayılan muzeylərin şəbəkəsinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət qayğı göstərirdi. Onun təşəbbüsü ilə (Azərbaycan KP MK bürosu 1970-ci il sentyabrın 30-da) Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin təbliğində muzeylərin rolunun artırılması ilə bağlı xüsusi qərar qəbul olundu. Bu istiqamətdə atılan mühüm addımlar sırasında 1970-ci ildə Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 50 illiyinin təntənəli qeyd edilməsini də göstərmək lazımdır. Milli tariximizin təbliğində mühüm rol oynayan bu elmi-təbliğat müəssisəsinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, orada nümayiş olunan eksponatların sayının artırılması və zənginləşdirilməsi üçün bir sıra qərarlar qəbul edilmişdi.

Azərbaycan ərazisində mövcud olan çoxsaylı tarixi, dini və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və bərpası istiqamətində təsirli tədbirlər həyata keçirilmişdi. 1973-cü ildə respublika ərazisində 2000 tarixi abidə dövlət mühafizəsinə götürülmüş, 11 abidə bərpa olunmuşdu (26, 160). Heydər Əliyev tarixi və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsinə ayrılan xərclərin ilbəl artırılmasına nail olurdu.

Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etdiyi dövrdə İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq, Qəbələ Dövlət Tarixi-Bədii, Lahıc Dövlət Tarix Muzeyi qoruqları yaradılmış, 1970-1982-ci illər 52 tarix-memarlıq abidəsində bərpa işləri aparılmış, 650-dən çox abidəsinin

pasportu hazırlanmışdı. Respublika ərazisindəki abidələrin mühafizəsi, bərpası və istifadəsinin yaxşılaşdırmaq məqsədilə Mədəniyyət Nazirliyinin Tarix və Mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və istifadəsi Baş idarəsi əsasında 1981-ci ildə Tarix və Mədəniyyət Abidələrinin Mühafizəsi və Bərpası Komitəsinin yaradılması bu sahədə aparılan işlərin əlaqələndirilməsində və təkmilləşdirilməsində mühüm təsir göstərdi.

Tarixi abidələrimizin təbliğinə gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində onlardan istifadə olunmasına xüsusi diqqət yetirilirdi, qısa müddət ərzində Azərbaycan tarixi abidələrinə həsr edilmiş müxtəlif dillərdə 8 adda buklet hazırlanmışdı. Azərbaycan kinomotoqrafçılarının çəkdiyi 9 sənədli film müxtəlif kinofestivallarda nümayiş etdirilmişdi. Azərbaycan tarixi abidələrinin, qədim yaşayış məskənlərin elmi tədqiqi üçün bir sıra qərarlar qəbul edilmiş, arxeoloji ekspedisiya və dəstələrin sayı artırılmışdı.

Heydər Əliyev ədəbiyyata insanın simasını formalaşdıran, xalqın milli ruhunu qaldıran əsas vasitə kimi baxır və hesab edirdi ki, ədəbiyyatı bilməyən adam yüksək mənəvi səviyyəyə çatma bilməz (16, III cild, 174). Buna görə də, o, orta məktəblərdə, xüsusən rusdilli məktəblərdə Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisinin aşağı səviyyədə olmasına çox ciddi milli problem kimi baxırdı, gənc nəslin Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərini, müasir nümayəndələrini daha yaxşı tanımaları üçün maarif müəssisələri qarşısında əsas vəzifə qoyurdu.

1979-cu ilin aprelində Bakıda keçirilmiş «Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması: mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri» mövzusunda elmi-praktik konfransda üzünü ədəbiyyat nümayəndələrinə tutaraq onlardan öz yaradıcılığına, öz əsərlərinin ideya və bədii səviyyəsinə ciddi yanaşmasını tələb edərək deyirdi ki, Milli-mənəvi irsimizə daxil olan ədəbiyyat insanpərvərliyin, qabaqcıl ideyaların coşğun təbliğində ifadəsini tapan sənətkar rəşadətini, müasirlərimizi ülviləndirir və nəcibləşdirir (11, 138).

Həmin dövrdə «Azərbaycan», «Ulduz», «Ədəbiyyat və incəsənət», «Qobustan» kimi qəzet və jurnallarda milli dilimizin qorunub saxlanması, mədəniyyətimizin aktual problemləri, müasir ədəbi proses haqqında dövrünə görə çox cəsarətli və qətiyyətli materiallar da öz əksini tapırdı.

Heydər Əliyev ədəbiyyatın təsiredici rolunu yüksək qiymətləndirir və göstərirdi ki, əsl sənətkar öz dövrü, öz cəmiyyəti, öz xalqı qarşısında və bəşəriyyət qarşısında çox dərin vətəndaş məsuliyyəti ilə yaşayan və əsərlər yaradan insanlardır (12, 18).

1980-ci il noyabrın 28-də Bakıda keçirilmiş yazıçıların ümumittifaq yaradıcılıq konfransında çıxış edən Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatının bəşəriyyətin mədəni irsinə verdiyi töhfələrin xalqımızın mədəni inkişafındakı rolunu əsl ədəbiyyatşünas kimi qiymətləndirərək göstərirdi ki, Azərbaycan poeziyası, bədii ədəbiyyatı uzaq keçmişə dərin köklərlə bağlıdır. Onun tarixi xalqın bədii şüurunun yaranması və inkişafı tarixidir (12, 27).

Azərbaycan ədəbiyyatının mahir bilicisi olan Heydər Əliyev bütün SSRİ respublikalarından gəlmiş görkəmli ədiblər qarşısında çox böyük fəxrlə qeyd edirdi ki, Azərbaycan ədəbiyyatı Xəqani, Nizami, Nəsimi, Fizuli, Natavan, M.F.Axundov, Sabir təmsalında dünya şöhrəti qazanmış, Yaxın Şərq və Qərbi ölkələrində ədəbi prosesin, estetik fikrin inkişafına nəcib təsir göstərmiş, məsələn Avropa ədəbiyyatını yeni ideyalar, mövzular və süjetlərlə zənginləşdirmişdir (12, 27-28).

O göstərirdi ki, dahi söz ustaları bizə böyük estetik sərvətlər xəzinəsi, humanizm və xalqlar dostluğu kimi nəcib ideyaların çox zəngin bir aləmini qoyub getmişlər... Biz parlaq simaların adı ilə zənginləşmiş, böyük bədii sərvətə yiyələnmişik. Bu mənəvi irs, obrazlı desək, bizim üçün işləyir (12, 89).

Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri repressiya qurbanları olmuş yazıçı və şairlərin adının əbədləşdirilməsi olmuşdur. Məhz onun təşəbb-

büsü və iradəsi sayəsində körkəmli şair-dramaturq Hüseyn Cavid adının əbədləşdirilməsi, onun 90 və 100 illik yubileylərinin keçirilməsi, cənazəsinin uzaq Sibirdən gətirilərək Naxçıvan torpağına tapşırılması, Bakıda və Naxçıvanda ev muzeylərinin yaradılması, əsərlərinin nəşr edilməsi ilə bağlı siyasi qərarlar qəbul edilmişdir (26). Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü sayəsində antisovet yazıçı kimi tanınmış Yusif Vəzir Çəmənəzəminlinin 1977-ci ildə 90 illiyi, 1978-ci ildə isə Mikayıl Müşfiqin 70 illiyi ilə bağlı Azərbaycan KP MK bürosu qərarlar qəbul etmiş, yüksək səviyyədə yubileylər keçirilmişdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti klassiklərinin xidmətlərini yüksək qiymətləndirir, onların xatirəsini ədəbləşdirmək üçün zəruri addımlar atırdı. 70-80-cı illərdə N.Gəncəvinin 840 (1981-ci il), həmçinin Əcəminin 600 (1973), Tusinin 780 (1981), Vaqifin, Aşıq Alının 180 (1981), H.Cavidin 100, M.S.Ordubadinin 100 (1974) və 110 (1981), Ə.Qəmküsarın 100 (1980), S.Vurğunun 70 (1975), Aşıq Ələsgərin 150 (1972), Zakirin 200 (1984), M.F.Axundovun 175 (1985), M.Əliyevin 100 (1984), N.Nərimanovun 100 illik (1972) yubileyləri keçirilmiş, onlardan bir çoxuna, o cümlədən C.Cabbarlıya, İ.Nəsimiyə, H.Zərdəbiyə, M.Müşfiqə Bakıda, C.Məmmədquluzadəyə Naxçıvanda, M.S.Ordubadiyə Ordu-badda, Vaqifə Şuşada abidələr ucaldılmış, bir çoxunun (C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.Müşfiq, N.Nərimanov, M.S.Ordubadı, H.Cavid) ev muzeyləri yaradılmışdı.

O, Azərbaycan klassiklərinin yubileylərini keçirməklə həm onların yaradıcılığının xalqımız və dünya ictimaiyyəti tərəfindən daha yaxından tanınmasına nail olur, həm də bu zəngin irsin məhz Azərbaycan xalqına mənsubluğunu bütün dünyaya təsdiq etdirirdi. Onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan millətinin tarixi şəxsiyyətlərinin, müasir mədəniyyət xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsi, onların adlarının əbədləşdirilməsi, əsərlərinin çap etdirilməsi, mənəvi irsimizin qorunmasında, gənc nəslin bu zəngin irsə məhəbbət ruhunda tərbiyə olunmasında böyük rol oynayırdı.

Heydər Əliyevin dəstəyi ilə Azərbaycan poeziyası və ədəbiyyatının klassiklərinin əsərləri kütləvi tirajda nəşr olunmağa başlamış, 20 cildlik Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası işıq üzü görmüşdü. 1981-ci ildən başlayaraq Cənubi Azərbaycan şairi Şəhriyarın əsərlərinin nəşrinə başlanmışdı. Həmin illərdə həmçinin 50 cildlik «Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası», 100 cildlik «Dünya ədəbiyyatı kitabxanası»nın nəşrinə başlanmışdı.

Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin yaradıcılığının öyrənilməsi və təbliğinə böyük diqqət verirdi. Bunu 1970-80-cı illər Azərbaycan KP MK qəbul etdiyi «Bədii ədəbiyyat klassikləri əsərlərinin tədqiqini, nəşrini və təbliğini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında», Nizami Gəncəvinin, Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi yaradıcılıq irsinin öyrənilməsi, nəşrini və təbliğini gücləndirmək tədbirləri haqqında xüsusi qərarlar da sübut edir. Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayındakı nitqində Heydər Əliyev Azərbaycan klassik və müasir ədəbiyyatı əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi sahəsində ciddi problemlərin olduğunu, fəaliyyət planların yoxluğunu, yüksək ixtisaslı tərcüməçi kadrların çatışmadığını, bədii tərcümənin keyfiyyətinin problemlərinin özünün ciddi problem olduğunu açıb göstərmiş, Azərbaycan mədəniyyətinin daha da yüksəlməsi üçün bütün tərcümə işinin kökündən yaxşılaşdırılmasını tələb etmişdi (18, 38-39).

Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatının müasir nümayəndələrinin də yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir, onların problemlərinin həllinə nail olur, yubileylərini keçirirdi. Sovet dövlətinin azad yaradıcılığa törətdiyi maneələrə baxmayaraq, Azərbaycanda Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində yazıçı və şairlər azad yaradıcılıq mühitində işləyib çalışır, heç bir ideoloji və ya inzibati təqiblərlə üzləşmirdilər. Məhz bunun nəticəsidir ki, həmin illərdə «Sandıq ədəbiyyatı» deyilən bir amil ədəbiyyatda yox idi. Əksinə Heydər Əliyev antisovet əsərləri ilə tanınan bir çoxlarını özü himayə edirdi. O Azərbaycan ədəbiyyatının üç görkəmli

nümayəndəsinə (S.Rüstəmə, S.Rəhimova, R.Rzaya) Sovet dövlətinin ən yüksək Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adının verilməsinə nail olmuşdu.

Müxtəlif şairlərin poeziya günlərinin (Şamaxıda M.Ə.Sabirin, Xızıda M.Müşfiqin, Qazaxda S.Vurğunun, Şuşada M.P.Vaqifin, Naxçavanda H.Cavidin) keçirilməsi mühüm mədəni və bədii hadisəyə çevirilirdi. Heydər Əliyev 1982-ci ilin yanvarında M.P.Vaqifin Şuşa şəhərində abidəsinin açılışında və həmin ilin avqustunda Vaqif poeziya günlərində şəxsən iştirakı, həm onun Vaqifin yaradıcılığa verdiyi böyük dəyərin, həm də Qarabığın Azərbaycan mədəniyyətində tutduğu yerin təzahürü oldu.

Həmin illərdə Azərbaycan yazıçıları – İ.Əfəndiyev, İ.Qasimov, Ə.Vəliyev, B.Bayramov, Əbülfəs Əzizov «Azərbaycan xalq yazıçısı», O.Sarıvəlli, M.Dilbazi, B.Azəroğlu, N.Rəfibəyli isə «Xalq şairi» adına layiq görülmüşdülər.

Bir çox şair və yazıçılar-ədəbiyyatşünaslar B.Vahabzadə, Qabil, M.İbrahimov, Ə.Cəmil, Anar, M.Dadaşzadə, H.Arif, S.Rüstəm Heydər Əliyevin şəxsi imzası ilə «Azərbaycan SSR dövlət mükafatı» ilə təltif olunmuş, R.Rza isə «Lenin» mükafatı almışdı.

Bu gün müstəqil Azərbaycanın milli-mənəvi meyarları Heydər Əliyevin 70-80-ci illərdə formalaşdırdığı ədəbi-mədəni mühitin konteksti ilə sıx bağlıdır. Bu illərdə millilik dövlət siyasəti səviyyəsində aparılırdı. Heydər Əliyev bünü böyük müdrikliklə həyata keçirirdi. Sovet sisteminin sərt qaydalarına rəğmən respublikada böyük iqtisadi, elmi, mənəvi-intellektual potensialın yaradılması uzaq gələcəyə hesablanmış siyasət idi. Xalqımızın azadlıq ideyaları, azərbaycançılıq, dövlətçilik dəyərləri kütləvi şüurda özünə geniş yer tapmışdı. Milli-mənəvi şüurun inkişafı milli varlığın təsdiqinə, tarixi-mənəvi prosesə çevrilmişdi. Azərbaycan millətinin ideologiyası olan Azərbaycançılıq bu illərdə formalaşma prosesini keçirirdi. Sonralar müstəqil dövlət quruluşu prosesində bu rəsmi ifadəsini tapmışdır.

1. «Azərbaycan» qəzeti.
2. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. – Bakı, XX əsr yeni nəşrlər evi. 280 s.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. f.1114. s. 15, iş 892.
4. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. f. 2941, № 9, s.1-475.
5. Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatı 1985-ci ildə. Bakı Dövlət Statistika Komitəsi, 1986, 275 s.
6. Azərbaycan tarixi, VII cild. Bakı, Elm, 2001, 626 s.
7. Dirçəliş - XXI əsr jurnalı.
8. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və III minilliyin ayrıcında. Bakı, Yeni nəşrlər evi, 2001, 55 s.
9. Əliyev H. Bəstəkarın yüksək vəzifəsi və amalı. Respublika bəstəkarları ilə Azərbaycan KP MK-da keçirilmiş görüşdə çıxış. Bakı, Azərnəşr, 1979, 33 s.
10. Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Nitqlər, məruzələr, çıxışlar. //Tərtib edən B.Quliyev. Bakı, Ozan, 1999, 496 s.
11. Əliyev H. Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması. Mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri. Ümumittifaq elmi-praktik konfransda məruzə. Bakı, Azərnəşr, 1979, 63 s.
12. Əliyev H. Xalqların dostluğu ədəbiyyatın dostluğudur. Bakı, Azərnəşr, 1980, 54 s.
13. Əliyev H. İdeoloji işi və siyasi tərbiyə işini daha da yaxşılaşdırmaq haqqında, Sov.İKP MK-nın qərarını yerinə yetirmək sahəsində respublika partiya təşkilatının vəzifələri barəsində Azərbaycan KP MK plenumunda məruzə. Bakı, Azərnəşr, 1979, 63 s.
14. Əliyev H. Qoy ədalət zəfər çalsın. (Aktual müsahibə. "Literaturnaya qazeta"-nın xüsusi müxbirinin suallarına cavab). Bakı, Azərnəşr, 1981, 36 s.
15. Əliyev H. Mədəni irsimizin keşiyində. 2 cildə. Bakı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin katibliyi, 2001.

16. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müraciətlər. 39 cildə. Bakı, Azərneşr, 1997-2012.
17. Əliyev H. Sovet Azərbaycanı. Bakı, Azərneşr, 1983, 188 s.
18. Əliyev H. Sovet ədəbiyyatının yüksək borcu və amalı. Respublika yazıçılarının VII qurultayında nitq. Bakı, Azərneşr, 1981, 52 s.
19. Əliyev H. Tələbə qəbulunun coğrafiyası genişlənir. «Kommunist» qəzeti, 1980, 29 avqust.
20. Əliyev N. Heydər Əliyev və Bakının memarlığı, B. 2003.
21. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 1998, 178 s.
22. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 2009.
23. Heydər Əliyev və Azərbaycan incəsənəti. Bakı, Elm, 1998, 124 s.
24. Heydər Əliyev və mədəniyyət. Müraciətlər, çıxışlar, müsahibələr, təbriklər, məlumatlar. 3 cildə, Bakı, Nurlar, NPM, 2008.
25. «Kommunist» qəzeti.
26. Qasımlı M. Heydər Əliyev - İstiqlala gedən yol (1969-1982-ci illər) Bakı, BDU, 2001, 608 s.
27. Sayadov S. XX əsr Azərbaycan və dünya. Bakı, Elm, 2002, 324 s.
28. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, Təhsil, 2002, 580 s.
29. Гасымов Г. Азербайджан в международных культурных связях (1946-1990 гг) Автореферат диссертации доктора исторических наук. Баку, 1992, 64 с.
30. Ежегодник БСЭ за 1970-1982 гг.
31. Материалы делегату XXXI сезда Коммунистической Партии Азербайджана. Баку, Азернешр, 1986, 177 с.
32. WWW azerbaijan.az 2010.

*Axundova N.R. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MƏDƏNİYYƏT

Heydər Əliyev və mədəniyyət (1969-1982-ci illər) məqaləsi 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin Liderinin incəsənətin, teatrın, musiqinin, heykəltəraşlığın və mədəniyyətin digər sahələrinin inkişafında rolu, onun incəsənət xadimlərinə diqqət və qayğısı, bütün incəsənət xadimlərinə diqqət və qayğısı, bütün incəsənət intelleqensiyasına, Lider tərəfindən sosial məsələlərin həllinə həsr olunmuşdur. 1970-ci illərdə respublikada 2146 klub, 2004 kinoqurğuları yaradılmışdı. 1975-ci ildə bunların sayı 2806 və 2220 olmuşdur.

Məqalədə mədəniyyət abidələrinin qorunması sualına da toxunulmuşdur.

Müəllif qeyd edir ki, 1990-cı ildə Azərbaycanda 124 muzey var idi. N.R.Axundova həmçinin ədəbi klassiklərin çap olunmuş əsərləri haqqında da yazır. O, qeyd edir ki, M.Sabirin, M.Müşfiqin, S.Vurğunun, M.Vaqifin və H.Cavidin poeziya günləri keçirilmişdir. Müəllif 1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin mədəniyyətin inkişafında rolunu göstərir.

*Ахундова Н.Р. доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ГЕЙДАР АЛИЕВ И КУЛЬТУРА

Статья посвящена роли Лидера Азербайджанского государства в развитии искусства, театра, музыки, скульптуры и других областей культуры, его вниманию и заботе к деятелям культуры, ко всей художественной интеллигенции, решению лидером её социальных задач 1969-1982 гг. В республике в 1970 году функционировала 2146 клубов, 2004 киноустановок. Их численность росла, соответственно в 1975 году 2806 и 2220. 1990 году в Азербайджане функционировало 124 музея.

В статье затрагиваются вопросы охраны памятников культуры, об опубликованных произведениях классиков литературы, о также отмечается, что проводились дни поэзии М.Сабира, М.Мушвига, С.Вургун, А.Вагифа, Г.Джавида и других. Автор показывает роль Гейдар Алиева в развитии культуры в 1969-1982 годах.

*Akhundova N.R. assist. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

HEYDAR ALIYEV AND CULTURAL

The article deals with Heydar Aliyev's coming to the power and creating a suitable chance for the development of our culture. The author emphasizes that the rich and ancient culture of Azeri people have branched roots. She also stresses close connection between the highest achievements national leader.

The article says, since the early years of his authority Heydar Aliyev began to implement the strategy of national-cultural revival which comprises the backbone of his leadership mission.

Improvement of the welfare and cultural level of population of our republic is emphasized in the article.

Heydar Aliyev highly appreciated artists and cultural figures and our cultural-moral values.

Heydar Aliyev's each meeting with artists and literary figures became a cultural event and each order signed by him laid the foundation of new development of culture.

UOT-338.2

TİKINTİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ INNOVASIYA FƏALİYYƏTİ VƏ INNOVASIYA PROSESLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Açar sözlər: innovasiya, investisiya, innovativ texnologiya, polimer materiallar, modernləşdirmə, elmi-texniki potensial, innovativ idarəetmə, strategiya.

Ключевые слова: инновации, инвестиции, инновационные технологии, полимерных материалов, модернизация, научно-технический потенциал, инновационное управление, стратегий.

Key words: innovation, investment, innovative technology, polymer materials, modernization, scientific and technical potential, innovative management, strategies.

Azərbaycan Respublikasının müasir iqtisadi inkişafı iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi tikinti sahəsində də strateji nöqteyi nəzərdən innovasiya inkişaf proqramının seçimi ilə üzvü sürətdə bağlıdır. Müasir dünya ölkələrində iqtisadi inkişaf və səmərəliliyin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərən hadisə və proseslər kifayət qədər olsa da, innovasiya proseslərinin xüsusi rolu vardır. İnnovasiya proseslərinin anlaşılması, onların metodoloji əsaslarının araşdırılması fəaliyyət zamanı innovasiya proseslərinin idarə edilməsi günün mühüm vacib məsələlərindən biridir. İnnovasiyaların məqsədi, yeni mütərəqqi texnologiyaların ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində tətbiq edilməsi üçün zəruri olan idarəetmə və marketinq prinsipləri, investisiya və innovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsi bacarığı, nəinki inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan, hətta radikal və böyük riskli innovasiyaların həyata keçirilməsi üçün zəruri olan bilik və bacarıqların müəssisə (şirkət, firma) fəaliyyətində ardıcıl olaraq öyrənilməsi və tətbiqi məsələlərini dərinlən və hərtərəfli öyrənməkdən ibarətdir. Digər tərəfdən innovasiyaların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yeni məhsullar və xidmətlər, onların marketinq mexanizmləri və hüquqi tənzimləmə proseslərinin düzgün təhlili də geniş sürətdə öyrənilməlidir.

İnnovasiya nədir? İnnovasiya öz mahiyyətinə görə sənayedə, elm və istehsalatda, iqtisadiyyatda, işgüzar münasibətlər və istehsalatın idarə edilməsində baş verən yenilikləri özündə təcəssüm etdirən mürəkkəb bir proses olub, yeniliklərlə bağlı ideyanın yaradılmasından tutmuş, onun istehlakçılara çatdırılmasına (satışına) qədər olan bütün kompleks münasibətləri (yeni istehsalı, mübadiləni və istehlakı) əhatə edir. İnnovasiya özünü yeni məhsulda bürüzə verərək istehlakçının yeniliyə olan tələbatlarını ödəmək üçün, yaranan yeni məhsulun əldə edilməsi fəaliyyətində müxtəlif sosial, iqtisadi və texnoloji prosesləri öyrənir.

İnnovasiya (innovation) sözündən olub texnoloji yenilik və ya yenilik prosesi, məhsulun dəyişməsi, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və hətta yeni təsərrüfatçılıq və idarəetmə üsullarının tətbiqi kimi anlaşıla bilər.

Əsas hissə: Müasir tikinti müəssisəsi üzrə yeniliklər daha çox yeni idarəetmə üsulları, üslubları, marketinq strategiyaları, həmçinin, istehsal prosesi üçün nəzərdə tutulmuş bu və ya digər xammal və materialların digərləri ilə əvəz edilməsidir.

Tikintidə innovasiyalar parametrlərinə görə hazır tikinti məhsulu, texnoloji proseslər, texnika, müasir əvəzedici materiallar və s. bölünür. Hazır məhsul kimi innovasiyalara evlər (mənzillər), tikintinin gedişatına nəzarət və mənzillərin mühafizəsinə nəzarət üzrə rəqəmsal avadanlıqlar, əhəngdaşı və mərmər yataqlarında tikinti materialı istehsalı zamanı qaydaların lazerlə kəsilməsi (bu zaman tullantı sıfıra enir) və s. aid edilə bilər.

Texnoloji proses kimi innovasiyalara yaşayış evlərinin sosial ipoteka üzrə satışı, elektron biznes prosesləri (internet şəbəkəsi vasitəsi ilə müxtəlif tikinti xammal və materiallarının alınması), qeyri ekoloji təhlükəsizlik baxımından ağır şəraitdə istehsal və bərpa işləri zamanı robotların tətbiqini göstərmək olar. Əvəzedici materiallar kimi ehtiyatları tükənən və bərpa edilə bilməyən tikinti materialları və xammalları əvəzinə yeni ekoloji cəhətdən zişansız polimer materialların istehsalı və tətbiqini göstərmək olar.

Müasir şəraitdə tikinti müəssisələrində innovasiya potensialının artırılması prosesində ən vacib məsələlərdən biri də milli innovasiya sisteminin olmasıdır. Tikintidə innovasiya fəaliyyətinin əsas iştirakçılarına layihə təşkilatlarını, iri tikinti şirkətlərini və tikinti materialları istehsalı müəssisələrini, böyük tikinti-inşaat işlərini yerinə yetirən sifarişçi və podratçıları göstərmək olar. İndiki şəraitdə tikinti innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi kreditlər, investorların (sifarişçilərin) vəsaitləri, büdcə vəsaitləri, büdcənin kənar fondlar və xüsusi vəsaitlər çıxış edir. Tikintidə müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinin inkişafını təmin edə bilən amillərə bunlar aid edilə bilər:

- iqtisadi sahədə innovasiya fəaliyyətinin dövlət prioritetlərini işləyib hazırlamaq, innovasiya layihələrinin əsas iştirakçılarını müsabiqə əsasında müəyyənləşdirmək, daxili və beynəlxalq bazarlarda innovasiya işləmələrinin tətbiqində maliyyələşdirmənin ünvanlılığının təşkilinə nail olmaq;

- innovasiya fəaliyyətinin inkişafında vergi qanunvericiliyində stimullaşdırma tədbirlərini əhatə edən, innovasiya qanunculuq bazasını işləmək;

- innovasiya işləmələrinin istifadəsində böyük həcmli tikinti məhsulu istehsalçılarının maraqlarını təmin etmək məqsədi ilə innovasiya müəssisələrinin fəaliyyətində qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması;

- elmi-texniki sahədə dövlət sifarişlərinin cəlb edilməsi mexanizminin işlənməsi və yeni məhsulların bazar perspektivliyi nöqtəyi nəzərindən mənimsənilməsində strateji marketing tədqiqatlarının aparılması;

- tikinti sahəsində müəssisələrdə 3-5 ildən gec olmadan əsas vəsaitlərin modernləşdirilməsini həyata keçirən müəssisələrə investisiya mükafatı təqdim etmək sisteminin işlənməsi;

- tikinti müəssisələrində mövcud elmi-texniki potensialı qiymətləndirməklə innovasiya layihələrində iştirak imkanlarını təmin etmək, avadanlığın və lizinqin təşkili, yeni məhsullar və materialların tədarükünü, mütəxəssisləri cəlb etməklə resurs və enerji istehlakı xərclərini optimallaşdırmağa nail olmaq;

Müasir bazar münasibətləri şəraitində marketing-menecment tikintidə innovasiya ideyalarının axtarışı üçün yeni tələblər irəli sürür. Bu ideyaların əsas təşəbbüskarı kimi istehlakçılara istiqamətlənir və onların tələbatının təmin edilməsi prosesinin formasını dəyişdirir. Belə yanaşma məqsədyönlü şəkildə tikinti məhsulunun yaradılmasında “istehlakçıdan-əmtəyə” bazar məntiqinə riayət etməyə imkan yaradır və innovasiya prosesinin ilkin mərhələsi olur. Bundan sonra ikinci mərhələ olan elmi-tədqiqat layihə-konstruktor və konsaltinq təşkilatlarının fəaliyyəti başlayır və istehlak mühitində innovasiyanın tətbiqi ilə qurtarır ki, bu da qapalı innovasiya tsikli əmələ gətirir.

İri sahələrarası və sahə innovasiyalarına gəldikdə isə bütün sənaye sahələrində olduğu kimi tikintidə də onlara, elmi-texniki tərəqqi üçün əhəmiyyətli olan kəşflər və ixtiralar daxildir ki, burada vençur tipli təşkilatların fəaliyyəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə tikinti sahəsində vençur investisiya-tikinti fondlarının yaradılması və bu fondların aşağıda göstərilənləri reallaşdırılması məqbul sayıla bilər:

- tikinti istehsalatında innovasiyaların monitorinqləri;
- yeniliyin təsnifatının verilməsi və təhlilinin aparılması;
- elmi-texniki tərəqqi meyarları yanaşmasından ən prioritet ideyaların seçilməsi;

- bu tip innovasiyaların və maliyyələşdirilməsinin təşkil edilməsi;
- tikinti-investisiya prosesində bu hərəkətlərin həyata keçirilməsinə maddi və mənəvi yardımların edilməsi.

Tikinti müəssisələrinin fəaliyyətində innovasiyanın daimilik prinsipinə əsaslanan üç əsasın: innovasiya işləmələrinin varisliyi, fasiləsizliyi və ardıcılığı, müəssisənin innovasiya siyasətinin əsasını təşkil etməli və onun formalaşması tikinti məhsulunun həyat tsikli nəzəriyyəsinə müvafiq həyata keçirilməsi bütövlükdə aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- innovasiya fəaliyyəti plan və proqramlarının işlənməsi;
- yeni tikinti məhsul və materialının işlənməsi gedişatına nəzarət və onun tətbiqi;
- yeni tikinti material və məhsullarının yaradılması layihələrinin hazırlanması;
- innovasiya fəaliyyəti proqramını material və maliyyə resursları ilə təmin etmək;
- müəssisədə innovasiya fəaliyyətini ən ixtisaslı kadrlarla təmin etmək;
- müəssisədə innovasiya problemlərinin kompleks həllində, ideyadan tikinti məhsulu istehsalına qədər müvəqqəti məqsədli qrup yaratmaq;
- rəhbər səviyyəsində istehsal bölmələrində innovasiya fəaliyyətinə nəzarət və koordinasiyanı həyata keçirməklə, yeni innovasiya siyasətini reallaşdırmaq.

Tikinti və tikinti materialları istehsal sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin istehsal etdikləri məhsulların həyat tsiklində innovasiyanın əsas xüsusiyyətlərinə bunları aid etmək olar:

O, tamamlanmış tikinti məhsulunun ayrı-ayrı növlərinin bazar davranışlarının məntiqini əks etdirir. Sənaye, mülki və yaşayış əhəmiyyətləri obyektlərin tikintisi ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyətinə uyğun olaraq iqtisadi həyat tsiklində tikintinin növləri və yarım növlərinə aid dəyişikliklərin parametrlərini əks etdirir. Bu dəyişmələrə uyğun olaraq innovasiyalar formalaşır və tikinti müəssisələrinin fəaliyyətinin yeni istiqamətləri, həmçinin, tikinti istehsalatının yeni texnologiyalarında istifadə olunur. Digər tərəfdən bu innovasiyalar bazarın təşkilinin spesifik forması kimi, tikinti işləri və xidmətlərin təşkilində yeni materialların, konstruksiyaların, texnoloji proseslərin və tikinti istehsalatının təşkili metodlarının tətbiqinə yönəlir. Bu innovasiyalar, adətən, podrat və ixtisaslaşmış subpodrat müəssisələrdə (firmalarda) öz tətbiqini tapır.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, innovasiya tipli davranış prinsiplərinə əməl edilməsi məhiyyətə, tikinti sahəsində müasir sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşması və inkişafı yolunda islahatların əsas vəzifələrindən biridir. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyətində müvəffəqiyyət ilk növbədə, sahibkarlıq ideyası hələ fərziyyə halında olduğu zaman planlaşdırılmış nəticə və göstəricilərin əldə edilməsi zamanı daha dolğun olur. İnnovasiyalar sahibkara indiyə qədər nail olmadığı yeni nəticələr əldə etməyə imkan verir. Tikinti müəssisəsində innovativ təşəbbüsü əhatə edən yeniliklər bütövlükdə həm sahibkarlıq fəaliyyətini, həm də onun ayrı-ayrı fəaliyyət istiqamətlərini əhatə edə bilər.

Tikinti müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinin təşkilində idarəetmə fəaliyyətinin xüsusi növü kimi marketinq-menecmentdə sahə subyektlərinin daxili strukturlarının idarə edilməsi və xarici mühitdə onun mövqelərini özündə birləşdirərək özünəməxsus metodiki alətlərə malik olmalıdır:

- marketinq-menecmentə məxsus üsul və metodlardan istifadə etməklə bu metodların uyğunluğunu təmin etməli;
- uyğunsuzluqlar yarandıqda kompromis variantlar tapılmaqla tikinti fəaliyyətində innovasiyanın səmərəli tətbiqinə kömək etməli, uzun müddət istismar olunan tikinti obyektlərinin xarakterinə uyğun olaraq perspektiv istiqamətlənmiş strateji əhəmiyyətli idarəetmə innovasiya qərarları önə çəkilməlidir.

Məhz bu tələblər nöqtəyi-nəzərindən tikinti sahəsində marketinq-menecment prinsiplərini belə fərqləndirmək olar:

a) innovasiyaların idarəedilməsinin prioritetliyi və bu idarəetmə alətlərinin strateji istiqamətlərə yönəlmə prinsipləri;

b) iki tipdə sistemin əmələ gəlməsini əks etdirən sistemli prinsip, burada tikinti sahəsi regional-sahə sistemi və marketing-menecmentin idarə sistemi kimi çıxış edir.

Innovasiya prosesinin bilavasitə özünün idarə edilməsi sistemi ideyasına, məzmununa, funksiyasına, prinsip və metodlarına görə digər sosial-iqtisadi proseslərin idarə edilməsindən fərqləndiyi üçün keçən əsrin 80-ci illərində innovasiya prosesinin idarə edilməsinin integrasiya sistemi meydana gəldi və təşəkkül taparaq inkişaf etdi. Innovasiya proseslərinin idarə edilməsinin əsas məqsədləri bunlar hesab edilə bilər:

a) istehsal edilən tikinti materialları və məhsulların, habelə, sahədə tətbiq edilən texnika, texnologiya və istehsalın təşkili metodlarının modernləşdirilməsi yolu ilə məhsul nomenklaturası və çeşidinin fasiləsiz təzələnməsi;

b) sahə müəssisələrində elmi-texniki və texnoloji potensialın perspektiv inkişafının da problemlərinin həllinin innovasiya fəaliyyəti ilə sıx bağlılığının təmin edilməsi.

Innovasiya prosesinin idarə edilməsinin əsas mahiyyəti tədqiqat, layihəsini-konstruksiya işləmələrinə məqsədyönlü təsir etməklə, xərcləri və işlərin yerinə yetirilmə azaltmaq üçün yenilikləri mənimsəmək və son nəticədə iqtisadi, sosial və ekoloji səmərəyə nail olmaqdır. Innovasiya prosesinin idarə edilməsi idarəetmənin ümumi prinsipləri, innovasiya fəaliyyətinin məzmunu və onun özünəməxsus prinsiplərinə əsasən həyata keçirilir. Özünəməxsusluq innovasiya prosesini idarə edilməsi sisteminin formalaşması, yəni idarəetmənin daxili sisteminin qurulması üçün vacib şərtlərdən biridir. Tikintidə innovasiya prosesinin idarə edilməsinin özünəməxsus prinsiplərinə çeviklik, vaxt amili uçuotu, kompleksli, innovasiya proseslərində qeyri müəyyənlik uçuotu və yaradıcılıq xarakteri uçuotu aiddir.

Sənayedə, o cümlədən, tikinti müəssisələrinin fəaliyyətində innovasiya prosesinin səmərəli idarə edilməsi, innovasiya mexanizmləri vasitəsiylə reallaşdırılır. Bu halda innovasiya mexanizmi, bu fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə şərait yaradan təşkilati, maliyyə-iqtisadi, hüquqi, idarə, informativ, texniki və mənəvi-psixoloji amillərin qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı təsirinin məcmusu kimi çıxış edir. Onda innovasiya mexanizminin əsas elementlərinə bunları aid etmək olar:

- innovasiya münasibətlərinin təşkilati formaları və idarəetmə metodları;
- innovasiyaların maliyyələşdirilməsi və nəticələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodları;

- innovasiya fondlarının (yerli, regional, mərkəzi və qeyri-mərkəzi və s.) formalaşması və istifadə qaydaları, həmçinin innovasiya qanunvericiliyi;

- innovasiya aktivliyinə təsir edən mənəvi-psixoloji metodlar və innovasiya proseslərinin texniki-informasiya cəhətdən işıqlandırılması tədbirləri və s.

Innovasiya mexanizmi elementlərinin tikinti sahəsində birgə fəaliyyəti onların proporsionallığı və nisbiliyindən xeyli asılıdır. Bu elementlərin qarşılıqlı əlaqələri, formaların, strukturun, metalların, tədbirlərin əhəmiyyəti və optimallığı, tikinti müəssisələrində innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsində idarəetmə səviyyəsinə uyğun qurulmalıdır.

Məlumdur ki, istənilən sahədə idarəetmə operativ, taktiki və strateji idarəetmə prinsiplərinə əsaslanır. Innovasiyaların nəticələrinin alınmasına uzun müddət lazım gəldiyindən, onların, əsasən strateji idarə edilməsi zərurəti yaranır. Tikintidə iqtisadi strateji sahənin iqtisadi məqsədlərinə nail olunmasının uzunmüddətli üsulu olub, məqsədlərə çatmaq üçün qəbul edilmiş hərəkətin içində, həmçinin, daxili və xarici amillərin dəyişməsi nəticəsində alternativ resurslardan istifadə etmək bacarığıdır. İstehsalatda iqtisadi məqsədlər müxtəlif olduğu üçün, onlara çatmaq yolunda seçilən strategiya və taktikalar da müxtəlifdir.

Müəssisə strategiyasına uyğun olaraq resursların (əmək material maliyyə və s.) bölüşdürülməsi də müxtəlif yollarla həyata keçirilir. Yenilik tələb edən müasir həyata hər yeniliyin tətbiqi üçün müxtəlif sistemin dəyişməsi, bu dəyişmə nəticəsində isə hər bir sistem elementinin dəyişməsi mütləqdir. İnnovasiya fəaliyyəti hər bir müəssisə üçün zəruri şərt kimi çıxış etdiyi halda, artıq müəyyən stabil struktura və əlaqələrə malik sistemdə(müəssisədə) öz təklifləri ilə sistemin işinin pozulmasına səbəb ola bilər. Bunun baş verməsi üçün müəssisə zəruri və təcili tədbirləri seçməyi bacarmalı, mümkün qədər pozulmalar yaratmayan yeniliklərin ardıcıl həyata keçirilməsinə daim diqqət yetirməlidir. Odur ki, yeniliyin müəssisə fəaliyyətində nə qədər zəruri olması və bu yeniliyin hansı xüsusiyyətlərə malik olması mümkün qədər dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.

İnnovasiya siyasətinə malik tikinti müəssisəsi, innovasiya menecmentinə arxalanan strategiya seçməli, innovasiya məqsədlərinə çatmaq üçün əldə olunan resurs və maliyyə mənbələrindən istifadə edərək bazarda lider mövqeyini tutmalıdır. Bunun üçün isə müəssisə elmi-texniki strukturlarının daim dəyişilməsinə nəzarət edərək, dəyişiklikləri ya addım-addım, ya da əsaslı şəkildə tətbiq etməyə çalışmalıdır.

Məqsədyönlü innovasiya və investisiya strategiyası və siyasətini həyata keçirə bilmək üçün tikinti müəssisəsi öz innovasiya fəaliyyətinin sistemləşdirilmiş şəkildə aparılması və idarə olunması zamanı nəzərə almalıdır ki, innovasiya fəaliyyəti nə qədər müxtəlifliyə malikdirsə, bir o qədər də müxtəlifliyə innovasiya strategiyaları malikdir. Tikinti sahəsində tətbiq edilən texnoloji qərarların qeyri səmərəliliyini aradan qaldırmaq və müvəffəqiyyəti təmin etmək üçün yeni texnologiyaların adaptasiya, çeviklik, köhnə istehsalat qovuşma qabiliyyəti, dəqiq elmi-texniki-layihə-konstruktor işlərin strategiyası, texnologiyalar üçün potent və lisenziyalar, yüksək ixtisaslı kadrlar, adekvat təşkilati-idarəetmə strukturları kimi keyfiyyətlərin olması vacibdir. Bütün bu anlayışların hər hansı bir vahid göstəriciyə gətirilməsi qeyri-mümkün olduğundan bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində texnologiyaların keyfiyyətinə nəzarətçi və ekspert kimi elə bazarın özü çıxış edir. Göstərilən çoxsaylı xassələrin qiymətləndirmə kriteriyası çıxış edir.

Nəticə: Tikinti müəssisələrində innovasiya texnologiyalarının mənimsənilməsinə mane olan obyektiv amillər:

- azad rəqabətə əsaslanmayan inzibati idarəetmə sisteminin Azərbaycan iqtisadiyyatına hələ də təsiri;
- tikintinin əsasən ekstensiv üsulla inkişaf etməsi;
- sahədə yeniliklərin mənimsənilməsi müddətinin uzadılması;
- əmək ehtiyatları və maliyyə vəsaitindən, təbii və süni resurslardan səmərəsiz istifadə hallarını.

Subyektiv amillərdən isə 1) yeniliklərin mənimsənilməsinə dair təşkilati strategiyaların zəifliyini; 2) innovasiya tipli idarəedicilərin olmamasını; 3) sahədə sahibkarlığın müasir tələblərə cavab verməsini; 4) bazar səviyyəli qurumların olmasının təsirini qeyd etmək lazımdır.

Tikinti müəssisəsinin innovasiya fəaliyyəti ardıcıl sürətdə həyata keçirilən istehsal və kommersiya tədbirləri sistemidir. Burada innovasiyaların keyfiyyəti, bütövlükdə istehsal mühitinin vəziyyəti və texniki-təşkilati səviyyəsindən asılıdır. Yeni texnologiyaların texniki səviyyə və səmərəlilik kriteriyaları dövlətin elmi-texniki siyasətinin tələbləri, kommersiya baxımından məqsədəuyğunluğu və müvafiq maliyyələşdirmə mənbələrinin imkanlarından asılıdır.

İnnovasiya fəaliyyəti və idarəetməyə mənfi təsir edən, yuxarıda göstərilən obyektiv və subyektiv amillərin aradan qaldırılması, xarici və daxili investisiya vəsaitlərinin qabaqcıl texnologiyaların sənayeyə, o cümlədən, tikintiyə yatırılması, tikinti sahəsində çalışan rəhbər işçilərə innovasiyalı düşüncə tipinin aşılması, müasir bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun

təlim və tədris vasitələrinin tətbiqi nəticəsində Azərbaycan özünün innovasiya texnologiyalı sənayesinə malik ola bilər.

1. T.Hüseynov "Firmanın iqtisadiyyatı" Bakı-2010.
2. T.Quliyev "Menecmentin (idarəetmənin) əsasları" Bakı-2001.
3. İ.A.Aslanzadə "İnnovasiyanın idarəedilməsi" Bakı-2008.
4. A.Hüseynov "İnnovasiya" I və II hissə Bakı-2009 .

*Həsənov H.K. i.e.n.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

TİKİNTİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİ VƏ İNNOVASIYA PROSESLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Məqalədə Azərbaycanda müasir iqtisadi inkişaf şəraitində müxtəlif sahələrdə olduğu kimi, tikinti sahəsində də düzgün innovasiya fəaliyyətinin qurulması, yeni idarəetmə üsulları, marketing strategiyaları, tikinti müəssisələrinin fəaliyyətində innovasiya proseslərinin səmərəli idarəedilməsi və reallaşdırılması mexanizmləri ilə bağlı məsələlər araşdırılmışdır.

*Гасанов Г.К. к.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 Y O M E

ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И УПРАВЛЕНИЕ ПРОЦЕССАМИ В СТРОИТЕЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ.

В статье рассмотрены такие вопросы как правильная организация инновационной деятельности, новые управленческие приемы, маркетинговые стратегии, эффективное управление инновационных процессов и реализации механизмов, как в деятельности предприятий других отраслей так и в строительных предприятиях, в современных условиях экономического развития.

*Gasanov G.K. cand.of econ. scien.
Baku Business University*

S U M M A R Y

INNOVATIVE ACTIVITY AND PROCESS MANAGEMENT IN CONSTRUCTION ENTERPRISES.

The article considers such issues as a proper organization of innovation activities, new management techniques, marketing strategies, effective management of innovation processes and implementation mechanisms, as in other branches of the production as in the construction companies, in nowadays economic development.

Əkbərli Ə.Z. b/m
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, dissertant
Bakı Biznes Universiteti

UOT-351

ŞƏHƏRLƏRDƏ YERLİ ÖZÜNÜİDARƏNİN TƏŞKİLİNİN BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏSİ

Açar sözlər: şəhər, özünüidarə, beynəlxalq, paytaxt, təcrübə, bələdiyyə, model, idarəetmə, status.

Ключевые слова: город, самоуправление, международный, столица, практика, муниципалитет, модель, управление, статус.

Keywords: city, self-government, international, capital, experience, municipality, model, government, status.

Müxtəlif ölkələrdə “şəhər” anlayışı fərqli meyarlar əsasında nəzərdən keçirilir. Ayrı-ayrı dövrlərdə şəhər anlayışının müəyyənlişməsində hansı meyara-şəhərin böyüklüyünə, struktura və ya yerinə yetirdiyi funksiyaların xarakterinə əsaslanma müəyyənədicisi amil olub. Lakin müasir şəhər anlayışı iqtisadi, məkan və sosial-demoqrafik aspektlərdə nəzərdən keçirilir və müəyyənləşir. Bu və ya digər yaşayış məntəqəsinin şəhər kateqoriyasına aid edilməsi konkret ölkədə inzibati ərazi vahidlərinin hansı əlamətlər üzrə təsnifləşdirilməsindən asılıdır. Yaşayış məntəqəsinin statusu, əsasən, onun hansı sosialoji və iqtisadi əlamətlərə malik olması ilə müəyyənləşir.

Böyük və kiçik olmasından asılı olmayaraq şəhərlər təsərrüfatın yerləşmə sisteminin zəruri elementi hesab olunur. Həm kiçik, həm də iri şəhərlərin öz üstünlükləri və ölkənin və ya regionun sosial-iqtisadi problemlərinə uyğun öz problemləri var. Bu mənada şəhər ikili təbiətə malikdir: bir tərəfdən regional inkişafın dövlət idarəetməsi mexanizmində şəhər dövlətin tənzimləmə fəaliyyətinin, bilavasitə obyektidir; digər tərəfdən – regional siyasətin həyata keçirilməsi subyekti kimi çıxış edir (1). Hazırda dünyada şəhərləşmə və məskunlaşma ilə bağlı əsas problem böyük, iri və ən iri şəhərlərlə bağlıdır. 1820-ci ildə əhalisinin sayı 1 milyon nəfər olan yalnız bir şəhər (London) var idi. 1910-cu ildə 5-i Avropada olmaqla artıq 11 şəhərin, 1980-ci ildə isə 227 şəhərin əhalisi 1 milyondan artıq idi (bu şəhərlərdə 653 milyon insan yaşayırdı). 1950-ci ildə əhalisinin sayı 5 milyondan çox olan cəmi 6 şəhər vardı, 1980-ci ildə isə onların sayı 26 (bu şəhərlərdə 252 milyon insan yaşayırdı) oldu. Hazırda əhalisinin sayı 5 milyon nəfərdən çox olan şəhərlərə bütün qitələrdə rast gəlmək mümkündür. Əhalisinin sayı 10 milyon nəfərdən çox olan şəhərlər meqaşəhərlər adını alıb. 1980-ci ildə 6 meqaşəhər vardırsa, 2000-ci ildə onların sayı 19 olub (Cədvəl 1). Lakin hazırda onların sayı 20-dən artıqdır.

Cədvəl 1.

2000-ci ilin göstəriciləri üzrə əhalisinin sayı 10 milyondan çox olan şəhərlər

№	Şəhərlər	Əhalinin sayı (milyon nəfər)
1.	Tokio	26,4
2.	Mexiko	18,1
3.	Bombey	18,1
4.	San-Paulu	17,8

5.	Nyu-York	16,6
6.	Laqos	13,4
7.	Los-Anceles	13,1
8.	Kalkutta	12,9
9.	Şanxay	12,9
10.	Buones-Ayres	12,6
11.	Dəkkə	12,3
12.	Kəraçi	11,8
13.	Dehli	11,7
14.	Cakarta	11,0
15.	Osaka	11,0
16.	Metro-Manila	10,9
17.	Pekin	10,8
18.	Rio-de-Janeyro	10,6
19.	Qahirə	10,6

İri şəhərlərin sürətlə artması insan və təbiət arasında tarazlığı pozub və bir sıra problemlər doğurub. Birincisi, bu şəhərlərin əhalisinin həddindən artıq çoxalması mənzil çatışmazlığına, əhali sıxlığına, dolanışqı imkanlarının defisitinə gətirib çıxarıb. Bu amillər cinayətkarlığın artmasına, narkomaniya, intihar kimi halların çoxalmasına şərait yaradır. İkincisi, nəqliyyatda tıxacların yaranması sakinlərin həyat və fəaliyyət ahəngini pozur. Üçüncüsü, artan əhalinin məşğulluq problemi daha kəskin şəkil alır. Dördüncüsü, şəhər nəqliyyatına, etibarlı sanitariya-texniki sistemin yaradılmasına, ərazidən istifadəyə xərclərin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq bahalıq artır. Beşincisi, şəhərin həddindən artıq yüklənməsi idarəetməni mürəkkəbləşdirir və ictimai xidmətlərin keyfiyyətini təmin etməyi çətinləşdirir. Bu problemlərin kəskin xarakter daşması şəhərin optimal inkişafı və iri şəhərlərin artması tendensiyasının qarşısının alınmasını məsələsini aktual edir. Bu istiqamətdə müxtəlif konsepsiyalar irəli sürülür. Bu konsepsiyalar sırasında ingilis iqtisadçısı E. Hovardın konsepsiyası diqqət çəkir. Onun konsepsiyasının əsas ideyası “şəhər və kənd həyatının üstünlüklərini birləşdirən və əhalisi çox olan şəhərlərə əhalinin axınına dayandırılan” yeni şəhərlərin yaradılmasında ifadə olunurdu. Onun planına görə şəhər-bağ 30 min sakinə hesablanıb və 6 min akr (1 akr – 0,405 ha) sahə tutur. Hovard öz layihələrini həyata keçirməyə və İngiltərədə iki şəhər-bağ salmağa nail olub. Bununla yanaşı ABŞ, Fransa, Almaniya və digər ölkələrdə də layihələr həyata keçirilib. Yaradılmış bütün şəhərlər üç mühüm əlaməti ilə seçilib: rəşional planlaşdırma, yaşıllığın çoxluğu, əzmərtəbəli tikintilər (4-10 nəfərlik kotejlər). Hovardın layihələrinin səhvləri və çatışmazlıqları planlayıcı-arxitektör P. Aberkrombi tərəfindən 1943-1946-cı illərdə Böyük Londonun planlaşdırılması layihəsinin tərtibi zamanı nəzərə alınıb. Onun ideyasına görə Londonun ətrafında yeni şəhər-peyklərin bütöv şəbəkəsini yerləşdirmək nəzərdə tutulurdu. Onlar Leçvort şəhər-bağına bənzər yaradılırdı və 60-100 min nəfər insana hesablanmışdı. Bir sıra şəhərlər (məsələn, Harlou) demək olar ki, təmiz sahədə, digərləri (məsələn, Bazildon) artıq mövcud olan yaşayış məntəqələrinin inkişafı əsasında tikilmişdi. İri şəhərlərin artmasının müxtəlif layihələrinin həyata keçirilməsi üçün iqtisadi və inzibati tənzimləmə tədbirləri də tətbiq olunub. Məsələn, dövlət müəssisələrin paytaxtdan köçürülməsi xərclərini qismən ödəyib (Fransada 60%, Böyük Britaniyada 80%) (1). Bütün bu tədbirlərdə əsas məqsəd şəhər ərazisində effektiv idarəetmənin tətbiqini gerçəkləşdirmək, şəhər təsərrüfatının idarə olunması imkanlarını asanlaşdırmaq və şəhər əhalisinə keyfiyyətli ictimai xidmətlər göstərməyə imkan verən mexanizmləri təmin etməkdir. Bu məqsədin əldə edilməsində isə ölkədə həyata keçirilən şəhər siyasətinin əhəmiyyətli rolu var.

Bir sıra Avropa ölkələrində milli hökumətlər məqsədyönlü şəhər siyasəti həyat keçirirlər. Şəhərləşmənin daha erkən baş verdiyi Böyük Britaniya, Fransa və Almaniya hələ 1960-cı illərdə milli şəhər siyasətinin kifayət qədər bütöv sistemini hazırlamağa başlamışdılar. XX əsrin 80-90-cı illərində əksər ölkələr belə siyasətin həyata keçirilməsi zərurətini dərk etdilər. Bu siyasətin başlıca məqsədi şəhərin fəaliyyəti üçün zəruri iqtisadi, sosial və siyasi şəraitin yaradılmasıdır. Milli hökumətlər maliyyə və siyasi çərçivələri müəyyənləşdirir, şəhərlər isə həmin çərçivədə öz siyasətini işləyib hazırlayırlar. Hər bir milli hökumət öz ölkəsinin şərtlərinə uyğun siyasət müəyyənləşdirir. Bu şərtlərə ölkənin şəhərləşmə səviyyəsi, ölkə idarəçiliyinin strukturu və hakimiyyətin əksmərkəzləşmə səviyyəsi, şəhər inkişafının prioritetləri və məqsədləri aid edilə bilər. Qərbi Avropa ölkələrində yalnız şəhər inkişafı məsələləri ilə məşğul olan mərkəzi hakimiyyət orqanları yoxdur (Ölkələrin bir çoxunda bu funksiyaları mənzil, sosial məsələlər, məşğulluq, iqtisadi inkişaf nazirlikləri sektoral siyasət vasitəsilə həyata keçirirlər) və funksiya və məsuliyyətlərin əksmərkəzləşməsi tendensiyası müşahidə olunur. Şəhər siyasətinin əsas prinsiplərindən biri həyata keçirilən fəaliyyətlərə yerli hakimiyyət orqanlarının cəlb olunmasıdır. Əgər I URBAN-ın fəaliyyət dövründə əksər proqramları hakimiyyətin milli səviyyəsi müstəqil olaraq və ya yerlərdəki orqanları vasitəsilə idarə edirdisə, URBAN II üçün 70 proqramdan üçdə birində şəhər administrasiyası idarəedici agent, digər hissəsində isə yerli hakimiyyət orqanları milli hökumətin tərəfdaşlarıdır. ¹ Məsələn, İngiltərədə proqramı mərkəzi hakimiyyət idarə edir, lakin cari idarəçilik yerli səviyyəyə verilib. İspaniya və Yunanıstanda oxşar münasibətlər maliyyə nazirliyi və bələdiyyələr arasında mövcuddur. Proqramların qalan hissələrində şəhər hakimiyyət orqanları (məsələn, Almaniya və Portuqaliyada) qiymətləndirici komitəyə daxildirlər. Yerli hakimiyyət orqanları ilə belə tərəfdaşlıq yerli demokratiyanın verdiyi töhfə olmaqla yanaşı, həm də şəhər siyasətinin səmərəliliyini böyük ölçüdə təmin edir.

1990-cı illərdən etibarən ümumavropa şəhər siyasəti inkişaf etməyə başlayıb. 1998-ci ilin noyabr ayında Vyanada keçirilən şəhər forumunda şəhər siyasəti üçün əsas sənəd olan "Avropa İttifaqı şəhərlərinin davamlı inkişafı: fəaliyyət üçün rəhbərlik" adlı sənəd qəbul edildi. Həmin sənəddə şəhər siyasətinin aşağıdakı əsas prinsip və istiqamətləri öz əksini tapıb:

- qərarların mümkün qədər ən aşağı səviyyədə qəbulunu nəzərdə tutan subsidiarlıq;
- şəhər problemlərinin həllinə vətəndaşların, özəl və dövlət bölmələrinin cəlb edilməsini nəzərdə tutan tərəfdaşlıq;
- ekoloji davamlılıq;
- bazar mexanizmlərinə əqləbatan dəstəyi nəzərdə tutan bazar effektivliyi.

Göründüyü kimi, sənəd subsidiarlıq prinsipini əsas prinsiplərdən hesab edir. Şəhərlərdə bu prinsipin tətbiqinin realılığı yerli problemlərin həllinə münasibətdə şəhər bələdiyyələrinin rolunda öz ifadəsini tapır. Bu baxımdan Avropa ölkələrində, o cümlədən Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində şəhər siyasətinin müəyyənləşdirilməsi zamanı bu aspektə xüsusi diqqət yetirilir. Artıq Cənubi Qafqaz ölkələrinin şəhər siyasətində də şəhərlərin, xüsusilə paytaxt şəhərlərinin bilavasitə əhali tərəfindən seçilən yerli özünüidarə orqanları tərəfindən idarəçiliyi, yerli əhəmiyyətli məsələlərin şəhər bələdiyyələrinin səlahiyyət sferasına daxil edilməsi kimi meyillər üstünlük təşkil etməkdədir.

¹ 1980-ci illərin sonlarından etibarən Avropa İttifaqı məqsədyönlü şəkildə şəhərlərə istiqamətlənmiş xüsusi fəaliyyətlər işləyir hazırlayır və həyata keçirir. Bu fəaliyyətlər içərisində URBAN cəmiyyətinin böhranlı şəhərlərin və Aİ ölkələrində şəhəratrafinin sosial və iqtisadi dirçəlişinə istiqamətlənmiş təşəbbüsləri daha çox seçilir. Həmin təşəbbüslər ümumi məqsədləri və resursları olan konkret proqram və layihələrin əhəmiyyətli məcmusunu birləşdirən özünəməxsus çərçivə proqramlarıdır.

“Şəhər” anlayışına münasibətdə istər kiçik, istərsə də iri şəhərlər üçün eyni olan əlamətlər mövcuddur. Bu əlamətlər şəhər idarəçiliyinin ümumi prinsiplərinin formalaşmasının mühüm şərtidir. Lakin şəhərlərin idarəçiliyində onların funksional təyinatından doğan fərqlər yer almaqdadır. Bu mənada paytaxt şəhərlərinin idarəçiliyinin spesifik xüsusiyyətləri var. Konkret ölkənin dövlət quruluşundan, idarəçilik sistemindən, yerli idarəetmə əməllərindən asılı olaraq paytaxt şəhərlərinin yerli idarəetmə sistemində fərqli xüsusiyyətlərin ortaya çıxması istisna olunmur. Lakin buna baxmayaraq subsidiarlıq prinsipinin şərtləndirdiyi əsas keyfiyyətlər dəyişməz qalır. Bu, bir sıra Mərkəzi və Şərqi Avropa, həmçinin Cənubi Qafqaz ölkələrinin şəhərlərinin, xüsusilə paytaxt şəhərlərinin yerli özünüidarəetmə sistemində yeri ilə bağlı aparılmış müqayisəli təhlildən də aydın görünür (2).

Azərbaycan postsosialist ölkəsi olduğundan bu tədqiqatda əsasən postsosialist məkanına daxil olan ölkələrin şəhərlərinin idarəçiliyi ilə bağlı təcrübə nəzərdən keçiriləcək. Bakı da daxil olmaqla Mərkəzi və Şərqi Avropa, həmçinin Cənubi Qafqazın paytaxt şəhərlərində təxminən 32 milyon insan yaşayır.² Bu, region əhalisinin 10%-ni təşkil edir (Cədvəl 2). Bu şəhərlər içərisində Moskva kimi meqapolislə yanaşı əhalisinin sayı 136 min nəfər olan Podqoritsa da var. Əhalisinin sayından asılı olmayaraq həmin şəhərlərin statusunun tənzimlənməsi, idarəçilik sistemləri arasında bir sıra mühüm fərqlər var.

Cədvəl 2.

**Mərkəzi və Şərqi Avropa, həmçinin Cənubi Qafqaz ölkələrinin
paytaxt şəhərlərinin əhalisinin sayı**

№	Şəhərlər	Əhalinin sayı (min nəfər)
1	Bakı	2,045.8 (2009)*
2	Belqrad	1,120.1 (2002)
3	Bratislava	417.7 (2005)
4	Buxarest	1,921.8 (2002)
5	Budapeşt	1,697.3 (2005)
6	Kişinyov	593.8 (2006)
7	Kiyev	2,660.4 (2005)
8	Lyublyana	246.8 (2006)
9	Minsk	1,765.8 (2005)
10	Moskva	10,126.4 (2006)
11	Praqa	1,188.1 (2007)
12	Podqoritsa	136.4 (2003)
13	Riqa	727.6 (2006)
14	Sarayevo	380.0 (2005)
15	Skopye	466.8 (2002)
16	Sofiya	1,126.4 (2007)
17	Zaqreb	783.5 (2005)
18	Tallin	401.2 (2007)
19	Tbilisi	1,095.0 (2006)
20	Tirana	343.1 (2001)
21	Vilnüs	542.8 (2007)
22	Varşava	1,700.5 (2006)
23	Yerevan	1,103.8 (2006)
Bütün şəhərlər üzrə cəmi		32,591.1

² Şəhərlərin əhalisinin sayı ilə bağlı statistik məlumatlar müxtəlif illərə aid olduğundan son ilin statistikasına müəyyən fərqlərin olması mümkündür. Bizim əsas məqsədimiz mövcud mənzərəni təsvir etməkdir.

*Məlumat mənbəyi olan www.citypopulation.de 2006-cı il üzrə bu rəqəmi 1,132.8 kimi göstərib.

Qeyd olunan paytaxt şəhərlərinin milli qanunvericilikdə tənzimlənməsi vəziyyətindən asılı olaraq onları 4 qrupa ayırmaq olar:

- paytaxt şəhərlər Konstitusiyaya ilə müəyyən olunurlar;
- paytaxt şəhərlər haqqında xüsusi qanunlar var;
- paytaxt şəhərlərinin statusu yerli özünüidarə haqqında qanunun ayrıca bölməsində və ya bölmələrində təsbit olunur;
- paytaxt şəhərləri digər yerli idarəetmə qurumları kimi yerli özünüidarə haqqında qanunda nəzərdən keçirilir.

Demək olar ki, 23 ölkənin hamısında paytaxt konstitusiyada təsbit olunub. Yalnız Estoniya Konstitusiyasında paytaxtla bağlı xüsusi qeyd yoxdur. Latviya Konstitusiyası da paytaxt şəhəri haqqında birbaşa heş nə demir, lakin 15-ci maddəyə görə Seymin (parlamentin) iclasları Riqada keçirilir. Qalan ölkələrin hamısının konstitusiyasında paytaxt şəhəri ilə bağlı ayrıca maddələr var. Region ölkələrinin yarısında paytaxt şəhərlər haqqında qanun qəbul edilib. Albaniyada “Bələdiyyələrdə və Communalarda ərazinin bölgüsü və Tirana bələdiyyəsinin təşkili və fəaliyyəti haqqında” Qanun, Xorvatiyada “Zaqreb şəhəri haqqında” Qanun, Çex Respublikasında “Paytaxt şəhəri Praqa haqqında” Qanun, Gürcüstanda “Paytaxt Tbilisi haqqında” Qanun, Moldovada “Kişinyov bələdiyyəsinin statusu haqqında” Qanun, Polşada “Varşavanın yerli özünüidarəsi haqqında” Qanun, Rusiyada “Moskva şəhəri haqqında” Qanun, Slovakiyada “Bratislava haqqında” Qanun, Sloveniyada “Sloveniya Respublikasının paytaxtı haqqında” Qanun, Ukraynada “Ukraynanın paytaxtı – qəhrəman şəhər Kiyev haqqında” Qanun qüvvədədir. Makedoniyada yerli özünüidarə haqqında qanunun 4-cü maddəsində Skopje şəhəri (maddədə qeyd olunur ki, vətəndaşların ümumi ehtiyac və maraqları Makedoniya Respublikasının paytaxtı kimi Skopyenin xarakteri ilə müəyyən olunur) yerli özünüidarənin xüsusi vahidi kimi müəyyənləşdirilir.

Şəhərlərin idarəetmə modellərinin müqayisəsi göstərir ki, modellərdə bir sıra oxşarlıqlar olsa da kifayət qədər fərqli yanaşmalar da var. Bir sıra ölkələrdə məsələn, Bolqarıstanda (maddə 138), Belarusda (118), Estoniyada (156) və s. şəhərlərin seçkilərinin fəaliyyət müddəti konstitusiyaya ilə müəyyən olunur. Seçkilərin şəhər şuralarının say tərkibi də fərqlidir.

Cədvəl 3.

Mərkəzi və Şərqi Avropa, həmçinin Cənubi Qafqaz ölkələrinin paytaxt şəhərlərinin seçkilərinin şuralarının say tərkibi və səlahiyyət müddəti

№	Şəhərlər	Şəhər Şurası üzvlərinin sayı	Səlahiyyət müddəti
1	Belqrad	90	4
2	Bratislava	80	4
3	Buxarest	55	4
4	Budapeşt	66	4
5	Kişinyov	51	4
6	Kiyev	120	5
7	Lyublyana	45	4
8	Minsk	55	4
9	Praqa	70	4
10	Podqoritsa	55	5
11	Riqə	60	4
12	Sarayevo	28	4
13	Skopje	45	4

14	Sofiya	61	4
15	Zaqreb	51	4
16	Tallin	63	4
17	Tbilisi	37	4
18	Tirana	55	3
19	Vilnüs	51	3
20	Varşava	60	4

Göründüyü kimi Cədvəl 3-dəki siyahıda Moskva və Bakı kimi şəhərlərin adı yoxdur. Səbəb odur ki, Bakının hələlik bütöv şəhər üzrə yerli özünüidarə orqanları yoxdur, Moskvada isə yerli özünüidarə vahidləri rayonlardır (3). “Moskva şəhərində yerli özünüidarənin təşkili haqqında” Moskva şəhərinin Qanununun 12-ci maddəsinə əsasən nümayəndəli orqanın deputatlarının sayı bələdiyyə qurumunun nizamnaməsi ilə müəyyən edilir və 10 nəfərdən az ola bilməz. Tbilisidə özünüidarə qarışıq seçki sistemi əsasında formalaşdırılan seçkili nümayəndəli orqan (Sakrebulo) tərəfindən həyata keçirilir. Sakrebulonun 50 üzvündən 25-i proporsional seçki sistemi, 25 nəfəri isə majoritar seçki sistemi üzrə seçilir.

Şəhərlərdə bələdiyyə şurası üzvlərinin sayı hər zaman müzakirə predmeti olub. Əksər hallarda şura üzvlərinin sayının çox olması məqbul sayılmır və onun aşağı salınması təklifləri irəli sürülür. Bələdiyyə şuralarının ölçüləri haqqında daha düzgün təsəvvür əldə etmək üçün hər şura üzvünə nə qədər əhali düşdüyünə diqqət yetirmək kifayətdir.

Cədvəl 4.

№	Şəhərlər	Bir Şura üzvünə düşən əhali sayı (min nəfərlə)
1	Belqrad	12,4
2	Bratislava	5,2
3	Buxarest	34,9
4	Budapeşt	25,7
5	Kişinyov	11,6
6	Kiyev	22,2
7	Lyublyana	5,5
8	Minsk	32,1
9	Praqa	16,9
10	Podqoritsa	2,5
11	Riqa	12,1
12	Sarayevo	13,6
13	Skopye	10,4
14	Sofiya	18,5
15	Zaqreb	15,3
16	Tallin	6,4
17	Tbilisi	29,6
18	Tirana	6,2
19	Vilnüs	10,6
20	Varşava	28,4

Şəhər qurumlarında merlərin seçilməsi qaydası da fərqlidir. Bu baxımdan ölkələri 3 qrupa bölmək olar:

1. Mer bilavasitə əhali tərəfindən seçilir (Belqrad, Buxarest, Kişinyov, Kiyev, Lyublyana, Skopye, Tirana) və o, şəhər şurasının sədri hesab olunur.

2. Mer bələdiyyə şurası tərəfindən seçilir. Məsələn, Yerevanın nümayəndəli orqanı olan Ağsaqqallar Şurası proporsional seçkil sistemi əsasında formalaşır və Ağsaqqallar Şurası meri seçir.

3. Mer şəhər şurası tərəfindən seçilir, lakin o, şuranın üzvü ola bilməz (Tallin).

Paytaxt əksmərkəzləşməsinin idarəçilik modelləri də müxtəlifdir. Ukrayna Konstitusiyasının 140-cı maddəsi şəhərlərdə rayonların idarəçiliyinin təşkili məsələsini şəhər şuralarının səlahiyyət dairəsinə aid edir (4). Əksər hallarda şəhər rayonlarının yerli özünüidarə hüquqları nisbətən məhduddur. Onlar hər hansı siyasi şuraya malik olmadan sadəcə olaraq inzibati tapşırıqları yerinə yetirən vahidlərdir (Riqada, Skopyeda, Vilnüsda və s.). *Moskva* 10 inzibati vahidə (dairəyə) və 123 rayona bölünüb. Yalnız rayonlar yerli idarəetməni təmsil edirlər.

Digər paytaxtlarda da unikal modellər mövcuddur. Məsələn, *Bratislavada* yerli hökumət ikisəviyyəli sistemə bölünüb: Bratislava şəhəri və 17 şəhər rayonu. Hər iki səviyyədə yerli hökumət şəhər təmsilçisi və merdən, 17 şəhər təmsilçiləri və merlərdən ibarətdir. Hər iki səviyyədə yerli özünüidarə təmsilçiləri seçkilidirlər.

Praqanın əksmərkəzləşmiş idarəçilik modeli də maraqlıdır. Qanuna uyğun olaraq Praqa şəhərinin yerli idarəetməsinin iki səviyyəsi var. Bu səviyyələr bir tərəfdən yerli özünüidarə sahəsində, digər tərəfdən isə dövlət idarəçiliyi sahəsində eyni deyildirlər. Şəhər seçkili orqanları olan 57 özünüidarə hüquqlu bələdiyyə rayonuna bölünüb. Dövlət idarəetməsi sahəsində isə 57 bələdiyyə rayonu 22 inzibati rayon üzrə qruplaşdırılıb.

Budapeşt 23 özünüidarə rayonu və paytaxt "mərkəzi hakimiyyəti" nə malik ikili özünüidarə sisteminə sahibdir. Bu o deməkdir ki, şəhər üzrə Budapeşt bələdiyyəsindən başqa 23 rayonun hər birinin öz seçkili meri və nümayəndəli orqanı olan rayon özünüidarəsi var. Budapeştin Baş Məclisi və rayonların nümayəndəli orqanları əsas hüquqlarda bərabərdirlər və onlar arasında hər hansı ierarxik münasibət yoxdur. Budapeşt bələdiyyəsinin və rayon özünüidarələrinin öz gəlir mənbələri var və onların hər ikisi öz vəzifə və funksiyalarına proporsiyada mərkəzi subsidiyalar almaq hüququna malikdirlər.

Kiyev 10 rayona bölünüb. Konstitusiyaya uyğun olaraq işin təşkili və məsuliyyət dairəsi şəhər şurası tərəfindən müəyyənləşdirilir. Şəhərin hər rayonunun öz şurası var. Şəhərin özü və rayonlar arasında məsuliyyət subsidiarlıq prinsipinə uyğun olaraq bölünüb. Şəhər şurası hər il öz büdcəsində rayonlara transfert olunacaq büdcə gəlirlərinin payını müəyyənləşdirir. Rayonlar milli qanunvericilikdə təsbit olunmuş hər hansı məsuliyyətə və ya büdcə gəlirlərinə malik deyildirlər. Ona görə də rayon hakimiyyətlərinin bütün funksiyaları ötürülə bilən funksiyalar hesab edilə bilər.

Tallində şəhər idarəçiliyini əksmərkəzləşdirmək üçün 8 şəhər rayonu yaradılıb. 1993-cü ilə qədər demək olar ki, heç bir əsalı meyara əsaslanmadan formalaşdırılmış 4 rayon mövcud olub. Bu bölgünün əsas prinsiplərindən biri əhalinin sayı olub (hər rayonda əhalinin sayı minimum yüz min nəfər olub). Lakin rayon müəssisələrinin çoxu köhnə şəhər mərkəzində yerləşib. Yeni rayonların yaradılmasının əsas meyarları oxşar həyat təzi və oxşar sosial-iqtisadi problemlər olub. Nəticədə ən böyük rayonun əhalisi yüz on mindən çox, ən kiçik rayonun əhalisi isə on min nəfərdən azdır. Hər bir rayonun inzibati şura adlanan öz siyasi orqanı var. İnzibati şura şəhər şurasına seçkilərin nəticələrinə əsasən şəhər şurası tərəfindən təsis edilir. Şəhər rayonlarının inzibati şuraları şəhər şurasında həmin rayonu təmsil edən üzvlərdən və şəhər şurasına seçkiləri uduzan namizədlərdən ibarətdir. Şəhər şurası rayon inzibati şurasında yerlərin şəhər şurası üzvləri və digər nümayəndələr arasında bölüşdürülməsini tənzimləyir: mərkəzi rayon inzibati şurasında 27 yerdən yalnız səkkizi şəhər şurası üzvləri üçün saxlanılır.

Kiçik rayonlarda bu say beş nəfərdən yeddi nəfərədək, daha iri rayonlarda isə 15 nəfər təşkil edir. Şəhər şurası rayon şurasının səlahiyyət dairəsini müəyyənləşdirir. Bura təhsil, mədəniyyət, ictimai yerlərin saxlanılması və rayon əhəmiyyətli digər işlər aid edilə bilər.

Paytaxt şəhərlərinin idarəçilik sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində axtarışlar bugün də davam etməkdədir. Xüsusilə Cənubi Qafqaz ölkələrində paytaxt şəhərlərinin səmərəli idarəçilik modellərinin işlənilib hazırlanması ciddi müzakirə mövzudur. Gürcüstanda son illər ərzində Tbilisinin idarəçiliyi ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar tətbiq olunub. Məsələn 2005-ci ilə qədər Tbilisi meri prezident tərəfindən təyin olunurdu, 2005-ci ildən isə meri şəhər məclisi seçməyə başladı, 2010-cu ildən etibarən isə birbaşa əhali tərəfindən seçilir. Ermənistan Yerevanın idarəçiliyində müəyyən yeniliklər etsə də şəhər idarəçiliyində ciddi inkişafa nail ola bilməyib. Yerevanın meri bilavasitə əhali tərəfindən deyil, Ağsaqqallar Şurası tərəfindən seçilir ki, bu da hələ demokratiyanın inkişaf etmədiyi bir ölkədə xalqın etimad göstərdiyi legitim yerli idarəetmə orqanlarının formalaşdırılması imkanlarını bir qədər də aşağı salır. Çünki Ermənistanda seçkilərin, o cümlədən yerli özünüidarə orqanlarına seçkilərin qeyri-demokratik mühitdə keçirilməsi, azad və ədalətli olmaması beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında öz əksini tapıb və Ermənistan ictimaiyyətinin ciddi narazılığına səbəb olub. Bakı ilə bağlı vəziyyət də həm beynəlxalq təşkilatlar, həm də ölkə səviyyəsində ciddi müzakirə olunur.

Bir sıra ölkələrdə Paytaxt şəhərləri ilə yanaşı digər şəhərlərə də xüsusi status verilir. Məsələn, Ukraynada Kiyevlə yanaşı Sevastopol, Rusiyada Moskva ilə bərabər Sankt-Peterburq haqqında da xüsusi qanunlar var. Statusu xüsusi qanunla tənzimlənən şəhərlər istisna olmaqla digər şəhərlərdə yerli idarəetmə əsasən yerli özünüidarə haqqında qanunvericiliyə əsaslanır. Şəhərlərin idarəçiliyi konkret ölkənin yerli idarəetmə sistemindən asılı olaraq tənzimlənir. İstər bütövlükdə şəhər miqyasını, istərsə də şəhərlə yanaşı şəhəratrafını da əhatə etsin, şəhərlərin idarəçiliyində seçkiləşən şəhər şuraları, şəhər merləri institutları əsas idarəetmə orqanlarıdır. Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində şəhər bələdiyyələrinin səlahiyyət sferasına əsasən şəhər təsərrüfatının idarə olunması və yerli ictimai xidmətlərlə bağlı səlahiyyətlər daxildir. Onların səlahiyyətinə daxil olan yerli əhəmiyyətli məsələlərin dairəsi ayrı-ayrı ölkələr üzrə müəyyən qədər fərqlənə bilər, lakin şəhər bələdiyyələrinin funksiyaları əsas etibarilə üst-üstə düşür.

1. Б.В. Савченко. Теории современного города и городской политики. Челябинск, 2008.

2. Sulev Maeltseemes. The Capital City in the Local Self Government System in Central and Eastern European and Caucasus Countries .

http://www.nispa.org/conf_paper_detail.php?cid=16&p=1226&pid=495.

3. Закон города Москвы “Об организации местного самоуправления в городе Москве”.

<http://docs.cntd.ru/document/36404191>.

4. Конституция Украины. Ведомости Верховной Рады Украины (ВВР Украины), 1996,

No 30, ст. 141 <http://portal.rada.gov.ua/uploads/documents/27396.pdf>.

*Əkbərli Ə.Z. b/m
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, dissertant
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

ŞƏHƏRLƏRDƏ YERLİ ÖZÜNÜİDARƏNİN TƏŞKİLİNİN BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏSİ

Məqalədə bir sıra Avropa ölkələrində şəhər siyasətinin əsas məqsəd və prinsipləri araşdırılmışdır. Əksər ölkələrin şəhər siyasətində şəhərlərin, xüsusilə paytaxt şəhərlərin əhali tərəfindən seçilən yerli özünüidarə orqanları tərəfindən idarə edilməsi və yerli əhəmiyyətli məsələlərin şəhər bələdiyyələrinin səlahiyyətlərinə aid olması müəyyənləşdirilmişdir.

Müəllif tərəfindən şəhərlərin idarəetmə modellərinin müqayisəli təhlili verilmiş və belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, ayrı-ayrı ölkələr üzrə şəhər bələdiyyələrinin səlahiyyətlərinə daxil olan yerli əhəmiyyətli məsələlərin dairəsi fərqlənsə də, şəhər bələdiyyələrinin funksiyaları əsasən üst-üstə düşür.

*Акберли А.З. с/п.
Диссертант Института Экономики НАНА
Бакинского Университета Бизнеса*

P E 3 Ю M E

МЕЖДУНАРОДНАЯ ПРАКТИКА ОРГАНИЗАЦИИ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ГОРОДАХ

В статье были исследованы основные цели и принципы городской политики в ряде европейских стран. В городской политике большинства стран, была выявлено, что в городах, и особенно, в столицах управление осуществляется местными органами самоуправления, которые избираются населением, а проблемы местного значения относятся к сфере полномочий муниципалитета.

Автором был представлен сравнительный анализ моделей управления городов и сделан вывод о том, что хотя, проблемы местного характера, входящие в сферу полномочий муниципалитетов в различных странах разнятся, но функции городских муниципалитетов, в основном, совпадают.

*Akbarli A.Z. chief teacher
Post - graduate student of Institute of Economy, ANAS
Baku Business Universiti*

S U M M A R Y

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF ORGANIZATION OF SELF-GOVERNMENT IN CITIES

The article is dedicated to research of main purposes and principles of city policy in several European countries. Most of countries, especially in capitals, conduct their city policy on the basis of self-government by self-government institutions elected by population, where issues of local importance are included in responsibility of such institutions.

The author conducts a comparative analysis of government models of cities and concludes that despite of some differences between scales of issues of local importance, functions of city municipalities correspond to each other.

БУ САЙЫМЫЗДА

<i>Nadirov A.A. i.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü</i>	
Heydər Əliyevin Azərbaycanın iqtisadiyyatında müəyyən etdiyi inkişaf strategiyası böyük uğurla davam etdirilir.....	3
AUDİT, UÇOT VƏ İQTİSADI TƏHLİL	
<i>Танрывердиева Г.К. д.ф.н.</i>	
Методика анализа дебиторской задолженности в организациях.....	13
BÜDCƏ VƏ VERGİ PROBLEMLƏRİ	
<i>Fərhadı P.O. dos.</i>	
Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan milli vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi.....	20
MALİYYƏ VƏ KREDİT	
<i>Nəcəfova V.Q. i.ü.f.d.</i>	
Dövlət büdcəsi xərclərinin tənzimlənməsinin zəruriliyi.....	26
BAZAR İQTİSADIYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	
<i>Məhərrəmov A.M. prof.</i>	
Pozitiv ixrac stimullaşdırılması fonunda dövlətin iqtisadi maraqlarının qorunması.....	30
<i>Məmmədova E.H. dos.</i>	
Azərbaycan Respublikasının neft-qaz hasilatı müəssisələrində investisiya siyasətinin perspektiv istiqamətləri.....	36
<i>Dadaşov İ.M. dis.</i>	
Qloballaşma şəraitində ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi münasibətləri.....	41
<i>Салимзаде H.M. асп.</i>	
Формы внешнеторговых связей и их особенности.....	48
<i>Aslanova E.K. dis.</i>	
Əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyinin təhlili.....	52
<i>Насијева L.A. i.ü.f.d.</i>	
Təhsil sferasında marketinqin tətbiqi istiqamətləri.....	57
<i>Əliyev T.N. prof.</i>	
Heydər Əliyev və Azərbaycan sənayesinin innovativ inkişafı.....	65
HÜQUQ VƏ İDARƏETMƏ	
<i>Axundova N.R. dos.</i>	
Heydər Əliyev və mədəniyyət.....	69
<i>Həsənov H.K. i.e.n.</i>	
Tikinti müəssisələrində innovasiya fəaliyyəti və innovasiya proseslərinin idarə edilməsi.....	78
<i>Əkbərli Ə.Z. b/m.</i>	
Şəhərlərdə yerli özünüidarənin təşkilinin beynəlxalq təcrübəsi.....	84
RƏSMİ XRONİKA	
Bakı Biznes Universitetinin yeni nəşrləri	

АУДИТ

БАКИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ БИЗНЕСА ЖУРНАЛ ИЗДАЕТСЯ С 1999 ГОДА (58) 2013 № 2

Texniki redaktor: MƏMMƏDOV T.B.
Kompüter tərtibatçısı: ƏMRULLAYEVA H.C.
Kompüter operatoru: MƏMMƏDOVA V.X.
Korrektor: EYVAZOVA V.A.

Yığılmağa verilib: 10.05.2013
Çapa imzalanıb: 17.05.2013
Kağız formatı: A3
Həcmi: 23,5 ç.v
Tirajı: 1000

Bakı Biznes Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

